

MAHMUD
VƏ
MƏRYƏM

I

Hicri 920-ci ilin camadiül-əvvəl ayının 4-ü, milad ilə 1514-cü il iyun ayının 28-i idi.

Gəncə yatmışdı.

Bu gün günorta şəhərdə elə bir isti var idi ki, nəfəs almaq mümkün deyildi və qocaların dediyinə görə belə isti bir də düz altmış dörd il bundan əvvəl, el aşığı Sazlı Abdullanın başı kəsildi-yi gün olmuşdu. Sazlı Abdulla o zamankı Gəncə hakimi Qara Bəşirə əyan-əşrəf yanında söz qaytarmışdı, üzünə ağ olmuşdu, Qara Bəşirin oğlu Qara Bəkirin toyunu çalmamışdı, demişdi ki, sənin sarayın qan çanağıdı və mənəm sazımın simləri mən istəsəm də orada səslənməyəcək və Qara Bəşir el aşığının bu hörmətsizliyindən, bu ehtiramsızlığından o qədər hirsələnmişdi ki, uzun qara bıçlarının ucularını çeynəyib qara saqqıza döndərmişdi. Sazlı Abdullanı şəhərin bazar başında edam etmişdilər və altmış dörd il keçəndən sonra da Gəncənin qocaları heyrətlərini gizlədə bilməyib toyda, yasda danışmışdılar ki, elə ki, cəllad Toppuzqulunun ülgücdən iti dəhrəsi bir göz qırpımında Sazlı Abdullanın başını bədənindən ayırdı və elə ki, el aşığının qanı fəvvarə vurub edam kötüyünün ətrafındakı keçən günlərdən qalıb qurumuş qanı təzələdi, elə ki, bazar başını dövrəyə almış camaatın ürəyindən yangısı altmış dörd ildən sonra da keçməyən bir vay keçdi, o zaman edam kötüyünün üstünə sərilmiş başsız cəsədin yanında düşüb qalmış saz birdən-birə öz-özünə dilə gəldi və dünyanın ən dərdli-ələmli nəğməsini çaldı, heyrətdən, qorxudan camaatın tükü qabarıb paltarını deşdi; saz elə çaldı ki, o günortanın müsibət istisi də birdən-birə çəkildi, lopa-lopa qara buludlar camaatın başının üstünü aldı, göy kişnədi, bir leysan başladı ki, hamı güclə qaçıb evinə girdi və bir müddət beləcə yağdı, bir müddət bu leysan altında el aşığı Sazlı Abdullanın sazı da öz-özünə beləcə çaldı, sonra yağış kəsdi, sazın da səsi kəsildi, camaat təzədən bazar başına axışdı və baxıb gördü ki, nə saz var, nə cəsəd var, nə də baş var. O vaxtdan bəri cəllad Toppuzqulu da, cəllad Toppuzqulunun oğlu cəllad Tanrıqulu da və indi cəllad Tanrıqulunun oğlu cəllad Toppuzqulu da Gəncə-

nin bu bazar başında nə qədər baş kəsmişdilər, o cümlədən, Qara Bəkirin gizli iştirakı ilə Qara Bəşirin, sonra şahın əmri ilə Qara Bəkirin özünün başını, oğruların, dələduzların, casusların, sözə baxmayan el aşıqlarının başını kəsmişdilər, amma daha heç vaxt belə hadisə olmamışdı. Düz altmış dörd il bundan əvvəlki o edam günü leysan Sazlı Abdullanın qanını yuyub aparmışdı, amma deyirdilər ki, o vaxtdan bəri haçan həddən artıq isti olur, onda bazar başındakı edam kötüyünün ətrafında Sazlı Abdullanın qanı gün altında parıldayır və bu gün də edam kötüyünün ətrafında bir neçə dəfə o cür parıltı görmüşdülər.

Gəncə yatmışdı.

Şəhərin və ətraf kəndlərin toxucuları, dəmirçiləri, misgərləri, dulusçuları, dabbaqları, boyaqçıları, şəhərin sənətkarlıq emalatxanalarında günəməzd işləyən gəlmələr, nöqərlər günortanın bu görünməmiş cırhacırında, axşamın istisində o qədər işləyib əldən düşmüşdülər ki, gecənin bürküsünə baxmayaraq, indi yeddinci yuxularını alırdılar. Tacirlər, dükandarlar, saray adamları, hökumət işçiləri, arvadlar, uşaqlar da bu bürküdə yerlərində çapalaya-çapalaya axır ki, yuxuya getmişdi.

Təkcə Ziyad xan yatmamışdı. Hər halda, Ziyad xana elə gəlirdi ki, bu boyda Gəncədə, Qarabağ bəylərbəyliyinə bu boyda mərkəzində təkcə onun yuxusu ərşə çəkilib.

Kür ilə Araz arasında yerləşən Qarabağ bəylərbəyliyi cənubda Qafandan, Ordubaddan, Naxçıvandan tutmuş şimalda Qazaxacan, qərbdə Cavaddan tutmuş şərqdə Göyçə gölünəcən böyük bir ərazini özündə birləşdirirdi və Səfəvilər dövlətinin mühüm inzi-bati vahidlərindən biri idi. Azərbaycanın qonşu Şirvan və Təbriz bəylərbəylikləri kimi bilavasitə dənizə çıxmasa da, Çuxursəd və yenə Təbriz bəylərbəylikləri kimi Osmanlılarla həmsərhəd olmasa da, Qarabağ bəylərbəyliyi, əslində, Səfəvilər dövlətinin ən etibarlı şimal istehkamı idi və Ziyad xan bütün bu yerlərin hakimi-mütləqi idi, amma...

...Neçə müddət idi ki, gecələr belə əzablı keçirdi, neçə müddət idi ki, Ziyad xan gecələri beləcə yuxusuz keçirirdi və ən qəribəsi də bu idi ki, Ziyad xan özü də həmin əzab-əziyyətlərinin səbəbini bilmirdi: nə özünü xəstə hiss edirdi, nə də elə bir xüsusi hadisə baş vermişdi ki, bir ay bundan əvvəlkindən fərqlənsin və bir ay bundan sonranı qatı qaranlığa bürüsün; düzdü, Ziyad xan peşəkar bir duyğu ilə hiss edirdi ki, kiçik basqınlar, xırda münəqi-

şələr, çekişmələr, siyasi hiyləgərliklər daha sona yetir, bıçaq daha sümüyə dirənib və Sultan Səlim ilə Şah İsmayıl arasında əsl müharibə başlamasına az qalıb, amma nə etmək olardı, zəmanə pis zəmanə idi və hakimin kiçikliyindən, böyüklüyündən asılı olmayaraq, sabahkı günün aqibəti, ancaq Allahdan asılı idi.

Əlbəttə, Ziyad xan özünün də, oğlunun da sabahının qayğısını çəkirdi, əlindən gələni edirdi: lazım olanda qəzəblənirdi və yaltaqlanırdı, lazım olanda düşmənin başını bədəninə saxlayırdı və dostunun başını qurban verirdi, Ziyad xana «Adil» deyənlər də var idi, «Həccac ibn Yusifdi!»¹ deyənlər də var idi, amma sən çaldığını çal, gör fələk nə çalır, deyiblər, hakim üçün hər günün sabahı əslində tamam naməlum idi və bu naməlumluğun nigarançılığına qalsaydı, onda görək Ziyad xan iyirmi üç il gecələr gözlərini yummayaydı, çünki düz iyirmi üç il idi ki, Ziyad xan hökmdar idi və bu iyirmi üç ildə şahlar bir-birini əvəz etmişdi, mərkəzi hakimiyyətlər dəyişmişdi, fitnə-fəsadlar aşıb-daşmışdı, amma bəylərbəyi Ziyad xanın Qarabağ bəylərbəyliyiindəki hakimi-mütləqliyi necə vardısı, eləcə də qalmışdı, yalnız qara camaat yox, yalnız qaçaq-quldur yox, yalnız yaltaq saray əyanları yox, naiblər və kələntərlər² də onun zəhmindən tük salırdılar, çünki Ziyad xan əsas etibarilə qançıl və satqın olan yüksək vəzifə sahibləri ilə necə rəftar etməyi yaxşı bilirdi, çünki Ziyad xan özü darğalıqdan³ başlamış bütün bu mərhələləri bir-bir keçmişdi və özündən aşağıyı ovcunun içində möhkəm saxlamağı bacarırdı, özündən yuxarıları isə... indi dövran çox mürəkkəb idi və qəti bir söz demək, qəti bir nəticə çıxarmaq mümkün deyildi.

Yox, yuxusuzluğun səbəbi başqa idi.

Uzaqdan vaxtsız bir xoruz banının səsi gəldi, sonra bir-iki xoruz da o tərəfdən-bu tərəfdən həmin vaxtsız bana səs verdi, sonra yenə sakitlik çökdü və yatmış Gəncə bir müddət beləcə sakitlik içində qaldı, sonra həmin gecəyarısı cavan, məlahətli və həzin bir səs sazın, kamançanın və tütəyin müşayiəti ilə dalğa-dalğa Gəncənin üstünə yayıldı.

¹Həccac ibn Yusif əs-Səqəfi (661–715). İraqda hökmdarlıq etmiş son də-rəcə qəddar və əzazil bir hakim, Şərq ədəbiyyatında bu ad qəddarlıq rəmzi kimi işlədilir.

²Kələntər – şəhər hakimi idi; bəylərbəyliklər mahallara bölünürdü və mahalları naiblər idarə edirdi.

³Darğa – şəhər xəfiyyəsinin rəisi idi.

Ziyad xan xanəndə oxudurdu.

Xanəndə, deyilənə görə, cəmi 19–20 yaşı olan və Bağdadda mədrəsədə təhsil alan Məhəmməd Füzuli adlı cavan bir şairin qəzəlini oxuyurdu:

Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahımdən, muradım şəmi yanmazmı?
Qamu bimarınə, canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Nəçin qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?

Cəmi beş-altı ay bundan əvvəl yayılmış bu qəzəli indi bütün bu tərəflərdə əzbər bilməyən adam tapılmazdı. Füzulinin atası Süleyman Şirvan torpağından, Bayat tayfasından idi və Süleymanı şəxsən tanıyan bəzi yaşlı gəncəvilər deyirdilər ki, Füzuligil Girdman sahillərindən köçüb İraqa gediblər. Məhəmməd Füzuli Azərbaycan, fars və ərəb dillərində qəzəllər yazırdı və Azərbaycan dilində yazılmış bu qəzəli, deyilənə görə, xanəndə Hafiz Lələ¹ özü Şah İsmayılın məclislərində ifa edirdi.

Qəmim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm ol bivəfa bilməm, inanarmı, inanmazmı?

Ziyad xan Şirvan ipəyi, darayılar² və kamxilər³ bəzədilmiş, xalı, gəbə döşənmiş yataq otağında mütəkkəyə dirsəklənib gözlərini yummuşdu və bu cavan oğlanın saf səsinə, söylədiyi qəzələ qulaq asa-asa, istər-istəməz, dünyanın yaxşı işləri barədə fikirləşirdi, dünyanın o işləri barədə ki, dülgərliyindən, ya şahlığından asılı olmayaraq, adamın ürəyini açır və bu bürkülü gecədə adamın sinəsinə bir sərinlik gətirir. O ki, qaldı dülgərliyə, hamımızın babası Nuhdu, o da dülgər olub¹.

Ziyad xan gülümsədi.

Xanəndə və sazəndələr yataq otağının aşağı başında, ipək döşəkcələrin üstündə oturmuşdu. Xanəndə ortaboylu, arıq bir səbzəxt² idi və ona qulaq asanların hamısı təəccüb edirdi ki, bu cür saf səs, bu cür dərin zəngulələr, bu cür şirin və uzun nəfəs bu balaca bədəndən, bu sısqa sinədən necə çıxır?

¹Hafiz Lələ Təbrizi – XVI əsr böyük Azərbaycan xanəndəsi.

²Darayı – zolaqlı ipək parça.

³Kamxi – özündən naxışları olan ipək parça.

Cavan xanəndə Ziyad xanın zərxəridi³ idi və Ziyad xan onu Qarabağ dağlarından, Xankəndi tərəflərdən gətirtmişdi; sorağını eşidib və qızıl bahasına aldırıb gətirdiyi bu səbzxətti birinci dəfə görəndə Ziyad xan məyus oldu, çünki ta uşaqlıqdan musiqi vurğunu olan Ziyad xan qarşısındakı bu cansız-cüssəsiz oğlanda yarım-saatlıq, birsaatlıq da olsa dünyanın dərdini-sərinini, dünyanın bəd əməllərini unutduracaq bir qüdrətdən əsər-ələmət görmədi, amma sonra, bu cavan oğlanın oxumağına qulaq asanda başa düşdü ki, doğrudan da xanəndə deyil bu, Asəfi-dövrandır⁴.

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Bu səs və bu qəzəl dünyanın bütün bəd əməllərini və o cümlədən, özünün bütün bəd əməllərini Ziyad xana tamam unutdurmuşdu. İyirmiüç illik hökmranlığı ərzində tikdirdiyi karvansaralar, hamamlar, ovdanlar, körpülər, məqbərələr, məscidlər, saray kitabxanasına toplatdığı Azərbaycan, ərəb, fars, yunan, hind və dünyanın başqa dillərindəki kitablar az qala bir-bir gəlib Ziyad xanın gözlərinin qabağından keçdi. Əlbəttə, bütün bunlar daha çox ola bilərdi, məscidlərin, körpülərin, məqbərələrin sayı daha da artıq ola bilərdi, amma bu siyasət, bu vuruşlar, bu həmlələr...

Ziyad xan dikəlib yerində oturdu, bir az bundan əvvəl quyudan çıxarılib iri, gümüş sinidə qabağına qoyulmuş sərin xiyarlarından birini götürdü və kiçik əyri conğarı¹ ilə xiyarın qabığını qalın soydu, sonra həmin xiyar qabıqları ilə çal saqqalının üstündən yanaqlarını, alnını, boynunu sildi, bədəninə bir sərinlik gəldi.

Dünən axşamçağı Ziyad xan sarayda Avropadan gəlmiş bir firəng tacirini qəbul etmişdi. Bu tacir guya böyük ticarət sazişi bağlamaq üçün Təbrizdə olmuşdu, Şah İsmayilla görüşmüşdü və indi ölkənin bəylərbəyliklərini gəzirdi. Tacirin əynində qəribə libas var idi və Ziyad xan onu görəndə gülməkdən özünü güclə saxladı, amma həmin firəng tacirin elə birinci sualından sonra hər şey

¹ Rəvayətə görə, Yer üzündəki bütün insanlar Nuhun törəmələridir və Nuh peyğəmbər 50 yaşına kimi dülğərlik etmişdir.

² Səbzxətt – üzünə yenicə tük çıxan oğlan.

³ Zərxərid – qızıl ilə alınmış kölə.

⁴ Asəf (Asəf ibn Bərxiya) – dinə görə, Süleyman peyğəmbərin vəziri və ustad musiqiçi olmuşdur.

ciddiləşdi.

Firəng taciri qərribə bir tərzdə əlini yelləyə-yelləyə baş əydi və yaxşı öyrəndiyi türk dilində soruşdu:

– Bu vilayəti siz müstəqil idarə edirsiniz?

Ziyad xan xırda tum gözlərini qıyıb əcnəbiyə baxdı və dedi:

– Bu vilayəti «kim idarə edir» soruşmaq düz deyil, «bu vilayəti kim yeyir?» soruşmaq lazımdı.

Firəng tacirinin heyrətdən gözləri bərələ qaldı, yəqin bütün səyahəti ərzində birinci dəfə idi ki, hökmdardan belə söz eşidirdi.

Güli-rüxsarıma qarşı, gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəslə güldür bu, axar sular bulanmazmı?

Xanəndənin dediyi sözlər Ziyad xanı yenə çəkib gecənin yarısına, sarayın yataq otağına gətirdi və Ziyad xan birdən-birə həmin cavan şair Füzulinin başqa iki misrasını xatırladı:

Dust biperəva, fələk birəhm, dövrən bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun.

Bu cavan şair baltanı lap kökündən vurub və məsələ burasındadır ki, cavan olmağına baxmayaraq, həqiqəti deyib.

Ziyad xan əlinin işarəsi ilə musiqini saxladı və neçə illərdən bəri Ziyad xanın sarayında çalğıcılarla məşğul olan sazəndələr bu işə təəccüb etdilər, çünki Ziyad xan birinci dəfə idi ki, xanəndənin səsini yarımçıq kəsirdi.

Ziyad xan sərin xiyar qabığı ilə burnunu, alnını silə-silə səbzxətt xanəndədən soruşdu:

– Nəyin qalıb sən o dağlarda?

Xanəndə, Ziyad xanın gözlənilməz sualından özünü itirdi; bu cavan oğlan indi qabağında oturub xiyar qabığı ilə üz-gözünü silən çalsaqqallı, çalsaqçılı, alının ortasında sağ qulağının dibinə kimi uzanan çapığı həmişə nəbz kimi vuran zəhmli kişidən bir-iki dəfə «Afərin!» sözündən başqa heç nə eşitməmişdi; sazəndələr də küt nəzərlərlə bir-birinə baxdı.

Ziyad xan başı ilə xanəndəyə işarə etdi:

– Hə? – yəni ki, sualıma cavab ver.

Cavan xanəndə handan-hana özünü ələ alıb:

¹ Congar – qızıl, yaqut, firuzə ilə bəzədilmiş polad xəncər.

– Anam... – dedi.

Ziyad xan xırda tum gözlərini qıyıb zəndlə xanəndə oğlanın düz gözlərinin içinə baxa-baxa:

– Təkcə elə anan? – soruşdu.

– Bir də... bir də bir bacım... – Xanəndə bu sözləri güclə dedi və Ziyad xan da, sazəndələr də başa düşdü ki, bu oğlan özündən kiçik və yəqin ki, gözəl bacısının da güclə eldən-obadan, anasından ayrılıb Gəncə sarayına kənzilə gətiriləcəyindən qorxur.

– Təkcə elə ananla bacın?

– Bəli...

– Düz demirsən, küçük!

Ziyad xanın əlindəki xiyar qabığı gümüş sininin içinə çırpıb dediyi bu sözlərdəki sərtlik və qətilik saraydakı xidmətləri ərzində az şey görməyən sazəndələri də üşütdü.

Yataq otağının zəif şam işığında ağappaq ağarmış xanəndə oğlan heç nə deyə bilmədi.

Ziyad xan əli ilə üz-gözünlə xiyar nəmliyini silə-silə:

– Sənin o dağlarda ürəyin qalıb, – dedi. – Gözlərindən oxuyuram. Get!

Xanəndə və sazəndələr ayağa qalxdı.

Ziyad xan əli ilə sazəndələrə işarə etdi:

– Siz qalın.

Xanəndə oğlan ayaq üstə quruyub qalmışdı.

Ziyad xan dedi:

– Eşitmədin, get dedim?

Xanəndə:

– Gecəniz xeyrə qalsın, – dedi və otaqdan çıxmaq istədi.

– Hara gedirsən?

Yarımqıq yuxudan oyadılıb yataq otağına gətirilmiş xanəndə oğlan bir uşaq səmimiliyi ilə:

– Yatmağa, – dedi.

– Yox, yatmağa yox. Birbaşa öz dağlarınıza get. Bu gecədən azadsan. – Sonra Ziyad xan əlini əlinə vurub xidmətçini çağırırdı: – Bu oğlanı öz elinə yola salın. – Sonra da əlavə etdi: – Yaxşı yola salın!..

Bu o deyən söz idi ki, Qarabağ dağlarından qoparılib gətirilmiş bu cavan oğlana yaxşı bir at verəcəkdilər, üç il bundan əvvəl Gəncədə kəsilmiş təngə¹ ilə doldurulmuş bir kisə verəcəkdilər, anası üçün, bacısı üçün bir-iki top ipək, qumaş verəcəkdilər və hə-

min at keçə-gündüz çapıb, Bərdədən keçib, belində yox, göyün yeddinci qatında uçan yeni sahibini Qarabağ dağlarına çatdıracaqdı.

Cavan xanəndə bir söz deməyə, təşəkkür etməyə, özünü yerə atıb Ziyad xanın ayaqlarını qucaqlamağa, barmaqlarına almaz, yaqut, zümrüd qaşlı üzüklər taxılmış əlindən öpməyə cəsərət etmədi və ayağı ayağına dolaşa-dolaşa otaqdan çıxdı – həyəcandan dizləri titrəyirdi, ayaqları sözünə baxmırdı...

...Vaxt gələcək və səksən ildən sonra Qarabağ dağlarındakı toy-düyünlərdə, İsa bulağında, Turşsuda, Səkili bulaqda, Daşaltı çayının sahilində, Topxana meşəsinin sərinliyində qurulmuş kef məclislərində saçı-saqqalı ağappaq ağarmış, uzun-uzun illər boyu çox hakimlər görmüş, çox qanlı hadisələrin, savab işlərin, haqq işlərin şahidi olmuş qoca el aşığı sazı sinəsinə sıxıb bir dastan danışacaq və həmin dastan çox-çox illər əvvəl yaşamış zəhmli Ziyad xanın mərhəmətindən deyəcək, musiqinin və ustad Məhəmməd Füzuli sözlərinin qüdrətindən söhbət açacaq, cavan bir xanəndənin dərələrdən yel kimi, təpələrdən sel kimi keçib öz yurduna qayıtmağından, öz anasının yanına gəlməyindən, öz istəklisi ilə görüşməyindən danışacaq və cıncırığını da çəkməyib həmin dastana qulaq asanlardan heç kimin ağına gəlməyəcək ki, o cavan xanəndə bu qoca ozanın özüdü...

...Sazəndələr indicə şahidi olduqları bu yaxşılıqdan, haqq işindən cuşa gəlib həmin bürkülü yay gecəsi Ziyad xanın yataq otağında dünyanın ən həzin, ən təsirli musiqisini çalmağa başladılar və sonralar tütəkçinin də, sazçalanın da, kamançaçalanın da sidq ürəkdən dediklərinə görə, nə həmin gecəyə qədər, nə də həmin gecədən sonra heç vaxt bu cür ürəkdən çalmamışdılar.

Sazəndələrin bu musiqisi nəyisə Ziyad xanın yadına salmaq istəyirdi və Ziyad xan bilirdi ki, onda yuxusuzluğun səbəbi özünə aydın olacaq, amma nə qədər fikirləşirdisə də, tapa bilmirdi ki, nəyi.

Yenə dünənki firəng yadına düşdü.

Firəngə ürəyinin sözünü dedi, fikirləşdiyini dedi; bəzən demək istədiklərin, fikirləşdiklərin illərlə sinəndə qubar bağlayır, ən yaxınlarına belə heç nə deyə bilmirsən, öz doğma xalqın barədə düşündüklərini xalqına deməkdən ehtiyat edirsən – böyük şah-

¹ Təngə – Səfəvilər dövrünün gümüş pulu.

ların, sultanların qulaqları da uzun olur və buna görə də bir şey fikirləşib başqa şey deyirsən, bir şey istəyirsən, başqasını eləyirsən və xalq da səni düşündüyünə, istədiyinə görə yox, dediyinə və elədiyinə görə qiymətləndirir; xalq heç ağına da gətirmir ki, əslində sən də başqa cür fikirləşirsən və başqa cür istəyirsən, firəng isə uzaqlardan idi, əlçatmaz, ünyetməz məmləkətdən idi, amma kim bilir, bəlkə Sultan Səlimin casusu idi, ticarət sazişi bağlamaq adı ilə bu yerləri gəzib-dolaşırdı, bəlkə elə Şah İsmayılın özünün xəfiyyəsi idi, bəylərbəyliklərini gəzib yerli hökmdarların əhvali-ruhiyyəsini öyrənirdi, hər halda kim olursa-olsun – Ziyad xan gülümsədi – həqiqəti demişdi və heç olmasa iyirmi üç ildə bir dəfə həqiqət demək olar, yoxsa yox?

Ziyad xan o əcnəbiyə hələ çox şey deyə bilərdi. Allah ki, bu torpağı, tək-cə Qarabağ bəylərbəyliyi yox, bütün Azərbaycan torpağını, bir ucu Qəzvində, o biri ucu Dərbənddə, bir ucu Xəzərin sahillərində, o biri ucu Ərzurum dağlarında olan bir məmləkətin torpağını bu qədər bərəkətli eləyib, həmişə başibəlalı olub, həmişə soyulub və həmişə də belə olacaq. Bu torpağın ipəyi, duzu, nefti, quru meyvəsi, balığı, düyüsü, buğdası, pambığı, zəfəranı bütün dünyanın ölkələrinə daşınır və o vaxt ki, bu daşıntı istilə ilədir, soyğunçuluqladır, onda bu bədbəxt camaatın, bu torpağın sinəsi qan ağlayır, amma o vaxt ki, söhbət ticarətdən gedir, alverdən gedir, onda Gəncə kimi karvan yollarının kəsişdiyi yerdə yerləşən şəhərlər ticarət mərkəzinə çevrilir. Köçərilərin toxuduqları xalçalar, Şirvanın ipək parçaları, darayılar, kamxilər, bəzəkli qılınclar, conğarlar üçün başqa məmləkətlərdə pul əsirgəmirtilər; rusların Yaroslavl şəhərində ipəyin pudu on qat artıq qiymətə gəldirdi; rus tacirləri Azərbaycandan neft götürüb Avropa ölkələrində satırdı. Azərbaycanda yaşayan erməni tacirləri Rusiya şəhərləri ilə, Venesiya, Marsel, Amsterdam ilə ipək alveri edirdi, Gəncədən Culfaya, Culfadan Hələb şəhərinə, oradan da Avropaya yüz-yüz xarvarlarla Şirvan ipəyi aparırdı, oralardan da parçalar, məxmərlər gətirirdi, Gəncədə gürcü, rus, hind tacirləri, dünənki firəng kimi Avropa ölkələrindən gəlmiş tacirlər alış-veriş edirdi; şimaldan – rusların ölkəsindən Şamaxıya, oradan da Gəncəyə kürk, dəri, yun, mum, zirehli libas, – hətta odlu silah gəlirdi. Düzdü, axır vaxtlar tacirlər narazılıq edirdi: qaçaq-quldurlar mal daşıyan ticarət karvanlarına basqın edirdi, onları soyurdu, at ilxılarını, dəvələri, qızıl və gümüş qabları, qiymətli çadırları, xalçaları qənimət gö-

türürdü, ac-yalavaclar bir yerə yığışib pusqu düzəldirdi, tacirlərin azuqəsini əlindən alıb öz qarınlarını doyuzdururdu, sonra çölə-düzə dağılıb çıxıb gedirdi, o biri tərəfdən də tacirlər naiblərə, kələntərlərə, Qızılbaş əmirələrinə o qədər gömrük verirdilər ki, özlərinə bir şey qalmırdı.

Nə isə, bu torpağın işi Allaha qalıb.

Ziyad xan başını əllərinin arasına alıb gicgahlarını ovuşdurdu: nə istəyirdi axı, bu beyin, niyə sakit olub yatmırdı?

Bütün bu naiblərin, kələntərlərin hamısının ürəyindən Şah İsmayılın taxtında olmasa da, bəylərbəyliyin taxtında oturmaq keçir, sənin ayağından öpürlər, dünyanın ən tərifi sözlərini tapıb sənə deyirlər, peyğəmbərlərə layiq bilmədikləri sözü sənə layiq bilirlər, amma hamısı da arxadan bıçağı sapına kimi sənə küreyinə yeritməyə hazırdılar.

Sazəndələr gecənin yarısı özləri öz çalğılarından həzz ala-ala çalırdılar və sazəndələrə elə gəlirdi ki, gözlərini yumub mütəkkəyə dirsəklənmiş Ziyad xan da musiqidən beləcə həzz alır.

Sazəndələr bilmirdi ki, bu dəm bu musiqini Ziyad xan çox uzaqlardan eşidirdi və sazəndələr bilmirdi ki, bu dəm Ziyad xanın ürəyindən qara qanlar axırdı. Ziyad xan naiblərini, kələntərlərini, təkəcə Bayandur bəydən başqa bütün saray adamlarını bir-bir gözünün qabağından keçirir və heyrət edirdi ki, bu dünyanın necə işidi ki, elə bil ki, bu satqınları, riyakarları, anasının əmcəyini kəsənləri bu boyda böyük bir xalqın, bu boyda igid və namuslu bir xalqın içindən bir-bir seçib çıxarıblar və hərəsinə bir mahal, bir şəhər etibar ediblər. Kim eləyib bunu? Ziyad xan fikirləşdi ki, bunu eləyənlərin elə ən birincisi özüdü və görünür başqa cür mümkün deyil, görünür Şeyx Nizaminin vəsf elədiyi adillik və ədalət quruluşu, ancaq kitablarda mümkündü, görünür taxt-tac – dünyanın nə qəribə işləri var! – ancaq özünün düşmənlərinə arxalanmalıdı, yaltağa, ikiüzlüyə, xainə arxalanmalıdı.

Və birdən-birə dünyanı bürümüş bu yaltaqlıq, ikiüzlülük, xainlik içində o iri göy gözlərin işığı göründü.

Tapdı Ziyad xan.

Hər şey bircə anın içində aydın oldu və bircə anın içində də həmin gecə bürküsündə Ziyad xanı soyuq tər basdı; Ziyad xan dikəlib yerində oturdu və gözlərini açdı.

Sazəndələr Ziyad xanın xırda tum gözlərində dünyanın kədərini, məyusluğunu oxudular və bu işə məəttəl qaldılar.

Bu an Ziyad xan üçün aydın olmuş həqiqət onu elə sarsıtmışdı ki, ölümlə üz-üzə gəldiyi vaxtlar belə, rüsvayçılıqlarla üz-üzə gəldiyi vaxtlar belə, şah hüzurunda bütün müqəddəratını həll edəcək əmrlər gözlədiyi vaxtlar belə bu cür dərindən sarsılmamışdı; sonra Ziyad xanın taqəti olmadı ki, əlinin işarəsi ilə sazəndələri otaqdan çıxarsın və arxası üstə yerində uzanıb gözlərini yumdu; sonra daha musiqini eşitmədi, sazəndələri də tamam unutdu və həmin gecəyarısı ona baxan bir cüt iri göy gözlə üzbəüz qaldı.

Həmin gecəyarısı birdən-birə bütün həqiqəti ilə Ziyad xana aydın oldu ki, Mahmud heç vaxt taxtda oturmayacaq, Mahmud heç vaxt bəylərbəyliyin tacını başına qoymayacaq və Ziyad xanın neçə müddətdən bəri yuxusunu ərsə çəkən də bu idi.

Bu həqiqət indi aydın oldu? Elə indicə, qəflətən yaxandan yapışdı? Yox, qoca...

Əslində son illərdə bu həqiqət həmişə Ziyad xanla olmuşdu və Ziyad xan bu həqiqəti özündən qovmaq istəmişdi, istəmişdi ki, özünə yaxın buraxmasın; bu həqiqəti ürəyində daşıyırdı, beynində həkk olunmağa qoymurdu.

Səhərdən bəri uzun-uzadı torpaqdan dəm vurursan, ticarətdən dəm vurursan, guya ki, torpağın dərdidi sənin dərdin?

Bax, bax o gözlərə, yaxşı bax və özün özündən qaçma. O göy gözlər Mahmudun gözləri idi və bu dəm bu göy gözlərdə o qədər təmizlik, şəffaflyq var idi ki, bu gözlərdən ətrafa elə bir saflıq yayırdı ki, Ziyad xanın nəfəsi tıncıxdı.

Bu birinci dəfə idi, birinci dəfə idi ki, öz oğlunun gözlərindəki təmizlikdən, şəffaflyqdan Ziyad xanın nəfəsi beləcə tıncıxırdı; əvvəllər Ziyad xan oğlunun iri göy gözlərinə baxanda dincəlirdi, öz günahlarını yadından çıxarırdı, haçansa, kiminsə gözlərini çıxartdırdığını, kiminsə başını, burnunu, qulağını kəsdirdiyini unudurdu, Mahmudun gözlərinin təmizliyi elə bil ki, haradasa öz atasının da günahlarını azaldırdı, çünki Ziyad xan qanlar axıtmışdısa da, anaları gözüyaşlı, balaları yetim qoymuşdusa da, bu təmiz varlığı da dünyaya gətirmişdi; hərgah Ziyad xan tamam cəllad və taxt dəlisi idisə, o zaman heç vaxt onun belindən belə bir məxluq gəlməzdi, deməli, Ziyad xanın da içində bir işıq var idi, amma bu işıq tamam sönmüşdü, görünmürdü, amma Mahmudun bütün varlığı işıqdan xəbər verirdi.

Ziyad xan əvvəllər də başa düşürdü ki, Mahmudun ürəyi şair ürəyidi, Mahmud kövrəkdi, Mahmudun ürəyi şüşə kimidi və

Mahmud heç zaman asıb-kəsən olmayacaq – Ziyad xan bunu başa düşürdü və hətta bəzən ürəyində buna sevinirdi də, çünki özü çox başlar kəsmişdi və sevinirdi ki, yeganə oğlunun, yeganə varisinin əli qana bulaşmayıb və heç zaman da bulaşmayacaq. Düzdü, hərdən, xüsusən, son zamanlar, Ziyad xanın ürəyindən bir qorxu da gəlib-keçirdi ki, Mahmud üçün çətin olacaq həyatda, amma bu barədə fikirləşməyə, əməlli-başlı götür-qoy etməyə vaxtı çatmırdı, səhər sübh tezdən axşamın gözü qaralanacan öz naiblərinin, kələntərlərinin, sərkərdələrinin, qonşu xanların hiylələrinə qarşı hiylələr fikirləşib həyata keçirirdi, türk sultanları ilə Səfəvilər arasındakı ölüm-dirim mübarizəsindən baş çıxarmaq, Şah İsmayılın mərhəmətini qazanmaq, türk sultanları ilə də açıq-aşkar düşmənçilik edib öz taxtının sabahını, ancaq Səfəvilərin qələbəsi üçün asılı qoymamaq üçün tədbirlər düşünüb həyata keçirmək – vaxt bu işlərə gedirdi. İndi Ziyad xan yumulmuş gözlərinin qarşısından getməyən bu iri göy gözlərə baxa-baxa və ürəyi yana-yana başa düşürdü ki, Mahmud bu hiyləgər dünyada, bu qanlı dünyada, nəinki taxtda oturub Qarabağ bəylərbəyliyi və hökmranlıq edə bilməyəcək, ümumiyyətlə, yaşamaq Mahmud üçün asan olmayacaq; yalnız şahların, xanların, bəylərin arasında yox, falçı rəmmalların, yasinçi acgöz mollaların, sırtıq seyidlərin, meymun oynadan dərvişlərin arasında yaşamaq asanmı olacaqdı?

Necə olub ki, bu gözgörəsi həqiqəti indiyə qədər başa düşməyib? Axmaq qoca...

Ziyad xan bu sözdən diksinib yerində dikəldi: birinci dəfə idi ki, fikrində özünü söyürdü, birinci dəfə idi ki, Ziyad xan özü özünə «axmaq» deyirdi və bu söz «qoca» sözü ilə bu qədər uyurdu.

Ziyad xanın dodaqları səyridi və sazəndələrə elə gəldi ki, Ziyad xanı nəşə bir ağrı, bir sancı tutub, səsini çıxarmır, dözüür və sazəndələr bilmədi ki, nə eləsinlər, əvvəlki kimi çalsınlar, yoxsa haray-həşir salsınlar; əlbəttə, sazəndələr burasını da bilmədi ki, indiyə Ziyad xanın ağrısına Loğman¹ da bir əlac tapa bilməz.

Axmaq qoca... İndiyə qədər bu boyda məmləkəti necə idarə etmişən? Düşmənlərin səndən də axmaqdı, ona görə? Dünyanı tutub gedəcəkdinmi? Süleymana² qalmayan dünya sənə qalacaqdımı?

Ömür-billah o pak məxluqun havadarı olacaqdınmı? Səndən sonra bir göz qırpımında didəcəklər onu. Bu dövrənin uşağı deyil

o, dırnaqlarınla cırmaqlayıb qazandığın, yüz fitnə-fəsadla saxladığın bu taxta görə didəcəklər onu. Buna görəmi əsdin bu taxt-tac üstündə? Buna görəmi min bir hiylə ilə, hədə ilə artırdın xəzinəni?

Axmaq qoca... Bunları indi başa düşürsən, indiyə qədər elə bilirdin ki, həmişə Mahmudun yanında olacaqsan, həmişə qolugüclü olacaqsan, bəs, bilmirdin ki, ətdən olan divara etibar yoxdur? Bilmirdin ki, biz oynucağıq, fələk oyunbaz? Dur, dur, dur götür o pak məxlucu, qaç bu məmləkətdən, qaç gizlən, gizlət oğlunu ki, didməsinlər səndən sonra, əlinə bir külüng al, bir mağara çap qayada, gizlən hamıdan... Bax, belədir dünyanın işləri, qoca çadugərdir dünya...

Ziyad xan hər iki əlinin iri pəncələri ilə qulaqlarını qapadı.

Necə olur, necə olur ki, Allah rəiyyətin birinə Bayandur kimi bir oğul verir, amma Ziyad xanın qismətini belə bölür?

Elə bil ki, içindən bir yumruq qəhər qalxıb Ziyad xanın boğazını tutdu.

Sakit ol... Sakit ol... Özünü ələ al. Dost var, düşmən var. Sakit ol... Bəyəm Bayandur da elə öz oğlun kimi sənə sədaqətli deyilmi? Bəyəm Bayanduru da öz oğlun qədər çox istəmirsənmi? Yox, qoca, özün özünə kələk gəlmə. Kim səni tanımasa da, özün özünü yaxşı tanıyırsan. Sən Bayanduru da ona görə çox istəyirsən ki, xəstə yerin var, yaran var: öz doğma oğlun Bayandur kimi vuran deyil, kəsən deyil, Bayandur kimi at çapa bilməz və lazım olanda Bayandur kimi baş kəsə bilməz.

Sonra Ziyad xan yenə gözlərini yumdu və o iri göy gözlər yenə qaranlıqdan Ziyad xana baxdı; o iri göy gözlər yenə hər tərəfi bürümüş zülmətə bir təmizlik, paklıq, şəffaflyq gətirdi.

On yeddi il bundan əvvəlki o gecə Ziyad xanın yadına düşdü, bütün təfərrüatı ilə yadına düşdü; heç vaxt ağına gətirməzdi ki, həmin gecəni beləcə xatırlayar, həmin gecə ki, bu iri göy gözlər o gecədən sonra yaranmışdı...

...Ziyad xan Qəmərbanunu qucağından buraxdı və qollarını geniş açıb arxası üstə uzandı.

¹ Loğman – eramızdan xeyli əvvəl yaşamış məşhur təbib. Onu peyğəmbər də hesab edirlər.

² Süleyman – Davud peyğəmbərin oğludur. Yer üzünün canlılarına hökmranlıq edirmiş.

Göydə nə qədər ulduz var idi, Allah? Bu qədər ulduzun sayını vardı? Sayıb qurtarmaq mı olardı bu qədər ulduzu?

Ziyad xan üçaylıq səfərdən qayıtmışdı və bu uzun səfərdən sonrakı ilk gecəsi üçün yerini bağçada, açıq havada saldırmışdı.

Birdən-birə Ziyad xanın ürəyində bir ümid yarandı və bunun səbəbini özü də bilmədi.

Bu ulduzlarını yaratdı o ümidi, aymı yaratdı, bu açıq havanın saflığı, təmizliyimi yaratdı?

Ziyad xanın hər şeyi var idi.

Düz altı il idi ki, qılıncının gücü ilə, aqlının itiliyi ilə Gəncə taxtına sahib olmuşdu, sağlam idi, güclü idi, Qəmərbanusu var idi və bütün dünyanın gözəlləri Ziyad xan üçün bir tərəfə idi, Qəmərbanu bir tərəfə idi və Ziyad xan yeganə hökmdar idi ki, hərəmxanası yox idi, təkə Qəmərbanusu var idi; erməni gözəlləri, yəhudi canalanları, ərəb rəqqasələri – dünyada heç kim Qəmərbanunun yerini vermirdi.

Ziyad xanın hər şeyi var idi, təkə övladı yox idi.

Doqquz il idi ki, Qəmərbanu ilə bir yastığa baş qoyurdular, doqquz il idi ki, təbib qalmamışdı – dərman istəmişdilər, ocaq qalmamışdı – əlac istəmişdilər, dərvişlərin verdiyi almaları iki bölüb yemişdilər, cəddi müqəddəslərin tüpürdüyü sulara çimmişdilər, sürü-sürü qoyunları, naxır-naxır heyvanları, karvan-karvan dəvələri qurban kəsib dünyanın ac-yalavacına paylamışdılar, amma heç nə hasil olmamışdı.

İndi birdən-birə Ziyad xanın ürəyində bir ümid yarandı.

Ziyad xan Qəmərbanuya baxdı.

Qəmərbanu da arxası üstə uzanıb ay işığında işıldayan qarqara gözlərini göyə zilləmişdi və Qəmərbanu o dem elə bil ki, Ziyad xanın ürəyindən keçənləri duydu, qara gözlərini aydan, ulduzlardan çəkib Ziyad xana baxdı, əli ilə Ziyad xanın yekə əlini sıxdı və dedi:

– Deyəsən, tülkü deyəndi...

O bədheybət Lal, o qotur tülkü, Ziyad xanın yadına düşdü.

O bədheybət Lalın üzündə, başında bir dənə də olsun tük yox idi, qaşı, kirpiyi yox idi, boyu hündür, boynu uzun, beli donqar idi, dəvəyə oxşayırdı və bomboz gözləri var idi. Yanında boynu zəncirli qotur bir tülkü gəzdirdi. Bu qotur tülküdə vergi var idi, hər şeyi görürdü, hər şeyi bilirdi, yer üzünün bütün dərindən-sərinə əlac deyirdi. Tülkü gördüyünü, bildiyini, ancaq təkəbətək olanda

öz sahibinə deyirdi və o zaman bədheybət Lalın dili açılırdı, tülkünün dediklərini tülküdən əlac istəyənlərə çatdırırdı, əvəzində bir qızıl alırdı, qızılı olmayandan gümüş alırdı, gümüşü olmayandan bir toyuq alırdı, bir girvəngə ət alırdı, toyuğu, ətini olmayandan yumurta alırdı, pendir alırdı, qatıq alırdı, bunlar da olmayanda bir tikə çörək alırdı.

Ziyad xanın adamları gedib o bədheybət Lalı tapıb gətirdilər və bədheybət Lal bomboz gözlərini Ziyad xana zilləyib dərdini öyrəndi, sonra əcaib-qəraib səslər çıxara-çıxara, tüksüz əlini-qolunu oynada-oynada hamını otaqdan çıxartdı, bir müddətdən sonra ona danışmaq vergisi verildi və bədheybət Lal, tülkü ilə təkbə-tək qaldığı otaqdan başını çıxarıb adamları səslədi:

– Camaat!

Ziyad xan və adamları təzədən otağa qayıtdı və Lal tülkünün sözlərini onlara bəyan etdi:

– Tülkü qurban olduğumuz buyurur ki, arvadın getsin üç gecə Göyçə gölündə çimsin, gəlsin, tülkü qurban olduğumuz ona baxacaq və dərdinizə əlac deyəcək.

Ziyad xan elə bil ki, ağıl-kamal sahibi xan yox, avam bir kəndli idi və o zamanlar hələ cavan olan Mirzə Salman bu işə lap təəccüb etdi: elə həmin gün Ziyad xan Qəmərbanunu kəcavəyə mindirib qırx kənzilə qədim Göyçə sahilinə yola saldı və Qəmərbanu o payız günlərində üç gecə dalbadal Göyçə gölünün soyuq sularında çimdi və bu müddət ərzində bədheybət Lal ilə tülkü də sarayda onlar üçün ayrılmış otaqda qaldılar. Tülkü Lala heç nə demirdi və Lal da danışa bilmirdi, tülküyə çiy toyuq verirdilər, Lala da sarayda bişmiş xörəklərdən.

Qəmərbanu, tülkünün dediyinə əməl edib, Göyçə sahilindən qayıdıandan sonra, Lal yenə əcaib səslər çıxara-çıxara, tüksüz əlini-qolunu oynada-oynada Ziyad xanı otaqdan çıxartdı, özü də otaqdan çıxdı və qapını bağladı.

Qəmərbanu ilə tülkü otaqda tək qaldı.

Tülkü balaca dəmir qəfəsin içində o baş-bu başa vurnuxurdu və Qəmərbanu da qəfəsin qabağında dayanmışdı. Tülkü dilini çıxarıb ləhləyirdi, ağzından su axırdı, gözləri otağın yarımqaranlığında işim-işim işıldayırdı, dişləri ağarırdı. Qəmərbanu daxili bir ümidlə, imdadla tülküyə baxırdı, sonra Qəmərbanu yavaş-yavaş həyəcanlanmağa başladı, tülkü daha da tez-tez ləhlədikcə, beləcə qəfəsin içində o baş-bu başa vurnuxduqca, birdən-birə Qəmərba-

nuya elə gəldi ki, bu dəm bu qotur tülkü qəfəsdən çıxıb onun ayaqlarının arasını, qarnını, döşlərini gəmirib parçalayacaq; bu hiss Qəmərbanunu elə bürüdü ki, qışqıra-qışqıra otaqdan çıxdı və özünü Ziyad xanın qucağına atdı.

Bədheybət Lal tez otağa girdi və qapını bağladı.

Qəmərbanu bütün bədəni ilə çırpına-çırpına Ziyad xanın qucağına sığınmışdı.

Bu vaxt Lala danışmaq vergisi verildi və Lal otaqdan adamları səslədi:

– Camaat!

Ziyad xan sərt hərəkətlə Qəmərbanunu özündən araladı və otağa girdi.

Lal içində tülkünün vurnuxduğu qəfəsi qucağına almışdı və bomboz gözlərini Ziyad xana zilləyib dedi:

– Tülkü qurban olduğumuz belə buyurdu ki, cəmi məxluqi-insanat doqquz aydan sonra doğur, sizinki doqquz ildən sonra doğacaq!

İllər keçmişdi və Ziyad xan bu əhvalatı tamam unutmuşdu və o aylı-ulduzlu gecədə Qəmərbanunun sözlərindən sonra Ziyad xanın ürəyində yaranmış ümid daha da artdı və inandı ki, övladı olacaq, hətta nəinki övladı, inandı ki, oğlu olacaq.

Ziyad xan iri ovcunu Qəmərbanunun mərmər qarnında gəzdirdi və bu əlin istisi Qəmərbanunun bütün içinə yayıldı.

Düz doqquz aydan sonra, yazın axırlarında, Cövza bürcü taleyində¹ Mahmud anadan oldu.

Amma nə Ziyad xanın, nə də Qəmərbanunun heç ağına gəlmədi ki, el aşığı Sazlı Abdulla ustadlar ustadnaməsində belə deyib: fələk biçinçidir, bu dünya zəmi və biçilən zəmidən mürğzar olmaz; ustadlar ustadnaməni bir yox, iki deyər və Sazlı Abdulla da ikinci ustadnamədə demişdi: dünya bir bostandır, pozular gedər...

...Haradasa, lap yaxınlıqda bir xoruz banladı.

Ziyad xan gözüyumulu uzanmışdı və heç nə eşitmirdi, əslində daha heç nə fikirləşmirdi də, gözlərinin qabağından getməyən o iri göy gözlərlə üzbəüz dayanmışdı və Ziyad xanın bütün vücudunu bir təəssüf hissi bürümüşdü; bu təəssüf hissi yalnız Mahmuda görə deyildi, yalnız özünə görə də deyildi, bu – ümumiyyətlə, dünyanın, yaşayışın, varlığın mənasına bir təəssüf idi.

Sazəndələr bilmirdi nə eləsinlər, çalsınlar, ya çalmasınlar? Ziyad xan yatıb, ya yatmayıb? Hər halda çalğıcılar çalğılarına ara

vermədilər və bir azdan Ziyad xanı tamam unudub, yuxusuzluqlarına baxmayaraq bir-birinin çalğısından həzz ala-ala və bir-birini ruhlandırma-ruhlandırma tütəyin, sazın, kamançanın dili ilə dünyanın qocalığından, insanların gəldi-gedərliyindən, əhddən, vəfadan, etibardan söhbət açdılar.

Bu vaxt cavan xanəndə də saraydan çıxıb çapa-çapa Qarabağ dağlarına tərəf bina oldu və tütəyin, sazın, kamançanın onu yola salan sədası yavaş-yavaş eşidilməz oldu.

II

Xoruz bir də banladı.

Bütün Gəncə yatmışdı, tək-cə Mahmud yatmamışdı, bir də ki, atasının yataq otağından həzin bir musiqi eşidilirdi.

Bu musiqi gecənin yarısı başladı, xanəndə əvvəlcə Füzuli təxəllüslü təzə bir şairin sözlərini oxudu, sonra daha oxumadı, tək-cə elə sazəndələr çaldı.

Bütün Gəncə Qarabağ dağlarından gətirilmiş bu xanəndənin səsindən, oxumağından danışır, bu səs hamının ürəyini açırdı, hamıya dərdini-sərini unuttururdu, amma heç kimin ağlına gəlmirdi ki, bu səs adamın ürəyini sıxa da bilər, adamı qəmgin edər, kədərləndirər.

Həmin cavan xanəndənin səsi Mahmudun ürəyini sıxırdı.

İnsanları başa düşmək çox çətindi: bu cür qəmgin səsdən necə həzz almaq, necə nəşələnmək olar?

Cavan xanəndə Gəncəyə gətiriləndən sonra, sarayda birinci dəfə oxuyanda məclisə toplanmış bütün saray əyanı bu səsə heyran olmuşdu və hamının sifətindən nəşə damırdı, hamı böyük bir həzz içində qulaq asa-asa saray aşpazı şəkili Nəsimin bişirdiyi cücəplovdan yeyirdi, süfrəyə düzülmiş alma, gavalı, şaftalı, ərikdən yeyirdi, sərin bulaq suyu içirdi.

Mahmud elə birinci gün həmin xanəndəyə qulaq asa bilmədi, çünki Mahmud heç cür başa düşə bilmirdi ki, bir səsdə ki, bu qə-dər kədər var, qəmginlik var, bu səsdən necə nəşələnmək olar və bu səsə qulaq asa-asa necə arxayınca plov yemək olar, necə dün-

¹ Qədim astroloji təsəvvürə görə Cövza bürcü taleyində anadan olanlar həmişə səadət tapırlar.

yanın ən tərifi sözlərini tapıb Ziyad xanın zövqünü tərifləmək olar?

Mahmud məclisdə otura bilmədi, qalxıb çölə çıxdı, bağçada gəzişdi və bağçada da eşitdiyi həmin səs Mahmudu ağlatdı; Mahmud qolu-budağı çətir kimi bütün ətrafı örtmüş qoca alma ağacının gövdəsinə söykənilib ağladı.

Səhəri gün elə həmin bağçada saray kitabxanasının müdiri Mirzə Salman ilə Mahmud üz-üzə gəldi və Mirzə Salman həmişəki kimi, uzun ağ saqqalının ucunu sol əlinin şəhadət barmağına dolaya-dolaya soruşdu:

– Mahmud, dünənki xanəndənin səsi sənə xoşuna gəlmədi?

Mirzə Salman vaxtilə Mahmudun saray müəllimlərindən biri olmuşdu, şer sənətini tədris etmişdi və Şeyx Nizaminin «Xəmsə»sini əvvəldən axıra kimi bir yerdə mütaliə etmişdilər, «Xəmsə»nin bütün şərhlərini Mirzə Salman vermişdi; Mirzə Salman qoca yaşlarında saray kitabxanasının müdiri mənəşəbinəcən yüksəlmişdi. Son zamanlar Mahmudun kiçik hərəkətləri belə Mirzə Salmanın nəzərlərindən yayınmırdı.

– Gözəl səsi var, müəllim...

– Bəs, nə üçün məclisi yarımçıq tərketdin?

– Çünki o səs bir söz deyirdi, amma siz... – Mahmud qızardı, – siz onu başqa cür başa düşürdünüz...

– Yəni tək mən, yoxsa, bütün məclis əhli?

– Bütün məclis əhli...

– O səs nə deyirdi ki, Mahmud?

– O səs deyirdi ki, mən bir zərxəridəm ki, heç vaxt ürəyim gülməyəcək... Mən dünyanın ən dərddli adamıyam və heç kimin bundan xəbəri yoxdu... Mən dünyanın ən dərddli adamıyam, amma sizi əyləndirirəm...

– Biz isə nəşələnirdik?

– Bəli...

Mirzə Salman daha bir söz deməyib getdi.

Mahmud belə zənn etdi ki, müəlliminin xətrinə dəydi, amma Mahmud fikirləşdiyini demişdi.

Doğrudan da Mirzə Salman Mahmuddan pərişan ayrıldı, amma ona görə yox ki, Mahmudun sözləri xətrinə dəymişdi, yox, Mirzə Salman çox gözəl bilirdi ki, Mahmud həmişə fikirləşdiyini deyir və Mövlanə Cəlaləddin də yaxşı demişdi ki, – «Ya olduğun kimi görün, ya görüldüyün kimi ol»¹, ona görə ki, Mirzə Salman

uzun-uzun illər boyu görüb-götürmüş adam idi və başa düşməyin necə bir dərd olduğunu yaxşı bilirdi. Bu oğlan at minmək, qılınc oynatmaq əvəzinə indidən dünyanın dərdini çəkməyə başlamışdı və Mirzə Salman inanmırdı ki, dünya da bu təmiz məxluqun beləcə halına yanacaq. El aşığının bir misrası Mirzə Salmanın fikrindən keçdi: «Haqq sənə göndərsin, Xızır, İlyası»² və Mirzə Salman bu misranı Mahmudun ünvanına öz-özünə bir də təkrar etdi.

Əlbəttə, Mahmudun, müəllimi Mirzə Salmanın bu fikirlərindən xəbəri yox idi və Mahmud bağçanı dolaşdıqca o yaz yaşıllığı içində, yaz gül-çiçəyi içində həmin mükəlliməni yadından çıxartdı, xanəndənin dünənki o yanıqlı səsinə də yadından çıxartdı, dünən burada, bu qollu-budaqlı qoca alma ağacının dibində ağlamağını da yadından çıxartdı, çünki təbiətdə ki, bu qədər rəng var idi, təbiətdə ki, bu qədər saflıq var idi, günəş ki, torpağı bu cür qızdırırdı, torpaq ki, bu cür geniş idi, yaşamaq gözəl idi.

Adamlar niyə bunu başa düşmürdü?

Necə olurdu ki, bu torpaqda doğulan, eyni ayın, günəşin, ulduzların altında bu torpaqda yaşayan adamlar bir-birinə pislilik edə bilir, qan axıda bilir, bir-birini döyə bilir, söyə bilir? Nə üçün Qabil Habilə öldürə bildi və sonra da o cür peşman oldu? Necə oldu ki, belə bir günəşin altında, belə bir torpağın üstündə qardaş qanı axıdan o paxıllıq əmələ gəldi? Şeytan, Adəm ilə Həvvanı aldatdı və onlar buğda yeyib cənnətdən qovuldu və Adəm ilə Həvvanın günahı təkəcə bu oldu ki, buğda yedi, bəs nə üçün Adəm ilə Həvvanın törəmələri bu qədər günaha batdı, kəsdi, dağıtdı? Bu yaşıllığı, bu gül-çiçəyi, bu ağacları görmədimi onlar?

Bu suallar bu yazdan başladı, çünki bu yaz bir başqa yaz idi və Mahmud hər dəfə bağçada dolaşanda, çöllərdə gəzməyə çıxanda, Kəpəz tərəflərə qalxanda heyrət edirdi ki, necə olub ki, indiyə qədər bu dünyanı beləcə görməyib, bütün vaxtını – qışı da, yazı da, yayı da, payızı da təkəcə kitab oxumaqda keçirib, axşamlarını Sofinin nağıllarına qulaq asmaqda keçirib?

Mahmud, Əflatunun və Ərəstunun kitablarından tutmuş İbn-Sinanın əsərlərincən, «Kəlilə və Dimnə»dən, «Qabusnamə»dən tutmuş Sədinin «Gülüstan»ınacan, Nəvainin «Xəmsə»sinəcən çox kitab oxumuşdu və hətta gözləri xarab olmasın deyə Qəmərbanunun tapşırığı ilə gecələr Sofi şamları söndürəndə belə, ay işığında da oxumuşdu, amma bu yaz birdən-birə kitablar yordu onu, çünki bu yazın yaşıllığını, qırmızısını, sarısını, narıncısını, bu yazın

ətrini elə bil ki, birinci dəfə gördü, bu yazın yağışı da elə bil ki, birinci dəfə yağdı. Mahmud kitablardan usandığı üçün özü özündən utandı, amma bu yaz torpaq Mahmudun gözlərində elə oyanmışdı ki, həmin utancaqlıq hissi də unudulub getdi.

Sofi xəbər gətirəndə ki, Mahmud daha gecə-gündüz gözlərini kitaba zilləmir, Qəmərbanunun ürəyindən yüngül bir arxayınçılıq gəlib keçmişdi və Mahmud böyüdükcə altına daha artıq dərd kölgəsi çökən gözləri gülümsəmişdi.

Qəmərbanu bu yaz gələli Mahmudun çöllərə, dağlara gəzintiyə çıxmasına da sevinmişdi və Mahmudun xəbəri yox idi ki, tək-tənha saraydan çıxıb dağlara qalxanda, gül-çiçək toplayanda Qəmərbanunun muzdlu gözətçiləri gizlincə dalına düşüb onu gözlərindən buraxmırdılar. Mahmud gəzməyə tək çıxırdı, istəmir ki, yanında qarovulçular olsun və Qəmərbanu da Mahmudun qəlbini sındırmırdı, çünki Qəmərbanu bilirdi ki, Mahmudun qəlbi şüşə kimidir, sındırmaq olmaz və oğlunun gizli gözətçilərinin muzdunu daha da artıq verirdi ki, Mahmudun qız kimi çöllərdən gül-çiçək yığmağını heç kimə deməsinlər, amma Qəmərbanunun xəbəri yox idi ki, həmin gözətçilər axşamlar bir yerə yığılıb ermənilərdən aldıkları çaxırdan içə-içə Mahmudun bu qız hərəkətlərinə boyunca gülürdülər və keflənəndən sonra bunu ləzzətlə hamıya danışdırlar.

Amma bir məsələdən Qəmərbanunun gizli gözətçilərinin də xəbəri yox idi: Mahmud nəşə gözləyirdi, Mahmud nəyinsə ərəfəsində idi.

Bu nə idi? Mahmud özü də bunu bilmirdi, təkçə burasını bilirdi ki, nəşə olacaq; torpaq ki, beləcə güllür, deməli, nəşə olmalıdı.

Mahmud həmin isti yay gecəsi də nəyi isə gözləyirdi.

Atasının yataq otağının pəncərəsindən şam işığı gəlirdi, səzəndələrin çalğısı eşidilirdi və bu bürkülü yay gecəsində yenə nəşə var idi, amma Mahmud bilmirdi ki, bu nədir, hiss edirdi, o yaz günlərindəki kimi hiss edirdi: lap yaxınlıqda nəşə var, nəşə olmalıdı.

¹Böyük türk şairi Cəlaləddin Ruminin (1207–1273) «Məsnəvi»sindəndir.

²Dinə görə, Xızır ilə İlyas peyğəmbərdirlər, birlikdə zülmətə getmiş və abi-həyatdan (dirilik suyundan) içmişlər. Bəzən bu iki ad eyni adam mənasında da işlədilir.

Bir dəfə yanılmışdı və Mahmud bilirdi, hiss edirdi ki, ikinci dəfə yanılmayacaq.

Yaz keçdi, yay gəldi, amma o yaz mübarəkliyi, yaz tərəvəti, Mahmudun bütün zəhnini qamaşdıran o yaz yaşılı, qırmızısı, sarısı, narıncısı keçib-getməmişdi, yazın gətirdiyi o ərəfə hissi keçib-getməmişdi və günlərin bir günündə belə bir hadisə oldu: yenə isti yay gecələrindən biri idi və gecəyarıdan keçmiş Mahmud saz səsinə yuxudan oyandı, əvvəlcə elə bildi ki, sazı atasının yataq otağında çalırlar, amma sonra hiss etdi ki, yox, bu başqa cür sazdı, bu saz başqa sözlər deyir, bu saz o sözləri deyir ki, həmin sözləri yazda torpaq deyirdi, günəş deyirdi, ay işığı, ulduzlar deyirdi, həmin sözlərin yaşıl, qırmızı, sarı, narıncı rəngi var idi.

Mahmud yerindən dikəlib pəncərəyə tərəf baxdı.

Həmin aydınlıq yay gecəsi Mahmudun yatdığı otağın pəncərəsi qabağında, elə bil, gözəgörünməz iplə göydən sallanmış bir saz var idi və həmin saz öz-özünə çalırdı.

Mahmud başa düşdü ki, bu, el aşığı Sazlı Abdullanın sazıdır.

Mahmud bu hadisəni heç kimə danışmadı, hətta Sofiyə də bir kəlmə söz demədi, çünki, onsuz da, heç kim buna inanmayacaqdı və onsuz da, axır vaxtlar adamlar Mahmudu yaxşı başa düşmürdü.

Mahmud elə bildi ki, həmin ərəfə hissi sona yetdi, gözlədiyi gecəyarısı pəncərəsinin qabağında gəlib çalan həmin saz idi, sonra başa düşdü ki, yox, yanılıb, çünki əslində bu saz da yazın dediyini demişdi, yazın ötüb getdiyi üçün gəlmişdi, yazın yaşılından, qırmızısından, sarısından, narıncısından xəbər gətirmişdi.

Mahmud bilirdi ki, ikinci dəfə yanılmayacaq.

Sazəndələr çalırdı.

Atası nə üçün yata bilmirdi?

Bəlkə atası da yatmaq istəmirdi, ömrünün çoxunu yuxuda keçirmək istəmirdi? Bəlkə atası da nəşə gözləyirdi? Yox, atası yata bilmirdi, çünki dərdi var idi – Mahmud bunu hiss edirdi və Mahmud burasını da hiss edirdi ki, atası özü öz dərindən qaçır.

Bəlkə bu gecəyarısı atasının dərdi öz yataq otağında onu yaxalayıb?

Bu fikir Mahmudun ürəyini sıxdı və Mahmud yerindən qalxıb pəncərəyə yaxınlaşdı.

Dan yeri sökülürdü.

Saray yatmışdı. Bağçadakı, eşikdəki keşikçilər də nizələrinə söykənilib mürgü döyürdü.

Bir azdan səhər açılacaqdı, kənzilər, nökərlər qulluğa başlayacaqdı, xırdavatsatandan, arşınmalçıdan tutmuş tacirlərəcən şəhər əhli gəlib Ziyad xanın qəbuluna düzüləcəkdı, – hərənin bir dərd-səri var idi, saray əyanları işə başlayacaqdı.

Dörd gün bundan əvvəl saray əyanı kələntər Yaqubun vəfatı münasibətilə matəm məclisinə toplaşmışdı və Mahmud həmin məclisdə bardaş qurub oturmuş saray əyanını bir-bir gözdən keçirə-keçirə dəhşətə gəlmişdi: mərhumun xatirəsi bir tərəfə qalmışdı, əyanlar isə Ziyad xanın huzurunda Ziyad xanın adilliyindən, mərhəmətindən, igidliyindən danışır və Mahmud onların hər birinin sifətinə baxdıqca yalan dediklərini, riyakarlıq və yaltaqlıq etdiklərini aşkar hiss edirdi və Mahmud burasını da hiss edirdi ki, atası da bütün bunları görür, başa düşür və bütün bunları qəbul edir; bu qoca adamlar öz səksənlərinə nə ilə gəlmişdi, nə üçün yaşamışdı? Doğrudanmı onların elə hiss və həyəcanları var idi, elə dərd və sərləri var idi, elə istək və arzuları var idi ki, bütün bu ikiüzlülüyə, yaltaqlığa və riyakarlığa bəraət qazandırırdı?

Mərhum kələntər Yaqubun ölümü həmin məclisdə heç kimi ölüm haqqında düşündürmədi.

Bəlkə bu adamlar da ölümü çoxdan dərk eləmişdilər və anaları haçansa onların da başını döşünə sıxmışdı?

Əlbəttə, Mahmud «bu dünya fanidir, ömür bivəfa» sözlərini təsadüfən rast gəldiyi dilənçilərdən, dərvişlərdən tutmuş müəllimi Mirzə Salmanacan çox adamın dilindən eşitmişdi, çox ozanların söyləmələrində bu cür sözlərə qulaq asmışdı, çox kitablarda bunları oxumuşdu, amma ölümün əslində nə olduğunu üç il bundan əvvəl, yeniyetməlik çağında dərk etmişdi.

O zaman birdən-birə Mahmud dəhşətə gəlmişdi ki, adamlar necə gülə bilir, necə şadlanır, məgər bilmirlər ki, bir gün gələcək və onlar qara torpağa dönəcəklər? Ana balasını necə əzizləyir, məgər bilmir ki, bir gün gələcək və özü də, balası da, balasının balası, onun da balası qarqara torpağa dönəcək?

Əlacsızlıqdan, taleyin, aqibətin belə bir qətiliyindən və mütləqliyindən doğan dəhşət və yanğı o zaman Mahmudun bütün içini sarsıtmışdı və ən başlıcası isə, adamların ölümə bu qədər biganə olmaları az qalırdı Mahmudu dəli eləsin. Mahmud anasına baxırdı və anasına yazığı gəlirdi, çünki anası başa düşmürdü ki, bir vaxt gələcək və qara torpağa dönəcək; Mahmud atasına baxırdı və

atasına yazığı gəlirdi, çünki atasının heç xəbəri yox idi ki, bir vaxt gələcək və qara torpağa dönəcək.

Adamlar tamam yad və mənasız idi.

Mahmud adamlardan qaçırdı.

Oxuduğu bu kitablar necə yazılmışdı? Bu kitabları yazan şairlər, alimlər insan deyildimi və onlar bilmirdi ki, bir vaxt gələcək öləcəklər?

Mahmuda elə gəlirdi ki, bir də heç zaman gülməyəcək, bir də heç zaman sevinməyəcək və hər şey artıq geridə qalıb, ömür yaşanıb artıq.

Və bir dəfə bağçada tək-tənha dolaşdığı vaxt hovuzun yanında daxilindəki bu dəhşət və yangı birdən-birə şüşənin içinə doldurulmuş cin kimi dışarı çıxdı və Mahmud hovuzun mərmər sürahisini qucaqlayıb bütün bədəni uçuna-uçuna hönkürdü, ağladı.

O zaman Qəmərbanu haradan peyda oldu? Axı, bütün bağça bomboş idi...

Qəmərbanu oğlunu arxadan qucaqladı:

– Nə olub, Mahmud? Nə olub, sənə? Niyə mənə heç nə demirsən, Mahmud?

Mahmud üzünü çöndərib anasına baxdı və Qəmərbanunun gözlərində, sifətində yaxınlıqdan, doğmalıqdan, əzizlikdən doğan elə bir ağırlı, kədərli canyanğısı, şəfqət hiss etdi ki, heç kimə demədiklərini dedi:

– Öləcəyəm mən... Bir vaxt gələcək, mən öləcəyəm...

Qəmərbanu dəli bir ehtirasla oğlunun başını sinəsinə sıxdı, titrəyən barmaqları ilə oğlunun saçlarını qarışdırdı:

– Hamımız öləcəyik, bala!..

Qəmərbanunun ürəyinin döyüntüsü, elə bil, bir məlhəm idi və bu ürəyin istisi Mahmudun bütün bədənini qızdırdı və bu ürək Mahmuda başa saldı ki, sən nə birinci, nə sonuncusan; Mahmud başa düşdü ki, adamlar görüdükləri kimi deyil.

– Çox kitab oxuma, Mahmud...

Mahmud Qəmərbanunun bu sözlərini eşitmədi, çünki Mahmud bu dəm təkə o ürəyin döyüntüsünə qulaq asırdı, o ürəyin dediklərini eşidirdi; Mahmud başa düşmüşdü ki, əsl sözü deyən dil deyil, ürəkdi.

Dan yeri sökülürdü.

Mahmud yatdığı otağın pəncərəsi qarşısında dayanıb mərhum kələntər Yaqubun matəm məclisinə yığılmış saray əyanlarını tə-

zədən bir-bir gözləri önünə gətirdi və bu dəfə həmin adamlar dörd gün bundan əvvəlki kimi iyərənc görünmədi, çünki o adamların da ürəyi var idi və həmin ürəklər də yəqin kiminçünsə nəse demişdi, deyirdi və deyəcəkdi.

Bu vaxt otağın qapısı astadan döyüldü, sonra əlində şam tutmuş Sofi içəri girdi:

– Mahmud, niyə yatmamısan?

Mahmud çönüb Sofiyə baxdı.

Sofi bu ortaboylu, nazik, ağbəniz, qıvrım sarışın saçlı, iri göy-gözlü oğlanın baxışları altında özünü naqolay hiss etdi; bu iri göy gözlərdə Mahmudun incəliyi, zərifliyi ilə uyuşmayan bir sirayət, özünəçəkmə, cazibə var idi.

– Bəs, sən niyə yatmamısan, Sofi?

– Mən... – Sofi dərhal cavab verə bilmədi, çünki Sofi Mahmuda deyə bilməzdi ki, Qəmərbanu pəncərədən oğlunun kölgəsini görüb və gəlib yatmış Sofini durğuzub bura göndərüb ki, Mahmudun nə üçün yatmadığını öyrənsin; bu yazıq arvad oğlunun dərdindən gecələr də yata bilmirdi və həmişə səksəkədə idi. – Mən bürküdən yata bilmirəm. Niyə pəncərənin qabağında dayanmısan?

– Saray əyanlarına baxıram.

– Saray əyanlarına? – Sofi sidq-ürəkdən təəccüb etdi.

– Saray əyanları indi yeddinci yuxularını alırlar...

Mahmud gülümsədi:

– Özləri üçün yatıblar, mənim üçün yox...

Birdən Sofiyə elə gəldi ki, Mahmudun başının üstündə qövsi-müqəddəs parladı və Sofi bu qarabasmadan hürküb ürəyində: «Əstəğfürullah!.. – dedi. – Lənət şeytana!..»

Sonra Sofi özünə gəldi. Şeytan əməli idi...

Şeytanın hərdən Sofiyə həmlə etməyi var idi.

Xoruzun axırıncı banı eşidildi.

III

Xoruzun axırıncı banı eşidildi və Məryəm hövlnak yerindən qalxdı, bir müddət heç nə başa düşə bilmədi, dolu sinəsi həyəcanla enib-qalxdı.

Yox, Məryəmi beləcə diksindirib yuxudan oyadan xoruzun axırıncı banı deyildi.

Məryəm kürəyini əhəngli divara vurulmuş palaza söykəyib nazik döşəkcəli taxta yatağında dizləri üstə oturdu.

Nə oldu axı?

Səhərin işığı pəncərədən bu balaca otağa dolmuşdu və əhəngli divarların ağılığı bu balaca otağa bir süd təmizliyi vermişdi və bu süd təmizliyi təkcə əhəngli divarlarda, tavanda deyildi, otağın döşəməsinə, quru taxta kəkillərə, kiçik mizə, Məryəmin taxtına hopmuşdu, pəncərənin şüşələri də bu süd təmizliyində parıldayırdı.

Birdən Məryəm o ilıq nəfəsi yenidən hiss etdi və bütün gecəni gördüyü o qəribə yuxu, o şirin və qorxulu yuxu təfərrüatı ilə yadına düşdü.

Məryəm müqəddəs Məryəm ananı gördü.

Müqəddəs Məryəm ana Beytül-Müqəddəsdən qaçırdı...

Müqəddəs Məryəm ana lap cavan bir qız idi və hərdən Məryəmə elə gəlirdi ki, müqəddəs Məryəm onun özüdü, çünki hərdən müqəddəs Məryəmin sifəti Məryəmin sifətinə çevrilirdi.

Müqəddəs Məryəm yaxası, ətəyi cırılmış boz rəngli çit bir don geymişdi və ayaqyalın, başıaçıq səhra ilə qaçırdı.

Müqəddəs Məryəmin əynindəki donun cırıqlarından görünən çılpaq bədəni də Məryəmin bədəni idi.

Səhra göz işlədikcə uzanırdı.

Günün altında köz kimi qızarmış səhra qumu müqəddəs Məryəmin ayaqlarını yandırır və Məryəm bu giziltini öz ayaqlarında hiss edirdi.

Müqəddəs Məryəm adi adamlar kimi ağlayırdı, adi adamlar kimi səhranın bu sonsuzluğundan qorxurdu, adi adamlar kimi susuzluqdan yanırırdı və bu yangı Məryəmin də sinəsini yandırıb-yaxırdı.

Sonra Məryəm ilıq bir nəfəs hiss etdi, bu nəfəs səhra susuzluğu içində onun vücuduna bir sərinlik gətirdi və Məryəm yuxuda başa düşdü ki, bu ilıq və eyni zamanda sərin nəfəs Cəbrayılın nəfəsi idi, həmin nəfəs Beytül-Müqəddəsdə müqəddəs Məryəm ananı hamilə etmişdi.

Məryəm evlərinin qənsərindəki bulaqdan müqəddəs Məryəm anaya bir parç su gətirmək istədi, amma gətirə bilmədi, çünki müqəddəs Məryəm elə o özü idi, özü özünü səhrada qoyub gedə bilmirdi.

Evlərinin qənsərindəki bulaq buz sərinliyi ilə axırdı.

Yox, bu bulaq evlərinin qənşərindəki bulaq deyildi, səhradakı xurma ağacının dibindən pıqqıldayacaq bulaq idi.

Həmin xurma ağacı qupquru idi və müqəddəs Məryəm ana özünü güclə səhradakı bu tənha ağaca yetirdi, bu qupquru tənha ağaca söykəndi və birdən-birə Məryəm gördü ki, o səhra bozlugunda və sarısında yamyaşıl yarpaqlar açıldı, quru xurmanın budaqları yamyaşıl oldu və bu yaşıllıq günün altında gülümsədi.

Sonra evlərinin qənşərindəki bulaq səhradakı o tək xurma ağacının dibindən qaynadı.

Sonra müqəddəs Məryəm ananın sancıları başladı və bu sancıları Məryəm öz qarnında hiss etdi.

Sonra çağa səsi gəldi. Məryəm sancıların əlindən qurtarıb rahat nəfəs aldı və qumun üstündəki çağaya baxdı.

Məryəm bilirdi ki, bu çağa İsadı.

İsanın üzü günəş kimi işıq saçdı.

Sonra İsanın üzü adi çağa üzünə döndü və bu çağanın əl-ayağı quma bulaşdı və Məryəm belə bir adiliyə heyrət etdi.

Mələklər yox idi.

Səhranın qumuna bulaşmış çağa bərkdən qışqırdı. Sonra yenə qışqırdı.

Məryəm həmin qışqırıq səsinə yuxudan oyanmışdı.

Məryəm o bürkülü yayın sübh çağında üşüm-üşüm üşüdü, bədəninə bir uçunma gəldi, sonra qonşu otaqda yatan atasının nəfəsini eşitdikcə yavaş-yavaş özünə gəlməyə başladı və əvvəlcə gedib atasını durğuzmaq istədi, amma dünən Baba Keşişin bütün günü ibadətdə olduğunu yadına salıb getmədi.

Baba Keşişin qonşu otaqdan eşidilən nəfəsi Məryəmi sakitləşdirdi: bir halda ki, bu nəfəs bu cür aydın eşidilirdi, heç nə ola bilməzdi, heç nədən qorxmaq lazım deyildi, hər şey öz qaydasında olacaqdı.

Yox, Məryəm yuxunu atasına danışmayacaqdı, çünki qışda da bir yuxu görmüşdü və həmin yuxunu atasına danışmışdı: görmüşdü ki, Məsihanın süfrəsi¹ arxasında oturub yemək istəyir, amma Məsiha süfrəsinin üstü bomboşdu: sür-sümük, bulaşmış qablar, çörək qırıntısı və Məsiha süfrəsinin arxasında Məryəmdən başqa heç kim yox idi.

Baba Keşiş qalın çatma qaşlarını dartıb soruşdu:

– Sən nədən bildin ki, Məsiha süfrəsidir?

Məryəm arıq çiyinlərini çəkdi:

– Bilmirəm... Amma Məsihanın süfrəsiydi...

Baba Keşiş daha bir söz demədi və o yuxunu da yozmadı, bəlkə də yozmaq istəmədi və o gündən sonra düz bir ay fikirli gəzdi; Məryəm atasının üzünə baxan kimi halını hiss edirdi, əgər atasının ürəyi rahat idisə, Məryəm bunu Baba Keşişə baxan kimi bilirdi, narahat idisə, yenə baxan kimi bilirdi, fikirli idi – bilirdi.

Hərgah Baba Keşiş o yuxunu yoza bilməmişdisə, o necə yuxu idi və necə olmuşdu ki, Məryəm belə bir yozumsuz yuxu görmüşdü?

Hərgah Baba Keşiş o yuxunu yozmaq istəməmişdisə, deməli, pis yuxu imiş o yuxu, çünki Baba Keşiş qızının ürəyinə nigarançılıq salmaq istəməmişdi.

Hərdən belə şeylər olurdu. Baba Keşiş heç vaxt yalan demirdi, aldatmırdı, amma hərdən susurdu, hərdən Məryəmin suallarına cavab vermirdi və Məryəm də başa düşürdü ki, həmin sualı təkrar etmək lazım deyil.

Əvvəllər – axırıncı yazdan qabaq – suallar çox olurdu.

Baba Keşiş ilə Məryəmin yaşadığı ev Gəncənin kənarında, ikiotaqlı, birmərtəbəli kiçik bina idi və bir dəfə qışın sonlarında Baba Keşiş ilə Məryəm Gəncənin o biri başında taxtadan tikilmiş balaca kilsədən çıxıb evlərinə qayıdırdı; günorta Məryəm atasına yemək aparmışdı və özü də gecəyə kimi atası ilə birlikdə kilsədə qalıb şam yandırmışdı, dua eləmişdi.

Evlərinə girəndə birdən-birə Məryəm istədi ki, onları da kimsə qarşılansın, kimsə içəri girən kimi Baba Keşişin qabağına bir stəkan isti çay qoysun, kimsə başqa bir yaxın adam, əziz adam Baba Keşişin yerini rahatlasın, qayğısına qalsın, qulluğunda dursun.

Məryəm soruşdu:

– Sən niyə evlənmədin, ata?

Baba Keşiş qalın çatma qaşlarının altından zil qara və işıqlı gözləri ilə Məryəmə baxdı və heç nə demədi.

Bir müddət beləcə dayanıb bir-birilərinə baxdılar və gözləri ilə bir-birlərini başa düşdülər: Baba Keşiş başa düşdü ki, Məryəm nə üçün bu sualı verdi və Məryəm də başa düşdü ki, Baba Keşiş nə üçün susur.

Məryəm anadan olan gün anası vəfat etmişdi və həmin gündən etibarən də Baba Keşiş ilə Məryəm bir yerdə idi.

Hərdən Məryəmə elə gəlirdi ki, dünyaya günahkar doğulub, çünki öz gəlişi ilə başqa bir həyatı məhv edib və atasını da dərddi

edib; Məryəm hiss edirdi ki, dünyaya gəldiyi gün atasının ən istəkli adamı gedib, amma Məryəm burasını bilmirdi ki, anası hər gün atası ilə söhbət edir, Məryəmdən danışır, Məryəmin boya-başa çatmasına sevinir, səhərdən axşama kimi atası ilə bir yerdə olur; Baba Keşiş heç vaxt Allahın işinə qarışmırdı, bu qanlı-qadalı dünyada, bu namərd dünyada nə olurdusa, hamısını qəbul edirdi, çünki Allah belə lazım bilirdisə, belə də olmalı idi, amma on yeddi il bundan əvvəl arvadının ölümünü şüurla qəbul etmişdi, qəlbən qəbul etməmişdi və buna görə də özünü Allahın yanında günahkar hesab edirdi – bu, Baba Keşişin Allahın qarşısındakı yeganə günahı idi.

Yaz gələndən sonra isə birdən-birə hər şey dəyişdi.

Gəncənin ətrafındakı çöllər gül açdı, çiçəklədi, nərgizlər baş qaldırdı, kollar-koslar göyərdi, Gəncə çinarları yarpaqlamağa başladı, qaranquşlar yuvalarına qayıtdı və ən qəribəsi də bu oldu ki, Məryəm bu yaz oyanışını elə bil ki, birinci dəfə gördü, elə bil ki, əvvəllər torpaq heç vaxt bu cür gülməmişdi, bu cür sevinməmişdi və sevindirməmişdi.

Məryəm hər gün səhər tezdən atası kilsəyə gedəndən sonra, ev-əşiyi sahmanlayırdı, silib-süpürürdü, bir ağ keçiləri var idi, onu sağırıdı, atası üçün soyutma yumurta bişirirdi, ət olurdusa, ət bişirirdi, həyət-bacadan göyərti yığırdı, sonra ağ keçiyi ilə birlikdə həyətlərindən çıxıb evin ətrafındakı çöllərdə dolaşırdı, gül-çiçək dəririrdi və hər axşam da atasından nəsə soruşmaq istəyirdi, amma soruşa bilmirdi, çünki bilmirdi ki, nə soruşsun, Məryəm hiss edirdi ki, sinəsində sözü var, ürəyi doludu, atasına çox şeylər deməli idi, amma nə deməli idi? – bilmirdi. Sonra get-gedə bu hiss başqa bir hisslə əvəz olundu: Məryəm, elə bil, nəyi isə atasından gizlətmək istəyirdi, amma nəyi gizlətmək istəyirdi? – bilmirdi. Bu hiss Məryəmi sıxırıdı, incidirdi, çünki dünyada nə ola bilərdi ki, Məryəm onu atasından gizlətsin? Məryəm daha əvvəlki kimi atasının yanında soyunub-geyinmirdi, çünki atasından utanırdı və bu utancaqlıq hissi də Məryəmi üzürdü, çünki atası, əslində, Məryəmin ikinci özü idi və Məryəm Baba Keşişdən nə üçün utanmalı idi?

Bütün bunlar yazdan başladı və yaz keçib-gedəndən sonra da

¹Məsiha (İsa peyğəmbər) süfrəsi – dinə görə, bu süfrənin üstündəki yeməklər behiştədən gətirilmiş və bu süfrədən qırx gün nə qədər adam yeyibsə, süfrə boşalmayıb, nə qədər bol imişsə, o qədər də bol qalıb.

qaldı və Məryəm də nəyi isə gözləməyə başladı; bu «nə isə» həm sıxıntılı idi, həm də fərəhli, sevincli idi və ən başlıcası isə, bu «nə isə» gizli bir yük idi, gecə yatağa girəndə başlayırdı, səhər yuxudan oyananda başlayırdı, tək-tənha çöllərdə gəzəndə başlayırdı, gül-çiçək dərdirirdi, qaçırırdı, oynadırdı, güldürürdü.

Səhər tamam açılmışdı.

Otağın süd təmizliyində bir sakitlik var idi və bu sakitlikdə nəşə qeyri-adilik var idi və Məryəm bu qeyri-adiliyin səbəbini dərhal hiss etdi: atasının nəfəsi eşidilmirdi.

Məryəm gözlərini pəncərədən çəkib yan otağın qapısına baxdı: Baba Keşiş qapının ağzında dayanmışdı.

Baba Keşiş hündürboylu, enlikürəkli, şümal bir adam idi. Çoxdan dən düşmüş uzun saçları, adda-budda ağarmış saqqalı var idi. Məryəm bu adamın işıqlı qara gözlərində, qalın çatma qaşlarında, alnındakı və gözünün qıraqlarındakı qırıqlarda yenə elə bir doğmalıq, elə bir yaxınlıq hiss etdi ki, taxtından sıçrayıb özünü Baba Keşişin üstünə atdı və üzünü atasının geniş sinəsinə sıxıb:

– Məryəm ananı yuxuda gördüm, ata... – dedi, sonra yuxusunu danışdı.

Baba Keşiş nazik və uzun barmaqları ilə qızının xurmayı saçlarını sıgallaya-sıgallaya diqqətlə qulaq asdı və Məryəm həyəcanla yuxusunu danışdı qurtarandan sonra, bir müddət susdu. Məryəm başını atasının sinəsindən qaldırıb gözlərinin içinə baxdı. Baba Keşiş gülümsədi. Baba Keşiş çox az-az gülümsəyərdi və beləcə gülümsəmək Baba Keşişin sərt sifətinə çox yaraşdı. Məryəmin də gözləri güldü. Baba Keşiş dedi:

– Sən ananı görmüsən yuxuda, qızım. Su da yuxuda aydınlıqdı...

– Bəs, çağa?

Baba Keşiş demək istədi ki, o çağa da sən özün olmusan, amma demədi, çünki özü özünün bu fikrindən hürkdü, çünki dünyada da, yuxuda, xəyalda da ikinci İsa ola bilməzdi və belə bir günah işləmək olmazdı.

IV

Allahın qarşısında Qəmərbanunun günahları çox idi və Qəmərbanu bütün bu günah işləri Mahmuda görə tutmuşdu və get-gedə Qəmərbanunun ürəyini başqa bir qorxu bürüyürdü: Mah-

mudda ki, bu qədər təmizlik, bu qədər paklıq var, onun yolunda işlənmiş bu qədər günahdan sonra Mahmud xoşbəxt ola bilməyəcəkdi, Mahmudun təmizliyi qoymayacaqdı ki, Mahmud başqasının bədbəxtliyi hesabına xoşbəxt olsun.

Onda, bəs, nə üçün Qəmərbanunun özünün bədbəxtliyi köməyə gəlmirdi, yoxsa, Qəmərbanu insan deyildi və Qəmərbanunun ürəyi yox idi?

Qəmərbanu xalı, gəbə döşənmiş otaqda tək idi və bardaş qurub döşəkcənin üstündə oturmuşdu.

Xidmətçi içəri girib Mirzə Salmanın müntəzir olduğunu söylədi. Qəmərbanu əlinin işarəsi ilə Mirzə Salmanı otağa çağırırdı və Mirzə Salman içəri girən kimi də soruşdu:

– Nə oldu, Mirzə? Nə oldu kitablar? Sənə tapşırığımдан qırx gün keçib!..

Mirzə Salman uzun nazik saqqalının ucunu şəhadət barmağına dolaya-dolaya:

– Bir həftədən artıqdı karvan Təbrizdən çıxıb, Banu, dedi. –Yaxın vaxtlarda peyda olar.

– Atlı göndər, Mirzə! Atlı göndər, karvanı tələsdirsin!

Mirzə Salman ayaq üstə dayanıb gözlərini yerə dikmişdi və indi fikri Təbrizdən gələn kitab yüklü karvanın yanında yox, tamam başqa yerdə idi: bu bədbəxt qadın bu qədər ehtirasını, aqlını, bacarığını başqa işə sərf etsəydi, Sara Xatun¹ ola bilərdi, amma Sara Xatun Uzun Həsənin anası idi, Qəmərbanu isə Mahmudun anası idi, Mahmudu Allah-taala başqa cürə xəlv etmişdi və Mahmud heç vaxt Uzun Həsən ola bilməyəcəkdi və əslində, bu heç lazım da deyildi...

Qəmərbanu dedi:

– Gedə bilərsən, Mirzə!

Mirzə Salman yüngülcə başını tərپətdi və daxili bir razılıqla otaqdan çıxdı. Son zamanlar Mirzə Salman Qəmərbanuya baxa bilmirdi, bir vaxtlar hamıdan, Qəmərbanunun özündən də gizlətdiyi eşqilə hüsnünə gizli-gizli qəzəllər yazdığı bu qadının iztirabları, sarsıntılar əlindən necə gözgöretə vaxtsiz qocalmağını görmək Mirzə Salman üçün çox ağır idi; Qəmərbanu altı tuluqlamış sulu gözləri ilə ona baxanda, Mirzə Salmanı yaşının bu çağında az qalırdı qəhər boğsun və Mirzə Salman bu vaxtsiz qocalığın səbəbini yaxşı bilirdi.

Bir müddət bundan əvvəl Qəmərbanu Mahmudun adamlar-

dan qaçmasını, dinib-danışmamağını, tay-tuşlarını başına yığıb at çapmamağını, ova çıxmamağını, heç kimlə işi olmamağını, qızdan-gəлиндən kənar gəzməyini kitabları çox oxumağı ilə yozurdu, indi də bütün bunları, çöllərə çıxıb gül-çiçək yığmağını kitabdan üz döndərməyi ilə yozurdu. Qəmərbanu əvvəllər tapşırırdı ki, təzə kitabları Mahmuddan gizlətsinlər, indi isə, Mirzə Salmanın köməyi ilə bir ətək qızıl pula Təbrizdən müxtəlif kitablar aldırıb Gəncəyə gətirdirdi ki, Mahmudu kitaba həvəsləndirsin.

Qəmərbanu saman çöpündən yapışırdı və özü də bunu bilirdi.

Falçı rəmmalların əməli, təsirli seyidlərin dedikləri, elədikləri hamıya öz gücünü göstərirdi, təkcə Mahmuda təsir edə bilmirdi və təkcə Qəmərbanunun sinəsindəki dərdi azaltmırdı.

İki il bundan əvvəl Qəmərbanu qızıl gücünə məşhur seyid Əbdülqasımı Ərdəbildən Gəncəyə gətirdi və ərdəbilli seyid Əbdülqasımdan çarə istədi, oğlunu təkliyin, yumşaqlığın, sadəliyin sehrindən çıxarıb başqa cavanlar kimi at belinə mindirməkdən ötrü, qılınc oynatdırmaqdan ötrü əlac istədi, saçı, saqqalı, qaşığı ağappaq ağarmış bu ixtiyar seyidin əllərindən öpdü, qul kimi qulluğunda durdu.

Ərdəbilli seyid Əbdülqasım iki gün gecə-gündüz dilinə bir qurtum su vurmadı, ağzına bir tikə çörək qoymadı və Quranı birinci kəlməsindən axıncı kəlməsinə kimi ahəstə səslə, aramla əzbərdən oxudu, gözlərini onunçun ayrılmış otağın tavanına dikib, elə bil ki, dünyanı tamam yadından çıxartdı, sonra gecənin yarısı saqqalından bir tük qoparıb Qəmərbanuya uzatdı:

– Bunu uşağın başına çevir.

Qəmərbanu özü tükü Seyid ağadan alıb Mahmudun yataq otağına getdi, yatmış Mahmudun başına çevirdi və gətirib Ağaya qaytardı. Ağa ayağa qalxıb saçı, saqqalı kimi ağappaq əbasının ətəklərini əlinə yığdı və bir şam götürüb otaqdan çıxdı, bağçaya düşdü və Qəmərbanu da yaxın kənizləri ilə Ağanın ardınca getdi. Ağa bir alma ağacının altında dayanıb tükü yarisinacan yandırdı və qalanını da qarı eşələyib ağacın dibində basdırdı, sonra çönüb Qəmərbanuya dedi:

– Qış ötər, yaz keçər, yay gələr. Bu ağac bir armud bar verir. O armud yetişəndə verərsən Mahmuda yeyər, həməndə sənin dərdinə əlac olar!

Qəmərbanu neçə gün bu seyidin yolunu gözləmişdi, iki gün, iki gecə bu seyidlə birgə oturub dilinə bir qurtum su vurmamışdı,

ağzına bir tikə çörək almamışdı, bir göz qırpmı yuxu yatmamışdı və Qəmərbanu daha dözə bilmədi, seyidin müqəddəs cəddini yadından çıxardı, ağ saçını, ağ saqqalını da yadından çıxartdı və si-nədən qopub gələn bir nifrət və qəzəblə qışqırdı:

– Səfeh qoca! Sən hələ bilmirsən ki, bu ağac alma ağacıdır?!

Həmin qarlı qış günü ağ əbalı, ağ saçlı, ağ saqqallı, ağ qaşlı ər-dəbilli seyid Əbdülqasım iki günün aclığından, susuzluğundan sö-nükmüş dumanlı gözləri ilə Qəmərbanuya baxdı və heç nə demə-di, bağça ilə düz gedib birdən-birə qarın içində yox oldu.

Kəniz-qaravaş hamısı heyrətdən yerində donub qaldı və ha-mısı da birağızdan:

– Bismillah! – dedi. – Harut, Marut¹ əməliidi!..

Qəmərbanu bu əhvalatı da uğursuz bir təşəbbüs kimi yadın-dan çıxartdı.

Ziyad xanın ər-dəbilli seyid Əbdülqasımdan heç xəbəri olma-dı. Ziyad xanın nədən xəbəri var idi ki?

Qış keçdi, yaz gəldi, ağaclar çiçəklədi, alma ağacı da çiçəklə-di, sonra çiçəklər töküldü, almalar yekəlməyə başladı və bir dəfə Qəmərbanu bu alma ağacının yanından ötəndə yerində quruyub qaldı: qollu-budaqlı bu alma ağacının lap yuxarısında, göy almala-rın arasında saralmağa başlayan bir armud var idi.

Həmin gün Qəmərbanu qırx qoyun kəsdirib Gəncənin bütün seyidlərinə paylatdı, qırx qoyun da kəsdirib məscidlərə göndərtdi, ac-yalavaqlara paylatdı, Gəncədə xümsü² üç ay müddətinə ikiqat artdırdı, Ərdəbilə təcili bir çapar göndərib tapşırırdı ki, hər nə vasi-tə ilə olursa-olsun, Ağanı dilə tutub Gəncəyə gətirsin, desin ki, Qəmərbanu onu dünya malından qane edəcək və gecə-gündüz Al-laha yalvardı ki, Ağanın qarşısındakı günahını yusun.

Yeddi gündən sonra çapar qayıdıb belə bir görünməmiş xəbər gətirdi ki, yayın bu cırhacırında Qalxanlı dərəsinə qar yağıb və yaxın müddətdə bu dərəni keçib Ərdəbilə getmək mümkün deyil.

Qəmərbanu bu dəfə əlli qoyun qurban kəsdirdi və camaata paylatdı. Həmin günlərdə Gəncənin qəssabları ətin üç girvəngə-sini Naxçıvanda kəsilməmiş dördə bir təngəyə verirdi, amma yenə

¹ Azərbaycanın Ağqoyunlu dövlətində Uzun Həsənin hökmdarlığı dövrün-də (1453-1478) onun anası Sara Xatun dövlətin daxili və xarici siyasətində bö-yük rol oynayırdı.

alan olmurdu, çünki hamının evində qurbanlıq ət var idi və bir həftədə Gəncə qəssabları az qala bir il geri düşdülər.

Qəmərbanu gecə-gündüz alma ağacının yanında oldu və həmin armud yetişib sapsarı saralandan sonra onu dərdirib birbaşa Mahmuda apardı.

Qəmərbanu axır vaxtlar heç zaman bu cür yüngül yeriməmişdi, bu cür fərəhli olmamışdı, bu cür geniş və dərindən nəfəs almamışdı və hava sinəsini bu cür doyuzdurmamışdı.

Mahmud sarayın kitabxanasında oturub kitab oxuyurdu və kitab Mahmudu o qədər tutmuşdu ki, bir söz demədən anasının uzatdığı armudu alıb yedi və yeyə-yeyə də oxumağına davam etdi.

Qəmərbanu ömründə hiss etmədiyi bir həyəcanla və əvvəlcədən sirayət etmiş bir sevinclə gözləyirdi.

Mahmud armudu yeyib qurtardı və yenə də oxumağına davam etdi.

Qəmərbanu bir müddət də gözlədi.

Mahmud eyni həvəslə qarşısındakı kitabı oxuyurdu.

Qəmərbanunun ürəyi dəhşətli bir uğursuzluq qorxusu ilə döyünməyə başladı.

Mahmud axşamacan kitab oxudu, sonra bağçada gəzməyə çıxdı, sonra da yatmağa getdi.

Həmin gecəni Qəmərbanu yata bilmədi. İki dəfə özü Mahmudun yataq otağına getdi, iki dəfə də Sofini göndərdi.

Mahmud sakitcə yatırdı.

Səhərə yaxın Qəmərbanunu yuxu tutdu və bir azdan sonra oyanan kimi Sofini çağırırdı:

– Nə xəbər var, Sofi?

Sofi suçlu adamlar kimi – elə bil ki, bütün təqsirlər onda idi, – gözlərini gizlədə-gizlədə:

– Heç nə... – dedi.

Əlbəttə, Sofinin halı Qəmərbanunun iti gözlərindən yayınmadı:

– Səndə söz var, Sofi!..

– Səhər... səhər aşpaz toyuqları kəsdirəndə Mahmud görüb...

Sifəti ağappaq ağarmış Qəmərbanu:

– Sonra? – soruşdu.

– Mahmud ağlayıb qaçıb...

Qəmərbanu başa düşdü ki, Ağanın Mahmuda gücü çatmayıb.

Bəlkə Ağa acıq eləyib? Bəlkə Qalxanlı dərəsinə də qar elə buna görə yağıb?

Sonra Qəmərbanunun ağlından dəli bir fikir keçdi: Qəmərbanu dərdinə əlac üçün müqəddəs axtarır, bəlkə elə müqəddəs Mahmudun özündü?

Gecə Qəmərbanu tərtemiz göyə baxdı, Mahmud anadan olanda bu əl boyda çağanın Cövza bürcü taleyinə hamının sevinməyi yadına düşdü və Qəmərbanu öz-özünə dedi:

– Göylər də aldatdı səni...

Bundan sonra Qəmərbanu nə falçı, rəmmal çağırırdı, nə seyd, dərviş axtardı, nə də pirə getdi, nəzir dedi.

Bundan sonra Qəmərbanu Mahmudun özü ilə də danışa bilmirdi. Mahmudun iri göy gözlərindəki təmizlik, sadəlik bircə anın içində Qəmərbanunun bütün silahlarını əlindən alırdı.

İndi də Qəmərbanu ümidini Təbrizdən gətiriləcək kitablara bağlamışdı.

Qəmərbanu ayağa qalxıb bağçaya getmək istədi, Mahmudu görmək istədi və bu vaxt qapı açıldı, Ziyad xan içəri girdi.

Birinci dəfə idi ki, Ziyad xan günün günortaçağı tək-tənha və xəbərsiz Qəmərbanunun otağına gəlirdi. Qəmərbanu belə başa düşdü ki, yəqin, siyasət aləmində nəsə mühüm bir hadisə baş verib.

Ziyad xan Qəmərbanu ilə üz-üzə əyləşdi.

Qəmərbanu görürdü ki, Ziyad xan çox fikirlidi və söhbətinə başlamağa çətinlik çəkir.

Qəmərbanu ərinə baxa-baxa fikirləşdi ki, səd heyf, Ziyad xana layiq arvad olmadı. Bu xain dünya ilə Ziyad xan tək-bətək qaldı və Qəmərbanu Ziyad xana arxa ola bilmədi, Allah onlara elə bir oğul verdi ki, zəmanə bu oğula yad oldu və bu oğulun qayğıları, bu qayğıların iztirabı, ağrısı Ziyad xanın bu xain dünyada ən yaxın adamını – Qəmərbanunu əlindən aldı.

Bu saçlar, bu saqqal nə tez ağardı, qocalıq Ziyadı nə tez haqladı? Nə tez gəlib keçdi cavanlıq illəri? Ziyadın əllərinin üstü nə yaman qırışıb, Qəmərbanu indiyəcən heç buna fikir verməmişdi... Boynundakı, boğazındakı qırıq xətlərinə bax, elə bil bir-bir xən-

¹Harut və Marut – Allahın qəzəbinə keçmiş cadugər mələklərdir və dini rəvayətə görə Babil əhalisinə cadugərliyin sirrini öyrətmişlər.

²Xüms– seyidlərə verilən dini vergi.

cərlə cızılıb... Qəmərbanu elə bil ki, o xəncərin ağrısını hiss etdi, əlini uzadıb barmaqlarını Ziyad xanın saçlarında gəzdirdi və söhbətə başlaması üçün ərinə kömək etdi:

– Nə olub, Ziyad?

Ziyad xan Qəmərbanuya baxdı və:

– Mahmuddan nigaranam... – dedi.

Qəmərbanu tez yerində dikəldi:

– Nə olub Mahmuda?

– Heç nə... Qəmər, Mahmud taxtda otura bilməyəcək...

İndi hər şey aydın oldu. Axır ki, Ziyad xan öz doğma oğlunu görə bildi, tanıya bildi. Qəmərbanu gülümsədi:

– Bilirəm...

Ziyad xan arvadının dodağındakı təbəssümdə, gülümsəyən nəmli gözlərində o qədər dərin bir dərd oxudu, o qədər acı hiss etdi ki, onunçun da hər şey aydın oldu: Qəmərbanu bu ağrını çoxdan ürəyində gəzdirir. Ziyad xan burasını da bütün ağırlığı ilə hiss etdi ki, indi üzübüz oturdular bu əziz adamla illər keçdikcə, əslində tamam yadlaşblar, bir-birlərindən xəbərləri yoxdur və Ziyad xan heyretə gəldi ki, gözəl Qəmərbanunun beləcə qocaldığını da, elə bil, birinci dəfə görür; bütün həyatını qurban etdiyi o taxt Ziyada nə vermişdi? Ziyad tək və kimsəsiz idi və bu təklik, kimsəsizlik iylənmiş bir nəmişlik kimi, rütubət kimi həmin an Ziyadın bədəninə yapışdı.

Əslində Ziyad xanın çox şeydən xəbəri yox idi və yəqin ki, heç vaxt da xəbəri olmayacaqdı.

Ziyad xan iyirmi üç il idi ki, hakim idi və Ziyad xan iyirmi üç il idi ki, taxtını əlində saxlamaq üçün, taxtını möhkəmləndirmək üçün, xəzinəni doldurmaq üçün çalışırdı, amma Ziyad xan bilmirdi ki, neçə il idi ki, Qəmərbanu gecə-gündüz bu taxtın, bu xəzinənin gələcəyi üçün çalışır... Ziyad xanın başı gündəlik işlərə o qədər qarışıq idi ki, siyasi çəkişmələr, hərbi toqquşmalar, qonşuların gizli və açıq yürüşləri, qonşuların üstünə gizli və açıq həmlələr, saray hiylələri Ziyad xanı o qədər məşğul edirdi ki, daha Mahmud haqqında fikirləşməyə, ən başlıcası isə, Mahmudu görməyə və tanımağa macalı yox idi. Ziyad xan elə bilirdi ki, başını yerə qoyan kimi, qohum-əqrəba, yaxın adamlar yığışib yeganə övladı Mahmudu oturdacaqdılar taxta və deyəcəkdilər ki, Mahmud xan, hökmdarlıq et...

Qəmərbanu gülümsədi.

Ziyad xanın papağını qabağına qoyub fikirləşməyə vaxtı yox idi; ən birinci Mahmudu elə bu qohum-əqrəba boğacaqdı, elə bu qohum-əqrəba çaqqal gözünü quzuya dikən kimi, gözünü Mahmuda dikmişdi və fürsət axtarırdı ki, Ziyad xanın başına bir iş gəlsin.

Qəmərbanu günahkar nəzərlərlə Ziyad xana baxırdı, çünki Qəmərbanu bu dəm Cavanşir xanı xatırlamışdı və Cavanşir xanla Ziyad xan o qədər bir-birlərinə oxşayırdılar ki, elə bil, bir almanı yarı bölmüsən; Qəmərbanunun əti ürpəşdi.

Cavanşir xan Ziyad xanın kiçik və yeganə qardaşı idi və Ziyad xan kimi də at minən, qılıncoynadan idi. Qəmərbanu hərdən Cavanşir xanın Mahmuda dikilmiş gözlərində bir canavar ehtirası hiss edirdi və indi Qəmərbanu fikirləşdi ki, bəlkə heç belə deyilməmiş, ona belə gəlirmiş? Amma bir də Sofi belə bir xəbər gətirdi ki, Göy göldə qurulmuş kef məclisində Cavanşir xan deyib ki, Gəncəni bura köçürəcəyəm, sarayımı da elə tikdirəcəyəm ki, Göy gölə baxsın.

Bu o deyən söz idi ki, Cavanşir xan özünü taxtın varisi hesab edirdi və bunu daha heç gizlətmirdi də.

Qəmərbanu bir həftənin içində qızıl gücünə quldurbaşı Göyçək Kəllözlə dil tapdı və quldurbaşı Göyçək Kəllöz Murov dağında keçə ovuna çıxmış Cavanşir xanı gizləncə izlədi, ox ilə vurub öldürdü. Sonra bu sirr heç vaxt açılmasın deyə, Qəmərbanu yenə qızıl gücünə saray keşikçisi Təkgöz Vəliqulu ilə dil tapdı və Təkgöz Vəliqulu pusqu qurub Göyçək Kəllözü gecənin yarısı Gəncədə, məşuqəsi Haykanuşun yanına gələndə xəncərlə doğradı. Sonra bu sirri də Allahdan və Qəmərbanudan başqa heç kim bilməsin deyə, Qəmərbanu öz əli ilə Təkgöz Vəliqulunu zəhərləyib öldürdü.

Ziyad xan qırx gün Cavanşir xanın ölümünə yas saxladı, bu ölümü şahların, sultanların siyasəti ilə yozdu, kələntərlərin, naiblərin fitnə-fəsadı ilə yozdu, imkanı çatan şübhəli adamları qılıncdan keçirdi, amma Ziyad xanın heç ağına gəlmədi ki, bu ölümün əsl səbəbkarı Mahmuddu. Qəmərbanu da tək-cə bununla təskinlik tapırdı, təskinlik tapırdı ki, bu qurbanlar və Ziyad xanın xəbərsiz olduğu başqa qurbanlar bəd əməllərin nəticəsi deyil, bəd əməllərdən Mahmudu qorumağın nəticəsidir və bütün bunlar hamısı Mahmudun gələcəyi üçündür; Mahmudun təmizliyi, Cavanşir xanlardan və Təkgöz Vəliqululardan artıqlığı bu əməllərə bə-

raət qazandırırdı; düzdü, Cavanşir xanın da, Təkgöz Vəliqulunun da balaları yetim qalırdı, amma, əslində, Mahmud o yetimlərdən də köməksiz idi, o yetimlər həyatda özlərinə bir gün ağlayacaqdılar, amma Mahmud üçün həmin günü Qəmərbanudan başqa heç kim ağlamayacaqdı.

Ziyadın xırda tum gözləri ancaq indi qüssə ilə örtülmüşdü, bəs, bu gözlər əvvəllər hara baxırdı? Bu gözlər hamının gördüyünü niyə görmürdü? Görseydi nə olacaqdı? Məndən artıqmı eləyəcəkdi? O şey ki, heç atanın da ağına gəlməz, mən elədim, nə oldu? Heç ömrümdə ağıma gələrdimi mənim əlim qana bulaşacaq? Doqquz ildən sonra balamı doğanda heç ağıma gələrdimi ki, bədbəxtlik qabaqdadı? Heç bilirdimmi ki, üzüm gülməyəcək mənim, ürəyim açılmayacaq? Allah mənə Mahmud sevinci verdi və Allah mənə Mahmud sevinci boyda bir Mahmud dərdi də verdi. Qismətdən artığı yoxdur. Arı da atdım, həyanı da atdım, nə oldu ki, bədbəxt Ziyad nə edəydi?

Bir dəfə kənziləri ilə bir yerdə sarayın qadın hamamında çiməndə birdən Qəmərbanunun ağına gəldi ki, Mahmudu ayılmaq lazımdır. Mahmud on altı yaşının içində idi, amma Mahmud o qəddər təmiz idi ki, heç kimin ağına gəlmirdi ki, Mahmud hələ indiyə kimi qızın, arvadın nə olduğunu bilmir və hamı elə bilirdi ki, elə belə olmalıdı.

Bu yeni fikir Qəmərbanuya aman vermədi və Qəmərbanu tamam əmin oldu ki, bundan sonra hər şey düzələcək; Mahmudu kişi eləmək lazımdır və Mahmud kişi olandan sonra, heç olmasa bir az sərtləşər, bir az camaatla qaynayıb-qarışar və çətini də əvvəlidi, sonra hər şey qaydasına düşəcək, sonra Mahmud da öz yaşıdları kimi, at çapacaq, qılinc oynadacaq, qız qaçırdacaq, Mahmud da başqa varislər kimi, atasının kəsən əli, fikirləşən beyni olacaq.

Qəmərbanu elə hamamdaca ehtirasdan bədəni sim kimi tarım çəkilməmiş bir kənz seçdi və aparıb bu kənzini öz əli ilə geyindirib-kecindirdi, hər şeyi ona başa saldı, bir kisə qızıl verdi, birini də boyun oldu və elə həmin gün də kənzini Mahmudun yanına xidmətçi göndərdi.

İki gün keçdi və Qəmərbanu hiss etdi ki, kənz onun gözüne görünməkdən çəkinir, üçüncü gün də keçdi və dördüncü gün Qəmərbanu səbr edə bilmədi, özü Mahmudun otağına getdi. Mahmud da otaqda yox idi, kənz də və bu otaq yenə də dünyanın təmizliyindən, şəffaflığından xəbər verirdi və Qəmərbanu başa düş-

dü ki, bu otaqda heç nə olmayıb. Qəmərbanu, Sofini çağırırdı və Sofi belə bir xəbər gətirdi ki, üç gün, üç gecədi ki, Mahmud sarayın kitabxanasında həmin kənizə əlifba öyrədir.

Qəmərbanu qəzəbdən, özünün özünə tutduğu acıqdan, öz əməlinin xəcalətindən titrəyə-titrəyə kənizi yanına gətirdi və bu gözəl qızın uzun hörüklərini qoluna dolayıb çıxırdı:

– Səni əlifba öyrənməyə göndərmişəm?

Kəniz qoynundan çıxartdığı bir kisə qızılı yerə qoyub, Qəmərbanunun ayaqlarına düşdü və ağlaya-ağlaya yalvardı, ilan dili çıxartdı:

– Nə deyirsən, eləyim!.. Məni bir qoşun kişinin öhdəsinə ver!.. Amma məni bu işdən ötrü onun yanına göndərmə!.. Utanıram ondan!.. Utanıram!.. Həya eləyirəm!..

Bu sözlər Qəmərbanunun bütün vücudunu, bütün içini sarsıtdı; bu kəniz işini bilən qız idi və Qəmərbanu bu cavan kənizin gözlərində çox şey oxudu.

Qəmərbanunun əli boşaldı və qızın hörüklərini buraxdı.

Kəniz dəli kimi ağlaya-ağlaya otaqdan qaçdı.

Qəmərbanunun ağlına min cür fikir gəldi və axırda tab eləməyib gecə ilə Gəncənin ən birinci küpəgirəni Qısır Qarını yanına çağırırdı. Qısır Qarı palçıqlı balağının ucunu dişlərinə alıb qarənəfəs yüyürə-yüyürə saraya gəldi.

Düzdü, Qısır Qarı Gəncənin ən birinci küpəgirən qarısı idi və bütün Gəncə camaatının Qısır Qarıdan zəhləsi gedirdi və Qısır Qarıya işi düşən hər kimsə çalışırdı ki, həmin iş tez qurtarsın, Qısır Qarının sifətini daha görməsin, amma dünyada heç kim bilmirdi ki və ümumiyyətlə, bu heç kimin ağlına gələ bilməzdi ki, Qısır Qarının da ürəyində uzun-uzun illərin arzusu, uzun-uzun illərin həsrəti var: Qısır Qarı yerdən ayrılmaq, uçmaq istəyirdi və Qısır Qarı dünyanın quşlarına yangısı ildən-ilə daha da artan bir həşədlə baxırdı və ələcsizlik, mümkünsüzlük içində kövrəlirdi; bu – Qısır Qarının ürəyindəki hamıdan gizlətdiyi yeganə kövrəklik idi. Qısır Qarı həmişə başını aşağı salırdı, danışanda da, bir yerə qaçanda da, bir iş görəndə də başını yuxarı qaldırmırdı, çünki başını dik tutanda hərdən Qısır Qarının gözləri göyə sataşır və o zaman Qısır Qarının ürəyi gizli-gizli gizildəyirdi, göy, elə bil, çox güclü bir ahənrüba idi, Qısır Qarını özünə çəkirdi, yox, çəkmirdi, özünə tərəf sovururdu. Qısır Qarının ürəyi çapalayır, sinəsindən çıxıb göyə qalxmaq istəyirdi, amma nə etmək olardı, Qısır Qarının qa-

nadı yox idi və Qısır Qarı quş kimi uça bilmirdi. Hərdən səhər tezdən yuxudan oyananda Qısır Qarı gözünü açıb kiçik və kimsəsiz daxmasının pəncərəsindən gömgöy və tərtemiz göyə baxırdı və Qısır Qarının ürəyindən dünyada heç kimin ağına gəlməyəcək bir göy həsrəti, bir mavilik həsrəti keçirdi...

Qısır Qarı adi adamlar kimi gəzə bilmirdi, həmişə yüyürdü, həmişə qaçırdı.

Qəmərbanu otaqda yanan şamın zəif işığında bu çirkin və çirklə qarının umsaq gözlərinə baxdı, pırpız saçlarına baxdı, qaxaca dönmüş taxta sinəsinə baxdı və Qəmərbanunun ürəyindən bir ağrı keçdi: fələk məni gör kimlərə ürcah eylədi... Sonra dedi:

– Sənə işim düşüb, qarı... Amma bir daş altıda, bir daş üstədə! Yoxsa...

Qısır Qarı, Qəmərbanunun sözünü yarımqıq kəsdi:

– Xanım qızım, o Əlinin qəzəb oğlu Həzrət Abbas mənə qənim olsun, Qısır Qarı ki, var, bir ovuc darıdı, hara səpələsən, elə oradaca qalır. Sən sözünü de. Oxuduğum Quran haqqı, qıldığım namaz haqqı, bir daş altıda, bir daş üstədə!

Əlbəttə, Qısır Qarı ömründə nə Quran oxumuşdu, nə də namaz qılmışdı, amma nə etmək olardı, fələyin ürəyi daş idi, fələk hərdən elə eləyirdi ki, şahın da işi dehqana düşürdü.

Qəmərbanu, Qısır Qarıya bir qızıl verdi və istədiyini ona başa saldı, sonra Mahmudun yatdığı otağa getdilər. Qəmərbanu eşikdə qaldı, Qısır Qarı tumanını çəkə-çəkə burnunu silə-silə içəri girdi.

Mahmud yatmışdı və Mahmudun solğun bənizi, sarışın saçları həmin gecə pəncərədən düşən ay işığında o qədər işıqlı, o qədər nurlu idi ki, elə bil Mahmud yatağında yox, Rəfrəfin¹ belində idi, amma Qısır Qarı belə şeyləri vecinə alan deyildi, Mahmudun yatağının yanında çöməldi və bir azdan çox kişini saf-çürük eləmiş əlini ehmallıca çəkib ayağa qalxdı və otaqdan çıxdı.

Qəmərbanu yenə bəd bir xəbərin hürküsü ilə eşikdə dayanıb gözləyirdi. Qısır Qarı, Qəmərbanuya yaxınlaşıb:

– Lap kefin istəyən kişidir!.. – deyə xınsın-xınsın pıçıldadı və ağzındaki yeganə dişi ağardıb səssiz güldü.

Qəmərbanu sakit oldu, amma, eyni zamanda ürəyinə gələn şübhədən və gördüyü bu işdən bir xəcalət hissi baş qaldırıb bütün içinə yayıldı və elə bil ki, qabağındakı bu ifritə idi günahkar – nifrətlə, iyərəne-iyərəne Qısır Qarının üzünə tüpürdü.

Qəmərbanu özünü dünyanın ən ləyaqətsiz anası hesab etdi.

İki gündən sonra saraya belə bir xəbər yayıldı ki, xidmətçilər səhər tezdən durub görüblər ki, kənzilərdən biri özünü bağçadaki tut ağacından asıb. Hamı təəccüb etdi və heç kim bilmədi ki, bu cavan, gözəl-göyçək kənz, deyib-gülən, baxışları ilə ox atan kənz niyə belə iş tutub. Təkcə Qəmərbanu bu intiharın səbəbini bildirdi: Qəmərbanu üç gün bundan qabaq iki kisə qızıldan imtina edib için-için ona yalvaran o kənzin gözlərində yeni yaranmış çılğın bir məhəbbət oxumuşdu və Qəmərbanu bu gözlərdə burasını da açıq-aşkar görmüşdü ki, həmin məhəbbət məhkum məhəbbətdi.

Belə idi, əzizim... Belə idi, Ziyad...

Ziyad xanın çox işdən xəbəri yox idi və Ziyad xan indi Qəmərbanu ilə üzbəüz oturub bircə günün içində dörd əlindən solmuş xırda tum gözləri ilə arvadından imdad umurdu.

Yazıq Ziyad... Allah-taala bu oğulu sənə ya gərək min il bundan əvvəl verəydi, ya da gərək min il bundan sonra verəydi, bu namərd dövrən bizim oğlumuzaya layiq deyil, bu qara dövrən Mahmud təmizliyi üçün bir qara yaradı.

Min il bundan əvvəl?

Bəlkə elə min il bundan əvvəl də mənim kimi sinəsi dərdli bir ana balası üçün min il sonranı arzulayırmış? Dolansın əyyamın, dönsün dövrən, dünya... Düz doqquz ildən sonra fələk məni bağa bağban elədi, bağban ağlar, bağça ağlar, gül ağlar... Bu bəd dünya daşa basıb və izlər bizi?

Qəmərbanu fikirləşdi ki, axı Quran deyir ki, Allah sıxıntıdan sonra həmişə şad edir', bəs mənim bu bəxtiqara ürəyimin şadlığı hanı?

Qəmərbanu ürəyindən keçənlərin ağrısı ilə ayağa qalxdı və:

– Ümid Allahadı!.. – dedi, içində isə yenə bir ağrı bağrını dəlib keçdi: bənizi ağ, könlü pak, bəxtiqara oğlum mənim... bədbəxt Ziyadın, bədbəxt Qəmərbin bədbəxt Mahmudu...

...Qəmərbanu necə ağına gətirə bilərdi ki, lap az bir müddətdən sonra, onun bədbəxt, bəxtiqara hesab etdiyi oğlu dünyanın ən xoşbəxt adamı olacaq?

V

Yayın istisində Baba Keşişgilin evindən bir az aralı, Gəncə

çayının sahilində ot saralıb-solmuşdu, amma günün altındakı bu sarılıq Mahmudun ürəyini qısmırdı, əksinə, dünyanın genişliyindən xəbər verirdi. Düzdü, Quranda yazılırdı ki, Allah «göyləri, yeri və bunların arasında olanı» müvəqqəti yaradıb, «müəyyən zaman üçün» yaradıb, amma göz işlədikcə uzanan bu saman sarısı, günün şüaları altında par-par parıldayan Gəncə çayının şırıltısı indi dünyanın daimiliyindən və insan ömrünün də əbədiliyindən danışdı: altı gündə yaradılmış dünya¹ bir idi, insanlar çox adi və insan ömrü də Adəmin ömründən başlamış yüz min il bundan sonrakı insanın ömrünəcən üst-üstə götürülməli idi.

Mahmud bu gün səhər bağçaya çıxdı və birdən-birə elə bil ki, o hündür saray hasarları arasında böyük bağçaya sığışmadı, hasarlar Mahmudu darıxdırdı, yayın ortasında saray bağçasının süni yaşıllığında bir qüssə hiss etdi və Mahmud saraydan çıxıb çöllərdə gəzməyə getdi, gəzib dolaşa-dolaşa Gəncə çayının sahilindəki bu kəhrəba sarısı düzənliyə gəldi.

Bu düzənlikdə bir azadlıq var idi, sərbəstlik var idi və bu azadlıq, bu sərbəstlik – qəribə iş idi – çoxdan yadından çıxartdığı ən adi hadisələri təzədən və tamam təzə rənglərlə, təzə hisslərlə Mahmudun yadına salırdı: bir dəfə lap uşaq idi, anası ilə gəzməyə çıxmışdı, yaşıl bir çəmən idi, ağ bir çiçək gördü və bu ağappaq çiçəyi dərmək istəyəndə gicitkən əlini daladı və Mahmud bərkdən ağlaya-ağlaya anasının qucağına qaçdı; bir dəfə, yeddi-səkkiz yaşlı olardı, əmisi Cavanşir xan – Allah ona rəhmət eləsin – Mahmudu tərkinə aldı, gəzməyə çıxdılar, çapa-çapa bir kəndə gəldilər, həmin kənddə bir arvad təndir qırağında oturub çörək bişirirdi, əmisi atın başını çəkib yerə atıldı, təndirin qırağında üst-üstə yığılmış çörəklərdən birini götürdü və bir parça qoparıb Mahmuda uzatdı, Mahmud da tez çörəyi dişlədi və çörəyin istisi ağzını yandırdı, Mahmud bərkdən ağladı, gözünün yaşı sifətinin nilinə² qarışdı, əmisi də bərkdən gülməyə başladı və bundan sonra Mahmud hər dəfə çörək yeyəndə soruşurdu ki, istidi, ya yox; bir dəfə, on bir-on iki yaşlı olardı, sarayın həyətində gəzəndə toyuqlara baxan kök, yekəpər bir kəndli arvad Mahmudu çağırdı: «– Qulağını bəri tut» – dedi və əlindəki yumurtanı Mahmudun qulağına sarı uzatdı: yumurtadan nazik civilti gəlirdi, tiqqıltı səsi gəlirdi, sonra cücə yumurtanın qabığını deşdi, cücənin başı göründü, yumulu gözləri göründü, sonra cücə həmin kök arvadın əlindəcə yumurtadan çıxdı, elə bil suya salıb çıxartmışdın, xırda lələkləri

ətinə yapışmışdı, başını qaldırıb yumulu gözləri ilə elə bil ki, göyə baxdı və nazik səsi ilə civildəməyə başladı, Mahmud dedi ki, cücə yemək istəyir, kök arvad da dedi ki, yox, Allahdan tale arzulayır...

Bütün bu uzaq xatirələr bir ılıqlıq gətirdi, bir sevinc gətirdi, Mahmud o ağ çiçəyin ətrini duydu, o isti təndir çörəyinin iyini və dadını hiss etdi, o cıqqılı cücənin həyatdakı ilk civiltisini eşitdi və bu vaxt...

...və bu vaxt Mahmud Məryəmi gördü.

Məryəm səhər durub Baba Keşişi kilsəyə yola saldı, sonra evi silib-süpürdü, həyətdə su qaynadıb Baba Keşişin köynəklərini yudu, Ağ Keçini sağıb südündən qatıq çaldı, soyutma yumurta bişirdi, həyətdən soğan yığıb təmizlədi, sonra yenə həyətdə çıxdı, qapılarının ağzındakı armud ağacından bir armud dərib yedi, bir armud da dərib Ağ Keçiyə verdi, sonra Ağ Keçi ilə birlikdə gəzə-gəzə Gəncə çayının sahilindəki bu düzənliyə gəldi.

Məryəm yazda Ağ Keçiyə bir mahnı qoşmuşdu və yazdan bu tərəfə o mahnını heç oxumamışdı, amma indi, elə bil, Məryəm bayramı¹ təzədən qayıtmışdı və düzənliyin bu sakitliyi, bu genişliyi birdən-birə həmin mahnını Məryəmə oxutmağa başladı:

Ay Keçi,
Ay Ağ Keçi,
Buynuzun uzundu, qurda görə,
Saqqalın uzundu, sözlün keçsin,
Tükün uzundu, üşüməyəsen,
Südün də çoxdu, mənə görə..
Ot verim sənə,
Su verim sənə,
Həmişə,
Bax, belə
Dost olaq,
Oynayaq...

Məryəm bu sözləri oxuya-oxuya, Ağ Keçinin dalınca qaça-qaça düzənlik boyu gedirdi və birdən gördü ki, qarşından ona tərəf bir oğlan gəlir və bu oğlanın solğun bənizi, sarışın saçları, iri göy gözləri var və Məryəm əvvəlcə duruxdu, amma sonra Məryəmə

¹Rəfrəf – Məhəmməd peyğəmbər göylərə merac eləyəndə mindiyi ikinci xəyali atın adıdır.

elə gəldi ki, bu oğlanı hardansa tanıyır, lap yaxından tanıyır; Məryəm başa düşürdü ki, bu oğlanı birinci dəfədi görür, amma eyni zamanda elə bil ki, bu oğlanı çoxdan və yaxından tanıyırdı.

Məryəm dayandı.

Ağ Keçi başını aşağı salıb düz Mahmudun üstünə gəldi.

Mahmud əlini uzadıb Ağ Keçinin buynuzlarının arasını tutardı.

Ağ Keçi ürkmədi.

Məryəm bu işə lap məəttəl qaldı, çünki Ağ Keçinin Məryəm ilə Baba Keşişdən savayı heç kimi yox idi və Ağ Keçi başqa adamlardan ürküdü, amma Məryəm burasını da hiss etdi ki, elə belə də olmalıdı, Ağ Keçi bu solğunbənzli, sarışınsaçlı, iri göy-gözlü oğlandan ürkməməlidir.

Ağ Keçi başını çöndərüb Məryəmə tərəf baxdı və mələdi.

Ağ Keçinin mələməsi göz işlədikcə uzanan bu saman sarısı düzənliyə yayıldı.

Baba Keşiş deyirdi ki, yer üzündəki bütün heyvanların öz dili var və Davud peyğəmbərin oğlu Süleyman heyvanların hamısının dilini bilirmiş, amma Baba Keşişin heç ağına gəlməzdi ki, gün gələcək və Məryəm də heyvanların dilini başa düşəcək.

Ağ Keçi Məryəmi çağırırdı. Ağ Keçi qorxma, deyirdi, yaxın gəl, deyirdi, Ağ Keçi Məryəmi bu dünyanın hələ ona məlum olmayan gözəlliyinə çağırırdı, bədəninə sığışmayan hissələrin, həyəcanların bu saman sarısı düzənlik kimi azadlığına, sərbəstliyinə, qəlibsizliyinə çağırırdı, yaxın gəl, deyirdi, qorxma, deyirdi.

Bəyəm Məryəm qorxurdu?

Məryəm gəlib Mahmud ilə üzbəüz dayandı.

Mahmud üçün hər şey aydın olmuşdu və Mahmud bilirdi ki, daha yanılmır.

Mahmud qarşısında dayanmış bu xurmayısaçlı, qaragözlü, qarışın qızı elə bil ki, əli ilə toxunub hiss edirdi, bütün varlığı ilə hiss edirdi, bu qızın torpaq ətri verən nəfəsi, həyəcanla enib-qalxan dolu sinəsi, yüngül çit paltarının içində titrəyən bütün bədəni Mahmudu özünə çəkirdi.

Məryəmin qarşısında dayanmış bu oğlanın nə gözü, nə qaş, nə sifəti – heç nəyi, heç nəyi Baba Keşişə oxşamırdı, amma bu oğ-

¹ Məşhur Quran ayəsi nəzərdə tutulur: «Allah hər sıxıntıdan sonra genişlik (asanlıq, şadlıq) verir».

lan nə üçün beləcə doğma idi, nə üçün Məryəm əlini bu oğlanın sifətində gəzdirmək istəyirdi, Məryəm nə üçün bu oğlanı öpmək istəyirdi, onu qucaqlamaq istəyirdi?

Məryəm ilə Mahmud üzbəüz dayanmışdı və bir-birinin gözü-nün içinə baxırdı.

Ağ Keçi başını aşağı salıb aralandı.

Bir-birinə baxan bu gözlərin dərinliyi Məryəmi də, Mahmudu da apardıqca aparırdı.

Mahmud əlini qabağa uzatdı.

Məryəm bilmirdi ki, bu oğlan nə üçün Baba Keşişə oxşayır, Məryəm istəmirdi ki, bu oğlanın əlindən tutsun, çünki bu oğlan yad idi və eyni zamanda bu oğlan doğma idi və Məryəm əlini Mahmudun əlinin üstünə qoydu.

Məryəm dedi:

– Mən Məryəməm...

Elə bil ki, neçə an idi lal olub susmuş, tamam səssizləşmiş kəhrəba sarısı bu düzənlik də pıçıldadı: mən Məryəməm...

Mahmud dedi:

– Mən Mahmudam...

Bu sözlərin də azadlığı, sərbəstliyi dalğa-dalğa bütün ətrafa yayıldı.

Onlar beləcə üzbəüz dayanmışdı.

Onlar bilmirdi ki, nə etsinlər.

Sonra onlar yanaşı addımlamağa başladılar.

Məryəm Mahmudun yanında addımlayırdı, Mahmuda baxmırdı, amma Mahmudun sifəti, Mahmudun baxışları Məryəmin gözlərinin qabağında idi.

Mahmud ovcunda tutduğu bu əlin nəbzini hiss edirdi və hiss edirdi ki, bir vaxt ölümdən qorxub başını anasının döşlərinə sıxanda anasının ürəyi necə vururdusa, Məryəmin də bütün bədəni eləcə vurur.

Məryəmgilin qonşuluğunda anası ilə, iki kiçik qardaşı və kiçik bacısı ilə bir yerdə yaşayan Anuş adında bir qız var idi. Anuş Məryəmdən on beş yaş böyük idi və bu yaraşlıq, sağlam, işlək qız ərə getməmişdi, elçiləri bir-birinin ardınca geri göndərirdi və hamı da bu işə təəccüb edirdi. Məryəm böyüdükcə hiss etməyə baş-

¹ İslama görə Allah dünyanı altı günə yaradıb.

² Nil – bədnəzərdən qoruyan göy rəng.

lamışdı ki, atası səhər tezdən durub kilsəyə gedəndə. Anuş öz pəncərələrindən oğrun və ürkək baxışlarla Baba Keşişi yola salır, axşam, ya gecə Baba Keşiş evə qayıdanda, Məryəm qaranlıqda görmürdü, amma bilirdi ki, Anuş yenə pəncərədə onu qarşılayır. Məryəm Anuşun baxışlarında oğrunluqdan və ürkəklikdən başqa da nə isə hiss edirdi, amma bunun nə olduğunu bilmirdi. Üç il bundan əvvəl Anuşgil köçüb İstanbula getdilər.

Məryəm indi bunu başa düşdü; bu kəhrəba sarısı düzənlik boyu Mahmudla əl-ələ addımladıqca birdən-birə başa düşdü ki, Anuşun gözlərindəki nə idi: Anuş Baba Keşişi sevirdi.

Üç ildən sonrakı bu gözlənilməz kəşf Məryəmi, elə bil, dalğa kimi qoynuna aldı, elə bil, Məryəmin ayaqları yerdən üzüldü, elə bil Məryəm havada dolandı və Məryəmin alma qırmızısı ilə pörtmüş yanaqları daha artıq alışıb-yandı.

Mahmud bütün bədəninə, bütün varlığında elə bir həvəs, elə bir istək hiss edirdi ki, əlində tutduğu bu isti əl Mahmudun ürəyini elə uçundururdu ki, indiyə qədər hisslərin, həyəcanların hamısı tamam bir heç idi, çünki bütün bunlar hamısı təzə idi və əvvəllər bilinməz idi.

Mahmud çox sözlər demək istəyirdi, amma, Allah, insanı dildən nə qədər aciz yaratmışan və bu qədər ki, Sən insana hiss-həyəcan vermişən, bunun müqabilində dünyanın sözləri dəryanın yanında damla deyilmi?

Məryəm ilə Mahmud əl-ələ gedə-gedə tez-tez bir-birinə baxırdı və Mahmud dili ilə deyə bilmədiklərini gözləri ilə deyirdi və Məryəm də Mahmudun dili ilə deyə bilmədiklərini gözlərindən oxuyurdu və Məryəmin bütün bədəni alışıb-yanırdı.

Ağ Keçi başını aşağı salıb bir az qabaqda gedirdi və birdən Ağ Keçi dayandı, çönüb altdan-yuxarı Məryəm ilə Mahmuda baxdı, sonra başını yuxarı qaldırıb mələdi və Məryəmə elə gəldi ki, Ağ Keçi, Məryəmin dili ilə göydən sərinlik istədi.

Necə oldu ki, topa-topa boz buludlar bu cür birdən-birə bir yerə toplaşdı?

Göy guruldadı, şimşək çaxdı və həmin yay günü kəhrəba sarısı düzənliyin sakitliyinə, genişliyinə sərin yağış yağmağa başladı.

¹ Yazın ilk günlərində xaçpərəstlərin bayramı.

Məryəm ilə Mahmud, bir də Ağ Keçi yağışın altında tamam islandı.

Məryəmin əynindəki təkçə çit paltarı idi və çit paltar islanıb bədəninə yapışdı və Məryəmin döşləri, döşlərinin dik durmuş gилələri, qarnı, baldırları çit paltarın altından qabardı.

Mahmud əlini Məryəmin islanmış saçlarında, yağış damlları süzülən qaraşın sifətində, nazik boynunda, dolu sinəsində gəzdirdi və Məryəm o yağış sərinliyində bu əldə ocaq istisi hiss etdi, bu isti Məryəmi yandırır-yaxdı və Məryəm eyni zamanda, elə bil ki, bu əlin hərərətində, doğmalığına bir Cəbrayıl nəfəsi duydu. Məryəm:

– Mən İsevi, sən Məhəmməd hümməti... – pıçıldadı. – Aman, Mahmud, məni rüsvay elmə.

VI

Saraya ildırım sürətilə belə bir xəbər yayıldı: Ziyad xanın oğlu Mahmud aşıq olub.

Bu xəbər sarayın cavanlarına gülməli gəldi, sarayın kənz-qaravaşının bu xəbərə inanmağı gəlmədi, dövrün siyasətindən başları açılmayanlar bu xəbərin fərqi nə varmağa macal tapmadı, qazdan ayıq olanlar çox götür-qoy edib, bu xəbəri Ziyad xanın növbəti siyasi fəndi kimi yozdu, ürəklərinin dərinliyində Ziyad xana batmaq ümidindən əl çəkib gələcəyin təskinliyini Mahmudun zəifliyində tapanlar bu xəbərdən narahat oldu, çünki Ziyad xanın nəvələri ola bilərdi, təzə qohumlar arasında Mahmudun güclü qohumları, müdafiəçiləri ola bilərdi, Ziyad xanın taxtına göz dikənlər ola bilərdi, amma saraya belə bir xəbər də yayılanda ki, Mahmud Gəncənin kənarlarında yaşayan hansı bir keşişinsə qızına aşıq olub, hamı bu işə məəttəl qaldı.

Bu xəbər Qəmərbanuya elə həmin gün gəlib çatmışdı.

Qəmərbanu bu xəbərə ürəkdən sevənə bilmirdi, çünki Qəmərbanu öyrənmişdi, elə bil ki, xəbərlərin ən bədi həmişə gizlənilib özünü axıra saxlayırdı, əvvəlcə xırda-xırda ümid oyadırdı, sonra birdən-birə adamı yandırır-yaxırdı.

Keşiş qızı çölün düzündə Mahmudun təmizliyindən, sadəliyindən istifadə etmişdi və Qəmərbanu keşiş qızı ilə əlaqəyə girib bu cür görüşləri özü lap tez-tez təşkil edə bilərdi və yəqin ki, bunun xərci on gümüşdən artıq olmayacaqdı, uzaqbaşı bir sağmal

inək göndərərdi onlara, deyirdilər ki, bircə keçidən başqa heç nələri yoxdu; ya da qızı saraya gətirdərdi, öz yanında kəniz saxlayardı və nəyi necə lazım bilirdisə elə də eləyərdi, amma Sofinin gətirdiyi xəbər, fikirləşdikcə Qəmərbanunu daha artıq narahat eləməyə başlayırdı.

Sofi belə bir xəbər gətirmişdi ki, deyəsən, Mahmud keşişin qızına evlənmək istəyir.

Bu qız necə ifritədi ki, cavan yaşında belə bir məharət yiyəsidir? O keşiş necə iştaha və cəsarət sahibidi ki, bu cür xam xəyallara qapılır? Əlbəttə, bu qızı da, atasını da itirmək asan iş idi, amma Qəmərbanu burasını tamam dəqiq bilirdi ki, haçansa Mahmudun ürəyi yaralansa, o yara sağalan deyil və buna görə də çox ehtiyatlı olmaq lazım idi.

Çətinlik bunda idi.

Qəmərbanu, Sofini çağıraraq tapşırırdı ki, gedib o keşiş qızına yaxşıca-yaxşıca baxsın və görsün ki, hansı yuvanın quşudu.

Sofi saraydan çıxıb Baba Keşişgilin ucqar məhəlləsinə yollandı və Sofi elə bilirdi ki, yüz nazlı-qəməzəli maral misali bir qız görəcək, görəcək ki, qaşlar kamandı, gözlər şövə kimidi, burun hind fındığı, sinə Səmərqənd kağızıdı, amma Sofi həyətdə çöməlib keçdi sağan qaraşın, arıq, adi bir qız gördü və bu işə sidq-ürək-dən təəccüb etdi...

...Sofi sonralar da bu işə tez-tez təəccüb edirdi, amma nə birinci dəfə, nə də çox-çox sonralar Sofinin ağına gəlmədi ki, Məryəm Mahmudun gözləri ilə baxmaq lazımdı...

...Sofidən sonra Qəmərbanu, Qısır Qarını çağırtdıraraq keşiş qızı barədə bir xəbər gətirməsini tapşırırdı və Qısır Qarı tumanını çəkək-çəkək, burnunu silə-silə Baba Keşişgilin məhəlləsinə qaçdı və səhəri gün Qəmərbanunun yanına yuyurub bütün ömrü boyu hamını pislədiyi üçün, hamını şeytanladığı üçün zorla dilinə gətirdiyi yaxşı sözlər dedi:

– Oxuduğum Quran haqqı, qıldığım namaz haqqı, məhəttəl qalmalı işdi... Keşişin o sısqa qızı Zəhra¹ kimi ürəyiyumşaqdı... – Sonra xaçpərəst bir qızı Qəmərbanunun yanında Zəhraya bənzətdiyi üçün: – Əstəğfürullah... – dedi.

Hərgah Qısır Qarı kimi bir imansız belə sözlər deyirdisə, Qəmərbanu, Sofini nahaq danlamışdı.

Qəmərbanu çox fikirləşdi və nəhayət, Mirzə Salmandan xahiş etdi ki, gedib keşişgilə yaxın olan savadlı xaçpərəstlərdən ke-

şişin qızı barədə bir məlumat gətirsin. Bir müddətdən sonra Mirzə Salman geri qayıtdı və uzun saqqalının nazik ucunu sol əlinin şəhadət barmağına dolaya-dolaya:

– Bilqey² kimi ağıllı bir qızdı, – dedi.

Qəmərbanu dizi üstə oturduğu döşəkçədən qalxıb həmişəki kimi qarşısında ayaq üstə müntəzir dayanmış Mirzə Salmana baxdı və əvvəlcə elə bil nə soruşacağını, nə soruşmayacağını bilmədi, sonra solğun bir səsle:

– Mirzə... – dedi. – Mirzə, məsləhətin nədi?..

Görəsən, o uzaq gənclik çağlarında heç Qəmərbanunun ağılna gəlmişdimi ki, indi qarşısında beləcə müntəzir dayanmış bu qoca Mirzə Salman ayların, illərin qurtarmaq bilməyən uzun və ağır gecələrini onun xəyalı ilə keçirmişdi? Mirzə Salmana həmişə elə gəlmişdi ki, Qəmərbanunun heç vaxt bundan xəbəri olmayıb və heç vaxt da bundan xəbəri olmayacaq. Həmişə də bunu fikirləşəndə Mirzə Salmanın ürəyini bir qüسسə bürümüşdü, amma indi, bütün ömründə birinci dəfə, nədənsə, Mirzə Salmana elə gəldi ki, Qəmərbanu vaxtilə onun sinəsini didib-dağıdan o hisslərdən həmişə də xəbərdar olub...

Bu kəşf qoca Mirzə Salmanın ürəyini yanıqlı bir təəssüflə doldurdu: vaxtı ilə yaşadığı o çoxğun, alovlu hisslər əlçatmaz, ün-yetməz bir uzaqlıqda qalmışdı və bir vaxt gələcəkdi, dünyada nə Mirzə Salman olacaqdı, nə də Qəmərbanu olacaqdı, Mirzə Salmanın yaşadığı və sən demə, Qəmərbanunun da duyduğu o hisslərdən heç nə qalmayacaqdı, o hisslər havaya qarışacaqdı, yox olacaqdı və o hisslər bu böyük dünyada heç bir iz qoymayacaqdı.

Mirzə Salman daha Qəmərbanu ilə üz bəüz dayana bilmədi;

– Məsləhət Allahındı, – dedi və icazəsiz eşiyə çıxdı.

Qəmərbanu Mirzə Salmanın ardınca baxdı.

Otağın qapısı Mirzə Salmanın ardınca yavaş-yavaş örtüldü.

Bu qapı Şahdağ meşələrindən gətirilmiş qoz ağacından düzəldilmişdi və Gəncə xəttatları həmin qapıya ustad müzəhhib Sultan Məhəmməd Təbrizi¹ üslubunda naxışlar vurmuşdular və bu qapı Həşt-behiştə² layiq bir qapı idi.

Qəmərbanu qapının ortasında qızıl suyu ilə «La ilahə illallah» sözlərini yazdırmışdı və Mirzə Salman qapını öz ardınca örtəndə Qəmərbanunun gözləri bu sözlərə sataşdı.

Qəmərbanu hiss edirdi ki, onun ürəyindən keçənləri, onun iz-tirablarını hamıdan çox Mirzə Salman başa düşür və Qəmərbanu-

ya elə gəlirdi ki, Mirzə Salman onun günahlarından da xəbərdardır.

Mirzə Salman «məsləhət Allahındı» dedi, yəni Allahın işinə qarışma, bu dəfə heç bir günah işləmə, yəni xan oğlu Mahmudun, Gəncə taxtının yeganə varisi Mahmudun, doqquz ilə doğduğun Mahmudun, Quran ayəsi kimi təmiz, bakir Mahmudun keçisi saxlayan keşiş qızı ilə izdivac tapmağını da qəbul et. Bəs, Mirzə Salman ki, bu qədər ağıllıdı, onda nə üçün ağılına gətirmir ki, niyə Allah Mahmudun ürəyində dinsiz bir qıza belə bir məhəbbət yaradıb və niyə Allah bu məhəbbəti bir keşiş oğlunun ürəyində alıxdırma-yıb ki, bu dünyada keşiş qızı ilə şadi-xürrəm yaşasın və heç bir günah da işlənməsin, heç kim də əzab çəkməsin? Axı, Quran yazır ki, – «Bizim başımıza ancaq o şey gəlir ki, onu Allah bizim alnımıza yazıb». Nədir bunun səbəbi, Mirzə Salman? Allahın üzünü məndən döndüdü, Mirzə Salman və mənim ürəyim hiss eləyir ki, Mahmudum yaman yarası çıxarıb, Mirzə Salman, yaman bəlaya düşüdü. Ağbirçəkli qoca ana «Oğul!» deyib ağlamırmı, Mirzə Salman? Ağlayanda gərək yaş çıxsın gözdən? Gördün nə tez ağardı birçək, nə tez qocaldı Qəmərbanu? Səhər özünü güzgüdə görüb diksinmirmi? Fələk nədi, Mirzə Salman, mənim xatam... Nə məlulam, nə də şadam... Gündüz mənə axşam oldu, Mirzə Salman, gecə-gündüz görəmmədim yolumu, ölüm nəfəsli soyuq alıb ayağımı, daha yoxdu sağlığımıza güman, hey...

...Və bu vaxt Məryəm ilə Mahmud yenə əl-ələ verib o düzənlikdə gəzişirdi.

Ağ Keçi başını aşağı salıb qabaqda gedirdi.

O ilk görüşdən yeddi gün keçirdi və yeddi gün idi ki, Mahmudla Məryəm bu düzənlikdə görüşürdü.

– Dünən səndən ayrılıb evə gedəndə, bilirsən, mənə elə gəldi ki... kimsə çatışmır... sən yox e... elə bil kimsə yoxdu...

– Bilirəm...

– Bilirsən nə çatışmır?

– Bir vaxt biz bu düzənlikdə beləcə gəzəcəyik... Bizim dalmızca bir oğlan gələcək...

– Hə, hə... O balaca oğlan mənə oxşayacaq...

– Sonra yenə bir qız gələcək...

– Hə, hə... O qız da sənə oxşayacaq...

– Sonra yenə bir qız gələcək...

– Sənə oxşayacaq...

- Yenə bir oğlan gələcək...
- Mənə oxşayacaq...
- Görmüsən toyuq gedəndə cücələri necə dalına düşür?
- Hə, hə... Mənim balaca uşağım olacaq... O uşaq mənim döşümdən süd içəcək... əməcək, hə?
- Hə... Sən ona süd verəcəksən... O süd əmib doyacaq. Sonra sənə baxıb güləcək...
- Hə, hə... Mənə baxıb güləcək... Acanda dodaqlarını büzəcək...

Məryəm Mahmudun əlini sıxdı.

Bu yeddi gün təkcə ötən illərin qayğısını, tənhalığını, sükunətini və indi məlum olmuş mənasızlığını yuyub aparmışdı, bu yeddi gün ötən illərdəki sevincləri də, doğma hiss-həyəcanları da yuyub aparmışdı, çünki bu yeddi gün Mahmudun da, Məryəmin də bütün içini doldurmuş təzə hisslər, təzə sevinclər idi. Nə Mahmud, nə də Məryəm ağına gətirə bilməzdi ki, dünyada belə bir yeddi gün mövcuddu, amma indi bunu əvvəllər ağıllarına gətirə bilməyəcəklərini belə yadlarından çıxarmışdılar; bütün dünyada bir Mahmud var idi və bir də Məryəm var idi və dünya da çox geniş idi, azad idi, sərbəst idi.

Birinci gün, yayın cırhacırında bu düzənliyə yağmış o yaz yağışı altında Məryəmin ürəyindən keçmiş qorxu da indi tamam yaddan çıxıb getmişdi və Məryəm unutmuşdu ki, Mahmud xaç çeyirmir.

Ağ Keçi dayandı.

Mahmud ilə Məryəm də dayandı.

– Ağ Keçi də bizimlə olacaq...

Ağ Keçi, elə bil, Məryəmin ürəyindən keçənləri başa düşdü və başını yuxarı qaldıraraq mələdi.

Mahmud ilə Məryəm çöməlib dizləri üstə üzbəüz oturdular.

Bu geniş düzənlikdə onlardan başqa heç kim yox idi.

Göz işlədikcə hər tərəfi tutmuş bu gömgöy göyün altında onlar tamam tək idi.

Mahmud iki əli ilə də Məryəmin əllərindən tutdu və qızın xurmayı saçlarına, qara gözlərinə, qaraşın sifətinə, nazik boynuna, dolu sinəsinə, bükülmüş yumru dizlərinə baxdı və birdən-birə Mahmuda elə gəldi ki, bu sakit düzənlikdə Qarabağ dağlarından gətirilmiş o cavan xanəndənin səsini eşitdi, amma bu saf səsdə, bu təmiz səsdə indi heç bir qüssə yox idi, bu səs kədərdən çox uzaq

idi və Mahmud heyrətə gəldi ki, necə olmuşdu ki, bu vaxt həmin cavan xanəndənin oxuduğu məclisdən yarımçıq durub getmişdi?

O cavan xanəndə bu yeddi gündə Mahmudun yadına düşən birinci adam idi.

Necə olmuşdu ki, bir vaxtlar Mahmudun ürəyi qısılırdı, darıxırdı və Mahmuda elə gəlirdi ki, bu boyda dünya, bu qədər geniş, azad, sərbəst dünya qəfəsdə?

Mahmud əllərini Məryəmin qolları ilə yuxarı qaldırdı, çiyinlərindən, boynundan sürüşdürdü, yumru döşlərinin üstündə saxladı, sonra hər iki əlini Məryəmin çit paltarının yaxasından qoynuna saldı. Məryəmin çit paltarı daralıb çiyinlərindən çıxdı və sinəsi ilə, beli ilə aşağı sürüşdü, Məryəmin döşləri bayıra çıxdı və düz Mahmudun gözlərinin içinə baxdı; elə bil Məryəmin təzəliyi və istiliyi duyum-duyum duyulan bədəni də dünyanın bu genişliyinin, sərbəstliyinin həsrətində idi və indi azadlığa çıxdı.

Məryəm bütün köksü ilə Mahmudun əllərinə sığındı.

Anlaya bilmədiyi, başa düşmədiyi bir hisslə Mahmudun bütün bədəni uçurdu.

Bu vaxt Məryəmə elə gəldi ki, bir az aralıda, saman sarısı saralmış kol-kosun arasında nəsə tərpendi və Məryəm bir quş hürküsü ilə dikəlib diqqətlə o tərəfə baxdı və Mahmud da Məryəmin baxdığı tərəfə baxdı, sonra ayağa qalxıb o tərəfə getdi.

Kol-kosun arasında xıslın-xıslın yerə uzanmış bir nəfər Mahmudun düz ona tərəf gəldiyini görüb dal-dala, sürünməyə başladı, sonra başa düşdü ki, beləcə dal-dala sürünsə, Mahmud gəlib ona çatacaq və ayağa qalxdı, kol-kosun üstündən hoppana-hoppana Mahmudgildən uzaqlaşdı.

Mahmud bir az aralıdakı kolluğun da arasında qırılmış bir baş gördü və bu qırılmış başın ziyəsi–gəncəliklərin, Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim deyə çağırtdıkları adam da Mahmudun baxışları altında öz pusqusunda dayana bilmədi və ayağa qalxdı.

Mahmud Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimə tərəf addımladı.

Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim Mahmudun gözlərində elə

¹Zəhra – əsl adı Fatimədir. Məhəmməd peyğəmbərin qızı və imam Əlinin arvadı idi. Rəvayətə görə çox mərhəmətli və ürəyiaçıq olub.

²Bilqeyis – əfsanəyə görə Süleyman peyğəmbərin arvadı olub və ağılı ilə hamını heyran edib.

bir pərişanlıq, elə bir ağrı gördü və bu pərişanlıq, bu ağrı Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim kimi gönüqalın bir adama belə o qə-dər təsir etdi ki, Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahim bütün həya-tında birinci dəfə peşmançılıq, təəssüf hisslərini yaşadı və:

– Öz xoşuna gəlməmişəm... – deyə donquldandı. – Anan gön-dərib... – Sonra yanpörtü ayaqlarını basa-basa çıxıb getdi.

Əlbəttə, nə Mahmudun, nə də Məryəmin ağına gələ bilməz-di ki, bu sakit, geniş, bu təmiz, azad və sərbəst düzənlikdə yeddi gündü ki, həmişə Qəmərbanunun muzdla saxladığı xəbərçilərinin gözləri qabağında olublar; birinci gün qəfil yağan o yağış altında da xəbərçilər yerə yatıb uzaqdan-uzağa ləzzətlə onlara tamaşa edirdi və Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin də Məryəmin is-lanmış bədəninə baxa-baxa dabaq dəymiş öküz kimi, ağzının su-yu axırdı; yeddi gün idi ki, Qəmərbanunun bu xəbərçiləri eyni za-manda bu çöllü-biyabanda Mahmud ilə Məryəmin keşiyini çəkirdi və meymun yerinə adam oynadan Gəncə lotuları, yolkəsənlər, adamsöyanlar Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin qorxusundan bu tərəflərin həndəvərinə yaxın durmurdu.

Mahmuda yalnız indi məlum oldu ki, bütün bu azadlıq və sər-bəstlik, bu sakitlik mühafizə olunan azadlıq, sərbəstlik və sakitlik idi.

Mahmud çönüb Məryəmə baxdı.

Dizləri üstə düşüb qalmış Məryəm bu düzənliyin sonsuzluğu müqabilində çox kiçik, kimsəsiz və köməksiz idi.

Məryəm gözlərini qaldırıb Mahmuda tərəf baxdı və bir də in-di – yeddi gündən sonra yadına düşdü ki, Mahmud kilsəyə getmir və bu yeddi gündə Məryəm özü də bir dəfə də olsun kilsəyə get-məyib.

Məryəm bu yeddi gündə birinci dəfə izzirab hiss etdi...

...Baba Keşiş də belə bir izzirab içində idi.

Düz yeddi gün idi ki, Baba Keşiş açıq-aşkar görürdü: nəşə baş verib və Məryəm əvvəlki Məryəm deyil və düz yeddi gün idi ki, Baba Keşişin onsuz da dünyanın işlərindən nigaran ürəyində təzə bir nigarançılıq əmələ gəlmişdi.

Düzdü, Baba Keşiş Allahın qarşısında həmişə təmiz olmuşdu

¹Müzəhhib – qızıl suyu ilə yazan miniatürçü. Sultan Məhəmməd Təbri-zi – XVI əsr görkəmli Azərbaycan miniatürçüsü.

²Həşt-behişt – Şah İsmayılın Təbrizdəki sarayı.

və ömrünün bir anını belə Allahsız yaşamamışdı və buna görə də bildirdi: Müqəddəs Evin qapısı onun üzünə açıq olacaqdı və axır məqamda Müqəddəs Qoca da onu köməksiz qoymayacaqdı, amma nə üçün elə olmalıydı ki, iş gəlib axır məqama çataydı?

Baba Keşiş bütün ömrü boyu nigarançılıq içində yaşamışdı, çünki bütün ömrü boyu dinsizlərin əhatəsində olmuşdu, bütün ömrü boyu alçaq hisslərin, umsuq əməllərin, qara qəlblərin şahidi olmuşdu; kilsədə öz həmdinlərinin də etirafını qəbul edərkən bəzən Baba Keşiş dəhşətə gəlmişdi ki, insan nəfsi dünyanın necə ağlasığmaz cinayətlərinə qadirdir, qızıl hərissliyi, şəhvət düşkünlüyü, məğrurluq azarı İsa övladının özünü də necə dərin girdablarda batırır.

Baba Keşiş bütün ömrü boyu ədalətsizliyi görmüşdü, zülmü, rəzaləti, pozğunluğu görmüşdü və həmişə də içindən gələn bir qətiyyətlə inanmışdı ki, bütün bunlara dözmək lazımdı. Vəhşi ərəblər Əyyubun mal-qarasını oğurlamadımı, ildirım çaxıb sürülərini qırmadımı, hərəmilər dövələrini oğurlayıb sarbanlarını qılncıdan keçirmədimi, bunlar az idimi, tufan qopub evini uçurdu, yeddi oğlu, üç qızı öldü, bədəni qurd saldı!¹

Bəs, Əyyub nə etdi? Əyyub dözdü, dözdü!

İnsanların qəlbini basmış, hər tərəfi bürümüş bu qaranlıq içində Baba Keşişi yaşadan, Baba Keşişə güc verən, qüvvə verən yeganə işıq Allah və onun elmi idi, bir də ki... Məryəm idi.

O doğma, o mehriban pıçıltı da həmişə Baba Keşişlə idi.

Hərdən Baba Keşiş qızı ilə bağlı hisslərindən qorxurdu, çünki adi bəndə olan Məryəmi də Allah qədər istəmək günah idi, amma Məryəmin təmizliyi, Məryəmin sadəliyi bu günahı yuyurdu.

Məryəmə nə olmuşdu?

Məryəm ömründə atasından heç nə gizlətməmişdi və ümumiyyətlə, Məryəmin şəffaf ömründə nə ola bilərdi ki, onu atasından gizlətsin, amma indi Baba Keşiş hiss edirdi: Məryəmlə bağlı nəşə elə bir şey var ki, Baba Keşişin bundan xəbəri yoxdu.

İki dəfə belə olmuşdu, bu üçüncü dəfə idi.

Birinci dəfə Məryəm yekə qız olanda – günlərin bir günündə gecə yuxudan oyanıb üst-başını qanın içində görəndə və bir həftə qorxudan əsim-əsim əsəndə belə olmuşdu, ikinci dəfə axırıncı yaz belə olmuşdu və Baba Keşiş bunun da səbəbini başa düşmüşdü, başa düşmüşdü ki, təbiət öz işini görür və Məryəm də bu yaz torpaqla birlikdə oyanmağa başlayır.

İndi üçüncü dəfə idi və Baba Keşiş hiss edirdi ki, nə isə daha əsaslı, daha ciddi bir hadisə baş verib.

Düz yeddi gün idi ki, Baba Keşişin xəbəri yox idi, xəbəri yox idi ki, Məryəmə nə olub və bu nigarənçılıq Baba Keşişi sıxırdı, çünki Baba Keşiş bu nigarənçilikdə bir bədlilik, bir bədbəxtlik duyurdu. Baba Keşiş Məryəmdən heç nə soruşmurdu, çünki deməli bir söz var idisə, bunu Məryəm özü deməli idi və Baba Keşiş Məryəmi heç nəyə məcbur etməməli idi.

Amma bu axşam kilsədən qayıdıb evlərində kiçik taxta mizin arxasında oturanda və bir kasa qatıq ilə bir dənə təndir çörəyini gətirib onun qabağına qoyan Məryəmin sifətinə baxanda özünü saxlaya bilmədi və soruşdu:

– Sənə nə olub?

Məryəm atasına baxdı. Baba Keşişin sifətindəki hər bir qırıq Məryəmə tanış və doğma idi; başqaları Baba Keşişin qalın çatma qaşlarının altından baxan gözlərindəki sərt ifadədən zəhmət gəlirdi, amma Məryəm üçün bu sərt baxışlar doğma və mehriban idi: bir də yəqin Anuş üçün bu sərt baxışlar beləcə doğma və mehriban idi.

Sonra yenə Mahmud Məryəmin gözlərinin qabağına gəldi və Məryəm bu gün günorta o saman sarısı düzənlikdə – onların düzənliyində kolların dibindən durub qaçan yad adamları yadından çıxartdı və yenə dünyanın ən bəxtəvəri oldu. Baba Keşiş Məryəmdən bu bəxtəvərliyin səbəbini soruşurdu və Məryəm gülümsədi:

– Sən Mahmudu tanımırısan... – dedi.

Hər şey aydın oldu.

Məryəm – onun bu təmiz, bu saf Məryəmi, müqəddəs Məryəm ananı və İsanı yuxularda gören Məryəm, müqəddəs Məryəm ananın ağrılarını öz qarnında hiss edən Məryəm, Məhəmməd hümmətinə könül bağlamışdı.

Baba Keşiş uzun-uzun illər boyu müxtəlif insanların etiraflarını dinləyə-dinləyə insanları tanımağı, ürəklərindəkiləri duymağı öyrənmişdi və Baba Keşiş ürəyinin bir parçası olan Məryəmin gülümsəyən və indi burada yox, haradasa başqa yerdəki gözlərindən oxudu ki, Məryəmi Mahmuda bağlayan öləri qız hissləri deyil və bu bir qəzadı.

Dünyada hər şeyə dözmək olardı və Baba Keşiş də dünyada hər şeyə dözərdi, amma dinə xəyanətə dözmək mümkün deyildi.

Məryəm ki, bu qədər təmiz idi, gərək bir xaçpərəsti xoşbəxt edəydi. Məryəm bir xaçpərəstin anası olmalı idi, çünki dünya elə bir dünya idi ki, xaçpərəstlərin də arasında təmizlər az idi və Məryəm bu təmizlərin sayını artırmalıydı.

– Bəlkə görmüsən sən Mahmudu? Ziyad xanın oğludu...

Baba Keşiş heç nə demədi, qalın çatma qaşlarının altından baxan sərt gözlərini qabağındakı kasaya dikdi və quru barmaqları ilə çörəyi qatığın içinə doğraya-doğraya bütün içindən qalxan əlacsızlıq xofunu boğmağa çalışdı.

Təmiz Məryəm... Gör necə sadə danışdı, bu sözləri neçə adi sözlər kimi deyirdi və bu sözlərin arxasındakı uçurumdan xəbəri yox idi. Xəbərsiz Məryəm...

Deməli, beləydi işlər, xanın oğlu bu boyda Gəncədə tamahını Məryəmə salmışdı... Minlərlə təmiz xaçpərəst qızların dinsiz və əxlaqsız sultanların, şahların, xanların saraylarında pozulmuş şəh-vətlərə qulluq etməyi bəs deyildimi? Dinsiz qaçaq-quldurlar öz arvadlarını, qızlarını çadra altında saxlayıb azmı təmiz xaçpərəst qızları bədbəxt etmişdilər? Bu dinsiz quldurlar təmiz xaçpərəst qızları hətta kilsədə, Allahın evində belə tutub növbə ilə zorlayırdı və bütün bunlar bəs deyildimi?

Baba Keşiş Məryəmin bəxtəvər sifətindən açıq-aşkar görürdü ki, bu dəfə söhbət zor söhbəti deyil, amma bunun fərqi yox idi, xaçpərəstlərin donuzotaranı bu müsəlman dinsizlərin xan oğlundan min dəfə artıq idi və Baba Keşişin belindən gəlmiş bir qız dinsiz bir oğlanı oxşasaydı, bütün dünya od tutub yanardı. Hərgah Baba Keşiş də müqəddəs dinə xəyanət etsəydi, onda daha nə qalardı dünyada və insan neçə yaşaya bilərdi? Hərgah Məryəm kimi bir təmizlik dinini yaddan çıxarıb özünü bir dinsizin qucağına atsaydı, onda, deməli... onda deməli hər şey yalan idi.

Baba Keşiş beynindən keçən bu fikirdən diksindi; Məhəmməd hümməti dinsizlərə qarşı Baba Keşişin ürəyində o qədər kinküdurət, o qədər dərin bir nifrət var idi ki, ağına hər cür fikir gəlirdi. Məryəmin dünyadan xəbəri yox idi, Məryəm təmiz idi, uşaq idi və Məryəmi bu tamahkar dünyada, bu nəfskar dünyada qorumaq lazım idi, dinsiz şəh-vətindən xilas etmək lazım idi; Məryəmə kömək etmək lazım idi.

Ziyad xanın əlləri uzun idi. Ziyad xanın əlləri çox uzun idi və hər tərəf dinsizlərlə dolu idi.

Nə etməli?

Baba Keşişin bütün bədəni yay kimi dartılmışdı.

Nə etməli?

Müqəddəs Evə!.. Müqəddəs Evə!.. Müqəddəs Qocaya doğru!.. Müqəddəs Evin qapısı Baba Keşişin üzünə açıq olacaq. Müqəddəs Qoca onun əlindən tutacaq. Mömin bəndələr üçün dünyada elə bir dərd yoxdu ki, bu dərdin əlacı Müqəddəs Evdə olmaya. Müqəddəs Evə yaxın olmaq lazımdı...

...Həmin axşam Qəmərbanu da xəbər göndərmədən birbaşa Ziyad xanın otağına girdi.

Bardaş qurub Ziyad xanın qarşısında oturmuş və nəyi isə müzakirə edən Bayandur bəy və başqa saray əyanları ayağa qalxdılar və Qəmərbanuya baş əyib otaqdan çıxdılar; birinci dəfə idi ki, Qəmərbanu Ziyad xanın çağırdığı məşvərəti pozurdu.

Ziyad xan qaşını dartıb zəndlə Qəmərbanuya baxdı; Ziyad xan başa düşürdü ki, nəşə fəvqəladə bir hadisə baş verməsəydi, Qəmərbanu beləcə buraya gəlməzdi.

– Sənin Mahmuddan xəbərin varmı?

Son illərdə birinci dəfə idi ki, Qəmərbanu ərinə belə bir sual verirdi; Qəmərbanu öz dərdini özü çəkirdi, öz əlacını özü axtarırdı; get-gedə, illər keçdikcə, Qəmərbanu ilə Ziyad xan arasında Mahmudla bağlı bir sədd əmələ gəlmişdi, amma indi daha bu səddi dağıtmaq lazım idi və Mahmudu müştərək xilas etmək lazım idi.

Ziyad xanın xırda tum gözləri gülümsədi:

– Keşiş qızına aşıq olub?

Ziyad xan yenə başa düşür ki, oğlunun başını hansı qara buludlar alıb? Yoxsa yenə də bu söhbətlərdən qaçmaq istəyir, bəs görmür ki, bıçaq sümüyə dirənib daha?

Ziyad xan yenə gülümsədi:

– Mən də onun yaşında sənə aşıq idim...

– Mən Müzəffər ağanın qızıyam, Ziyad, keşiş qızı deyiləm! Mahmud da sən deyilsən!..

Ziyad xanın nazik və qansız dodaqlarındakı gülüş silinib yox oldu və elə bil ki, Ziyad xan bircə anın içində qocaldı, beli büküldü:

– Hə, – dedi. – Mahmud Ziyad xan deyil...

Bu sözlərdə qürurdan əsər-əlamət yox idi; bu sözlərdə bir təəssüf, bir ağrı var idi və Qəmərbanu fikirləşdi ki, Ziyad xan Mah-

mudla bağlı söhbətlərdən qaçanda, əslində yarasının qaysağını qoparmaq istəmirmiş.

Qəmərbanu Ziyad xanın bir anın içində dəyişən görkəmindən və ağına gələn bu fikirdən elə təsirləndi ki, daha özünü saxlaya bilmədi, bütün iradəsi, gücü birdən-birə tamam yox oldu, illərdən bəri əldə etdiyi dözümlü çıxıb getdi işinin dalınca və Qəmərbanu yavaş-yavaş gəbənin üstünə çöməlib belini əydi, başını elə bil ki, bədənində saxlaya bilmədi, alnını gəbəyə dirədi və nəfəsini qıran hıçqırıqların arasından:

– Bu gün... – dedi. – Bu gün... düzdə... mənim adamlarımı görüb... Gəldi otağıma... mənə elə baxdı ki... elə baxdı mənə ki... özümü asmaq istədim, Ziyad!.. Özümü asmaq istəyirdim... Ona görə asmadım... Ziyad... yenə ona görə...

Ziyad xan barmaqları ilə Qəmərbanunun ipək yaylığın altından sökülüb çıxmış saçlarını oxşadı və Ziyad xan heç bilməzdi ki, Qəmərbanunun saçları beləcə ağarıb. Ziyad xan Qurandan əzbər dedi.

– «Ruhu olan hər bir məxluq ancaq Allahın iradəsi ilə və ömrünün müəyyən edildiyi kitaba uyğun olaraq ölməlidir».

– Yox... ona görə asmadım...

– Sakit ol...

– Sakitlik tapa bilmirəm, Ziyad... Qorxuram...

– Sakit ol... Qızı saraya gətirəcəyəm... Sonrası düzələr.

– Mahmud buna razı olmaz... Keşişi də yaman deyirlər, Ziyad...

– Bilirəm. Amma dərya olan yerdə qətrə nə qələt elər? Keşiş mənim qabağımda nə deyəcək?

– Bəs Mahmud? Mahmud keşiş qızına evlənmək istəyir, Ziyad...

Ziyad xan bir müddət dinmədi.

Gecə düşmüşdü.

Qəmərbanu alnını yerdən qaldırıb yaş gözləri ilə Ziyad xana baxdı. Ziyad xan dedi:

– Get yat... Gecənin xeyrindənsə, səhərin şəri yaxşıdı. İnşallah, səhər hər şey qaydasına düşər...

¹«İncil»də nağıl olunur ki, Allah Əyyub peyğəmbərin dözümlülüyünü yoxlamaq üçün bütün bu hadisələri onun başına gətirir, amma Əyyub peyğəmbər hər şeyə dözümlü və Allahın ona yazdığı gəlir, onu əvvəlki vəziyyətinə qaytarır.

...Nə Ziyad xan, nə də Qəmərbanu bilmirdi ki, əksinə, hələ hər şey sabahdan başlayacaq.

...Həmin gecə Baba Keşiş axırncı məsləhəti Məryəmin anasından istədi.

Bütün bu illər ərzində hər şey dəyişmişdi, Məryəm böyük qız olmuşdu, Baba Keşişin saçına, saqqalına çoxdan dən düşmüşdü və bu gecə o saçlar daha da ağarmışdı, təkcə Məryəmin anası həmişəki kimi cavan qalmışdı. Məryəmin anası indi az qala Məryəm kimi idi, təkcə gözləri cavan gözləri deyildi.

O doğma və mehriban səs pıçıldadı:

– Yox, – dedi. – Təmiz qalan bircə dinimizdi, – dedi. – Mənim qarnımdan çıxan uşaq Məhəmməd hümmətinin ağuşunda yata bilməz, – dedi. – Gedin, – dedi. – Yaxşı yol, – dedi. – Mən də sizinləyəm...

Baba Keşiş boğçasını yığıb Məryəmi durğuzmağa gedəndə Məryəmin dodağında yüngül bir təbəssüm var idi və Məryəm dodağındakı bu təbəssümlə yatmışdı. Baba Keşiş başa düşdü ki, Məryəm nəsə yaxşı yuxu görür, dayanıb gözlədi ki, Məryəm yuxusunu görüb qurtarsın, bu təbəssüm Məryəmin dodaqlarından çəkilib getsin, amma həmin təbəssüm Məryəmin dodaqlarından ötüb getmirdi, gecə isə gözləməirdi və Baba Keşiş quru barmaqları ilə əvvəlcə Məryəmin xurmayı saçlarını sıgalladı, sonra Məryəmi yuxudan durğuzdu.

VII

– Sofi!

Sofi öz adını bir də eşitdi, amma bilmədi ki, onu yuxuda çağırırlar, ya doğrudan çağırırlar, sonra adını bir də eşitdi, sonra hövlnak yerindən qalxdı və əvvəlcə elə bildi ki, onu yenə nə üçünsə Qəmərbanunun adamları yuxudan durğuzur, amma qarını heç kim döymürdü və bu vaxt Sofi hələ səhərin gözü əməlli-başlı açılmamış onu çağıran səsi tanıdı.

Sofini çağıran Mahmud idi.

Sofinin qırx altı yaşı var idi və bu qırx altı illik ömrün otuz üç ilini Sofi sidq-ürəklə Qəmərbanuya xidmətdə keçirmişdi, əvvəlcə Qəmərbanunun atası Müzəffər ağanın iqamətgahında nöker olmuşdu, sonra Qəmərbanunun nökerləri, kənizləri ilə birlikdə Zi-

yad xanın sarayına gəlmişdi və düz on yeddi il idi ki, Mahmuda dayəlik edirdi.

Sarayda Mahmudun otağı ilə Sofinin otağı qonşu idi.

Artıq neçə vaxt idi ki, Mahmud, Sofini səsləməzdi.

– Sofi!

Sofi tələsik yerindən qalxıb qapını açdı və Mahmudun otağına tərəf qaçdı.

Mahmud ağ kecə köynəyi əynində yataq taxtında çöməlmə oturmuşdu və bu dəm Mahmudun sifəti də əynindəki gecə köynəyi kimi ağappaq idi; Sofi başa düşdü ki, nə isə olub.

Axır vaxtlar hərdən Sofiyə elə gəlirdi ki, Mahmudun sifəti yədi-bəyza¹ kimi işıq saçır, amma bu dəfə Mahmudun bütün sifətində, iri göy gözlərində bir qorxu var idi.

Mahmud elə bil ki, bu qorxudan daha da iriləmiş gözlərini Sofiyə zillədi:

– Qarışq yuxu gördüm, Sofi!..

Sofinin ürəyi sakit oldu.

Sofi həmişə belə deyirdi və özü də belə fikirləşirdi ki, dünyada onun Mahmuddan başqa heç kimi yoxdu; Sofi indiyə qədər evlənməmişdi, çünki Sofinin özü barədə fikirləşməyə vaxtı olmamışdı və hərdən baş qaldıran kişi ehtirasını fürsət tapanda sarayın qulluqçularıyla, kəviz-qaravaşıyla, xüsusən də yayda yaylağa köçəndə dul kəndli arvadlarıyla söndürmüşdü, amma evlənməmişdi; düzdü, əvvəllər Qəmərbanu bir-iki dəfə Sofini evləndirmək barədə işarələr vurmuşdu və Sofi bilirdi ki, Qəmərbanu onu çox istəyir, Sofi də Qəmərbanu üçün, bir növ, uşaqlıq çağlarından qalan, atasından, anasından qalan yadigardır və halal süd əmmişin birini tapıb Sofini evləndirərdi, amma Sofi burasını da hiss etmişdi ki, əslində, lap əsl həqiqətdə Sofinin evlənməyi bir o qədər də Qəmərbanunun ürəyindən deyil, çünki Qəmərbanu istəmirdi ki, Sofinin Mahmuddan başqa bir qayğısı da olsun və doğrudan da belə idi: Sofinin Mahmuddan başqa, bir də ki, Qəmərbanunun iztirablarından başqa heç bir qayğısı yox idi.

Mahmud gözünü Sofidən çəkmirdi.

– Qarışq yuxu idi...

Sofi qayıdaraq yerinə girib səhər yuxusunu doyunca almaq istəyirdi və buna görə də bu yuxu məsələsini uzatmaq istəmədi:

– İnşallah, xeyir olar...

Camaat min cürə əfsanə danışırıdı, dünyanın sirli işlərindən

danışır, hətta bir dəfə Qəmərbanu kimi ağıllı bir arvad qotur bir tülkünü yanında gəzdirən İsfahan lotusunu üç gün, üç gecə sarayda saxlayıb yedizdirib-içizdirmişdi ki, uşaqsızlıq dərdinə əlac eləyəcək; Sofi belə söhbətlərin və belə işlərin heç birinə inanmırdı, cadugər dərvişlərin, sehrbaz seyidlərin, gümüşdən qızıl düzəldən kimyagərlərin hamısına lotu kimi baxırdı və o cümlədən, yuxu yozanlara da inanmırdı; Sofi torpaq adamı idi və hər şeyi olduğu kimi görürdü.

– Yox, Sofi, yox!.. Yuxuda bir xaraba bağ gördüm...

Mahmud gözlərini Sofinin başı üstündən naməlum bir nöqtəyə zillədi və bütün diqqətini toplayıb yuxuda gördüklərini yadına salmağa çalışdı: – Sonra bir tufan qopdu... Sonra deyəsən... deyəsən Məryəmi gördüm, Sofi...

Mahmud bu sözləri elə ciddi deyirdi, elə bir ağrı və həyəcanla deyirdi ki, az qaldı Sofini də vahimə bassın və Sofi Mahmudla bərabər özünə də toxtaqlıq verdi:

– Adam hər gecə min yuxu görür, bəyəm bunun hamısı düz olar?

Birdən Mahmud yataq taxtının üstündə dik ayağa qalxdı və elə bil ki, yuxuda gördüklərini açıq-aşkar təzədən gördü:

– Məryəm idi, Sofi!.. Tufana düşən Məryəm idi!.. – Mahmud yerə atıldı və bir göz qırpımında otaqdan çıxıb eşiyə qaçdı.

Bu elə gözlənilməz oldu ki, Sofi özünü tamam itirdi, əvvəlcə haray salıb Qəmərbanunu durğuzmaq istədi, amma buna vaxt qalmadı və Mahmudun ardınca qaçdı.

Mahmud saraydan çıxıb bağça ilə saray darvazasına tərəf götürüldü.

Saray keşikçiləri Ziyad xanın oğlunun qəribəliklərinə öyrənmişdilər, amma bu dəfə hələ səhər tamam açılmamış Mahmudun başıaçıq, ayaqları yalın, ağ gecə köynəyində saray darvazasına tərəf qaçdığını görəndə bu işə lap mat qaldılar və bilmədilər ki, nə eləsinlər.

Mahmud darvazaya çatıb var gücü ilə qışqırdı:

– Açın!.. Açın!..

Keşikçilər indiyə qədər Ziyad xanın oğlunun bu cür sərt səsinə eşitməmişdilər və hətta keşikçilərə elə gəldi ki, qışqıran Ziyad xanın özüdü – Mahmudun səsinə bu qədər hökm vardı; keşikçilər tələsik darvazanın qapısını açdılar, Mahmud qapıdan sıçradı və baş alıb getdi.

Sofi də güclə nəfəs ala-ala Mahmudun ardınca qaçırdı.

Gəncə hələ yuxudan oyanmamışdı.

Bir azdan adamlarla dolacaq küçələr bomboş idi. Səhərə yaxın narınca çiskinləmişdi və küçələrin tozu yatmış, təmizlənmişdi. Sübh tezdən ayağa qalxmış çəkməçilər, səbzəçilər, qəssablar, dəmirçilər, kababçılar əllərinə naz süpürgə alıb dükanlarının qabağını süpürürdü, yerə su çiləyirdi və əyinlərində uzun gecə köynəyi olan iki nəfərin bir-birinin ardınca küçə ilə qaçdıqlarını görəndə əllərini saxlayıb qaçanlara baxırdılar, qaçanlar gözdən itəndən sonra, yenə başlarını aşağı salıb öz işləri ilə məşğul olurdular.

Gəncə camaatı bu dünyada çox şey görmüşdü və onları təəccübləndirmək çətin idi.

Sofinin az qalırdı ciyəri ağzından çıxsın, amma Sofi dayanıb nəfəsini dərə bilmirdi, çünki Mahmud nə Sofinin yalvarışlarına fikir verirdi, nə də, heç olmasa, bir dəfə ayağını saxlayıb arxaya baxırdı. Mahmud, elə bil, dəli olmuşdu və Sofi nəfəsi tıncıxa-tıncıxa qaça-qaça ürəyində Qəmərbanuya «yazıq» dedi.

O kəhrəba sarısı düzənlikdə gəzəndə Məryəm əlini uzadıb Gəncənin kənarındakı balaca ağ evlərini Mahmuda göstərmişdi.

Onlar Gəncənin lap kənarlarına gəlib çıxdılar və bu vaxt Sofinin burnuna kabab iyi gəldi.

Qabaqdakı balaca evlərin birinin həyətidə ocaq tüstüsü qalırdı.

Mahmud bu balaca ağ evi gördü, həyətdən qalxan tüstünü gördü və addımlarını yavaşıtıdı, sonra dayandı.

Sofi qaranəfəs gəlib Mahmudun yanına çatdı və əlini gecə köynəyinin yaxasından içəri salıb, az qala, sinəsini yarıb çıxacaq ürəyini oxxaladı, sonra güclə:

– Allah... Allah... sənə insaf versin... – dedi.

Mahmud heç nə demədi.

Sofi, Mahmudun gözlərinə baxdı, sonra Mahmudun baxdığı balaca ağ binaya tərəf baxdı, evin həyətidən qalxan ocaq tüstüsünə baxdı və təəccüb etdi ki, sübh tezdən bu nə kabab dəsgahıdı belə?

Mahmud yavaş-yavaş həmin balaca ağ binanın həyətinə yaxınlaşdı.

Bura, doğrudan da, Baba Keşişgilin evi idi.

Mahmud qaratikan kolları ilə çəpərə alınmış həyətin kiçik qapısını ehmallıca itələdi və həyəətə girdi.

Sofi də Mahmudun ardınca həyətə girdi.

Dörd nəfər kişi bardaş qurub bu balaca həyətin ortasında oturmuşdu və qabaqlarına saldıqları çirkli bir əskinin üstündə bir qalaq kabab var idi. Yanlarında ocaq yanırdı və ocağın közünü bir qırağa qalayıb üstünə çubuq şişlər düzmüşdülər və şişlərdəki iri ət parçaları qızardıqca közün tüstüsü havaya qalxırdı.

Ağzları, əlləri yağa, qurumuş qana, kabab şirəsinə bulaşmış bu adamlar o qədər cındır geyinmişdilər ki, cındırlarından cin ürkərdi; gözlərini bərəldib birdən-birə peyda olmuş bu gecə köynəkli iki nəfərə baxdılar.

Həyətdə oturanların içərisində ən iricüssəlisi, əynində kobud kətandan cındır köynək, başında it quyruğu kimi bir şey olan, sağ qulağından iri dəmir halqa asılmış, bütün sifəti çöpür-çöpür, gözü-nün biri kərtənkələ yumurtası kimi ağappaq ağaran, ayağı yalın kişi diqqətlə Mahmuda baxdı və dedi:

– Şahi-Nəcəfin¹ qəbirinə and olsun ki, Ziyad xanın oğludu!

O biri kişilər elə bil ki, bu xəbərə inanmayıb maraqla Mahmuda baxdılar.

Sofi də bu iricüssəli təkgöz kişini tanıdı. Gəncənin ən məşhur dilənçisi Daməngir² İsraili bütün bu tərəflərdə tanımayan yox idi.

Daməngir İsrail dizləri üstə qalxdı və:

– Gəlin!.. – dedi, – Gəlin siz də yeyin!.. Həzrət Abbas belimdən vursun ki, ömrümdə belə dadlı kabab yeməmişəm!..

Mahmud hiss edirdi ki, bu həyətdən qalxan kabab tüstüsü başını gicəlləndirir və bu həyətdə bu kabab tüstüsündən, bu dilənçilərdən başqa da nəşə var və bu vaxt Mahmud həyətin bir küncünə atılmış Ağ Keçinin başını gördü.

Ağ Keçinin başı dik dayanmışdı. Ağ Keçinin boynunun qanı laxtalanmışdı, gözləri açıq idi və bu açıq ölü gözlər dünyada hər şeyə biganə idi.

Həyətdə oturan dilənçilərin arasındakı keçəl kişi Mahmudun gözləri zillənmiş keçi başına baxdı və tox bir səslə bərkdən dedi:

Nənəm o xallı keçi,
Məməsi ballı keçi,
Uca qaya başında
Tutubdu yallı keçi!..

Ocağın başında oturanların dördü də bu sözlərə ürəkdən gül-

dü və Daməngir İsrail yekə əlini bu sözləri deyən dilənçinin keçəl başına sürtdü:

– Bu siz deyən keçəllərdən deyil! – dedi. – Buna Noxudu Keçəl deyərlər. Noxudu keçəl, hər şeyi bilər! Ayran içər, pişiyi mi-nər!

Yenə bərkdən güldülər və bu dəfə Daməngir İsrail ayağa qalxıb Ağ Keçinin başına tərəf getdi və gedə-gedə də ləzzətlə Mahmuda dedi:

– Bunun dilini çıxardıb sən kimi əziz qonaq üçün kabab elə-yəcəyəm!.. Dil kababı başqa aləmdi!.. Oturun... Oturun...

Daməngir İsrail buynuzundan tutub Ağ Keçinin başını qaldırdı.

Mahmudun gözlərində heyvani bir ağrı, dəhşət əmələ gəlmişdi və Mahmud, Daməngir İsrailin əlində tutduğu Ağ Keçinin başına baxırdı.

Daməngir İsrail hər iki əlinin iri və ətli barmaqlarını zorla Ağ Keçinin ağzına saldı və keçinin ənglərinə güc verib qanıрмаğa başladı.

Ağ Keçinin ağzı yavaş-yavaş açılırdı və nazik dili Daməngir İsrailin güclü və ətli barmaqları arasından görünməyə başlayırdı.

Birdən Mahmudun sinəsindən bir fəryad qopdu və qırx altı illik ömrü boyu az fəryadlar eşitməmiş Sofinin belə, tükləri biz-biz oldu; bu fəryad həтта Daməngir İsrailə də təsir etdi və onu mat qoydu.

– Sofi!.. Sofi!..

Mahmud başqa bir söz tapa bilmirdi və Mahmudun tərləyib bədəninə yapışmış ağ köynəyi yavaş-yavaş qızarmağa başladı və Sofi dəhşət içində başa düşdü ki, Mahmud qan tərləyir, bədənindən su əvəzinə qan çıxır.

– Sofi!.. Sofi!..

Mahmud başqa söz tapa bilmirdi, amma bütün ürəyinin ağrısını bu bir sözlə deyirdi.

Daməngir İsrailin keçi başının ağzını qanıran əlləri quruyub qalmışdı və Daməngir İsrail də, o biri dilənçi dostları da heyrtlə Mahmuda baxırdı və tükürpədicə fəryadın səbəbindən baş çıxara bilmirdi.

¹Yədi-bəyza – hərfi mənası ağ əl deməkdir; rəvayətə görə, Musa peyğəmbər əlini qoltuğuna salıb çıxaranda əlindən nur çıxırmış, ziyalanırmış.

– Sofi!.. Sofi!..

Mahmud yerindən götürülüb kabab tüstüsü ilə nəfəs alan bu həyətdən bayıra sıçradı və var gücü ilə qaça-qaça bu tüstüdən, kabab iyindən uzaqlaşdı.

Sofi yenə Mahmudun ardınca qaçdı.

Kabab iyi geridə qalmırdı, qurtarmırdı, elə bil, Mahmudun qıpqırmızı qızarıb bədəninə yapışmış gecə köynəyinin içinə dolmuşdu, bədəninə hopmuşdu.

Bu kiçik, səssiz, xudmani həyətdə yenə tək qalmış Daməngir İsrail və dostları bir-birinin üzünə baxdı. Daməngir İsrail birinci özünə gəldi və oturub yaxşıca kef elədikləri yerdə birdən-birə peyda olub, şəbih çıxaran Mahmudun qarasına söyüş söydü:

– Axmaq oğlu axmaq!..

Doğrudan da, kəsilmiş keçi başından qorxan və dünyanın ən ləzzətli təamı olan keçi dilinin kababından imtina edən bir adam axmaqdan başqa nə ola bilərdi?

Sonra Daməngir İsrail Ağ Keçinin ağzını tamam qanırıb dilini özü yemək istədi və bu vaxt bütün Gəncə camaatının heyrətinə səbəb olan bir hadisə baş verdi: Daməngir İsrailin əlləri sözüne baxmadı.

Daməngir İsrailin hər iki əli dirsəkdən aşağı qurumuşdu.

Ocağın başında oturan dilənçi dostları qalxıb Ağ Keçinin başını Daməngir İsrailin qupquru quruyub tərپənməyən barmaqları arasından güclə çəkib çıxartdılar.

Dilənçilərin, ac-yalavaqların, evsiz-eşiksizlərin gözünün odunu almış Daməngir İsrail həmin səhərdən etibarən dilənçilərin ən əfəlinə çevrildi və iş o yerə gəlib çatdı ki, Daməngir İsrailə verilən sədəqəni də tutub əlindən alırdılar və bir müddət keçəndən sonra Daməngir İsrailin iri cüssəsindən, zorbalığından əsər-ələmət qalmadı, xırdalandı, balacalaşdı və illər keçdikcə Daməngir İsrailin ləqəbi də dəyişdi: hamı ona Keçi İsrail deyirdi, çünki İsrail durduğu yerdə birdən-birə keçi kimi mələməyə başlamışdı, bazar başına çıxan küçələrdən birinin tinində oturub keçi kimi mələyə-mələyə dilənirdi və gəlib keçənlərin onun qabağına tulladığı mis pulları da pusquda durmuş uşaqlar gəlib qarıb qaçırdılar; bir qış gecəsi Keçi İsrail axşamdan səhərə kimi mələdi və öldü...

...Nə Baba Keşişgilin həyətlərinə girdikləri o səhər, nə də sonralar bu barədə fikirləşəndə Sofi heç cürə başa düşə bilmirdi ki, Daməngir İsrail və o biri dilənçilər necə olmuşdu ki, elə gecə

ilə həmin həyətin kimsəsizliyindən xəbər tutmuşdu, keçinin yə-yəsizliyindən xəbər tutmuşdu? Sonralar – varlı, pullu bir adam olandan sonra Sofi bir dəfə qapısına gəlmiş bir dilənçiyə bu əhvalatı danışdı və bu sualı verdi. Dilənçi ağarmış uzun bığlarının altından gülümsəyib: «– Ağa, – dedi, – kimsəsizliyin də, yiyəsizliyin də öz iyi var də...».

Sarayda hamı bir-birinə dəymişdi: keşiş, Mahmudun aşiq olduğu qızı da götürüb gecə ikən qaçıb Gəncədən getmişdi və Ziyad xan oğlu Mahmud didərgin düşüb bir keşiş qızının dalınca getmək istəyirdi.

Qəribə idi, Ziyad xan minbir əzab-əziyyətlə əldə etdiyi və saxladığı hökmdarlıq taxtında əyləşməyi xoşlamırdı, həmişə vəzir-vəkillə bir yerdə kəbəllərin üstünə düzölmüş döşəkçələrdə bardaş qurub otururdu; yalnız ən mürəkkəb, ən çətin vaxtlarda taxtına qalxırdı.

Ziyad xan taxtda oturmuşdu. Qəmərbanu sağ tərəfində oturmuşdu. Sarayın bütün hörmətli adamları ayaq üstə əmrə müntəzir dayanmışdı.

Ziyad xan daha heç kimdən heç nə gizlətmək istəmirdi, özü özünü aldatmaq istəmirdi və varisin taleyi əslində taxtın taleyi idi.

Ziyad xanın xırda tum gözləri qızarmışdı.

– Keşişi günü bu gün tapdırıb dərisini soyduracağam. Qızı da saraya gətirəcəyəm, Bayandur bəy!

Nazik, hündürboylu və yaraşlıqlı bir oğlan olan Bayandur bəy bir addım irəli gəldi:

– Bəli, xan.

– Axşama qədər sənə möhlət verirəm. Bu işdən Mahmudun xəbəri olmamalıdır.

Bayandur bəy, Ziyad xanın son illərdə bəyəndiyi və irəli çəkdiyi ağıllı və igid adam idi. Öz əhatəsində olanların satqınlığı və ikiüzlülüüyü barədə hərdən bədbin fikirlərə qapılında Bayandur bəy yeganə adam idi ki, Ziyad xan onu yadına salıb təskinlik tapırdı, çünki Bayandur bəyin ağılı da, qılıncı da sidq-ürəkdən gələn bir sədaqətlə Ziyad xana xidmət edirdi. Ziyad xan ən gizli işləri, ən böyük etibar tələb edən tədbirləri Bayandur bəyin əli ilə görürdü. Vilayətin bütün darğaları Bayandur bəyə tabe idi və əslində Bayandur bəy həm də qoşunbaşı idi.

Bayandur bəy baş əydi və:

– Möhləti sabah səhərə kimi uzat, xan, – dedi.

Bayandur bəy, Ziyad xanın tapşırığını nəyin bahasına olursa olsun, yerinə yetirməli idi və Bayandur bəyin boş sözlə arası yox idi. Ətrafdakılar başa düşdü ki, Bayandur bəy keşişi axşama qədər tapa biləcəyinə şübhə edir, amma sabah səhərə kimi yerin dibində də olsa onu tapacaq və hamı üçün tamam aydın idi ki, sabah diri-diri keşişin dərisi soyulacaq.

Mirzə Salman əlini ağzına tutub bir-iki dəfə yavaşdan öskürdü.

Ziyad xan acıqla Mirzə Salmana baxıb:

– Nədir, qoca? – soruşdu.

Mirzə Salman irəli bir addım atdı, baş əydi və uzun saqqalının nazik ucunu sol əlinin şəhadət barmağına dolaya-dolaya dedi:

– Biz hamımız iki beşik¹ arasında iki cövherik və bu iki cövheri bir-birindən ayırmaq ancaq Allahın ixtiyarındadır, çünki yarıdan Odur və verdiyini almaq ancaq Onun rüsxətindədir.

Ziyad xanın səbri tamam tükənmişdi:

– Sadə danış, qoca!

– Xan sağ olsun, mən səni sakitliyə çağırıram. Xacə Nəsrəddin Tusi kitablarından birində həkim Boqratisisin² bu sözlərini misal gətirir ki, mən güclü fırtınaların, dağlar qədər böyük olan dəhşətli dalğaların girdaba atdığı və ya qayaya çırpdığı gəminin xilas olmasına daha çox inanıram, nəinki ağzı köpüklənən qəzəblinin sakit olmasına, çünki dənizçilər bəlkə bir hiylə, bir çarə tapıb o gəmini xilas edələr, lakin qızıb-coşan qəzəbi heç bir şeylə söndürmək mümkün deyildir, nə qədər çox nəsihət etsən, yalvar-yaxara başlayıb könlün almaq istəsən, içərisinə tez-tez quru talaşa atılan oda oxşar, o qədər də çox alovlanıb özündən çıxar.

Bayandur bəy Mirzə Salmana altdan-altdan çəpəki bir nəzər saldı. Bayandur bəy təbiəti etibarilə səbirsiz bir adam idi və Mirzə Salmanın hər dəfə uzun-uzadı danışmağı, büzürgmehrlilik³ iddiasında olmağı onun xoşuna gəlmirdi. Bu dəfə də Bayandur bəy Mirzə Salmana nəsə kəskin bir söz demək istədi, amma Ziyad xan əlinin işarəsi ilə onu saxladı və fikirli-fikirli:

– Mirzə, – dedi, – həmişə on iki imam üçün ağlayanda, bir də-

¹ Şahi-Nəcəf – İmam Əlinin ləqəblərindən biridir. Nəcəf şəhərində dəfn olunduğu üçün belə deyirlər.

² Daməngir – başqasının ətəyindən yapışb yalvaran.

fə də Yəzid üçün ağlamaq lazımdı. Həm də mən Yəzid ibn Müaviyə⁴ deyiləm, sən bunu yaxşı bilirsən, mömin bir adamam. Mən vuruş zamanı, düşmən qılıncı altında da namazımın vaxtını ötürməmişəm...

Mirzə Salman bu dəfə Qurandan əzbər dedi:

– «Möminlik onda deyildir ki, siz üzünüzü şərqə tərəf çevirəsiniz, ya da qərbə tərəf; mömin olanlar onlardır ki, Allaha, axirət gününə, mələklərə, müqəddəs kitaba, peyğəmbərlərə inanırlar; onu sevdiklərinə görə öz əmlakından yaxın adamlarına, yetimlərə, yoxsullara, yolçulara, dilənçilərə, həmçinin qulları azad etmək üçün verirlər; namaz qılırlar, zəkat verirlər, əhd edib öz öhdələrinə götürdüklerini dürüst yerinə yetirirlər, fəlakətə uğrayanda, – bu yerdə Mirzə Salman sözləri xüsusi dəqiqliklə tələffüz etdi, – dərddə düşəndə və bir müsibət baş verəndə səbrli olurlar. Bu cür adamlar düz adamlardır; bu cür adamlar mömindirlər».

Mirzə Salman Qurandan söylədiyi üçün Bayandur bəy onun sözünü yarımçıq kəsə bilmirdi və Mirzə Salman sitatı söyləyib qurtaranda Bayandur bəy dartılmış yay kimi açıldı:

– Nə deyirsən, qoca? Dinsizin biri öz qızını xan oğlundan əsirgəsin, el içində bizi xar etsin, biz də əlimizi qoynumuza qoyub tamaşa edək?

Mirzə Salmana yalnız Ziyad xan hərdənbir hirsli vaxtlarında «qoca» deyə müraciət edərdi və Bayandur bəyin onunla Ziyad xanın ədaləri ilə danışmağı Mirzə Salmanın xoşuna gəlmədi, Bayandur bəyə ötəri bir nəzər salıb yenə üzünü Ziyad xana tutdu və dedi:

– Mən xanla danışırım, rəiyyətlə danışmıram!..

Bayandur bəy qıpqırmızı qızardı və nəbzi gicgahında vurmağa başladı; Bayandur bəy doğrudan da rəiyyət arasından çıxmışdı, atası əkinçi bir kişi idi və Mirzə Salmanın camaatın içində belə bir saymazyanalığı və təhqiri heç vaxt Bayandur bəyin yadından çıxmıyacaqdı və Mirzə Salmana baha oturacaqdı...

Ziyad xanın hüzurunda heç kimin deyə bilmədiklərini Bayandur bəy cürət edib deyirdi və son zamanlar hərdənbir Mirzə Salman kimi qabağından yeməyənlərin Bayandur bəyə kinayəli söz deməsi əslində Ziyad xanın xoşuna gəlirdi, yəni ki, düzdü, Bayandur bəy, sən igidsən, ağıllısan və mənə sədaqətliyənsən, mən səni Sultan Mahmudun fili¹ kimi əvəzsiz etmişəm, amma hər halda səni rəiyyət arasından mən çəkib çıxarmışam və sən də görək özünü

nü həddən artıq sərbəst hiss etməyəsən, yerini biləsən, amma indi Ziyad xan bu xırda hisslərdən, bu kiçik saray çəkişmələrindən çox uzaq idi və qızarmış gözlərini yumub əli ilə alnını ovuşdurdu:

– Mirzə, bəs Mahmud?

Ziyad xanın bu sualı Qəmərbanunun sinəsindən bir ah qopardı və hamı nəzərlərini Ziyad xandan çəkib Qəmərbanuya baxdı: Qəmərbanu elə bil ki, bircə səhərin içində kiçilmişdi, balacalaşmışdı, elə bil ki, bütün bu söhbətlərin Qəmərbanuya dəxli yox idi.

Qəmərbanu yorulmuşdu. Qəmərbanunun bütün beynində, bütün bədənində sonsuz bir yorğunluq var idi və bu yalnız həmin bəd səhərin yorğunluğu yox, illərin yorğunluğu idi, elə bil ki, illərin dözülməz əsəb gərginliyi bu səhər daha özünü təslim etmişdi.

Ziyad xan gözlərini açdı və sualını bir də təkrar etdi:

– Bəs Mahmud? – Sonra elə bil ki, öz-özü ilə danışmağa başladı: – Mahmudun ürəyi şüşədi, Mirzə. Mahmud onların dalınca getmək istəyir. Qoşun götürmür özüylə, atlı götürmür, Mahmud dərviş olub çöllərəmi düşsün, Mirzə?

Qəmərbanunun sinəsindən yenə bir ah qopdu: Qəmərbanunun yorulmuş beyni fikirləşdi ki, namərd dünya gör işi nə yerə gətirib çıxarıb ki, Ziyad xan kimi bir adam öz təbəəsinin qabağında bu qədər açıq və aciz danışır.

Mirzə Salman saqqalının ucunu şəhadət barmağına dolayadolaya tutqun bir səslə:

– Xan sağ olsun, – dedi. – Mahmud «Yüksək aləm»in¹ oğludu və bizim kimi «Aşağı aləm» bəndələri çox zaman onu başa düşmür...

Ziyad xan ənglərini bir-birinə sıxdı və qabağında ayaq üstə dayanmış saray adamlarını bir-bir gözdən keçirdi:

– Hə, – dedi. – Mahmud sizin tayınız deyil...

Bu vaxt Mahmud içəri girdi.

Hamı gözünü Mahmuda dikdi və Qəmərbanunun sinəsini bu dəfə səssiz bir inilti dəlib keçdi.

Bu adamların ona dikilmiş gözləri heç vaxt Mahmuda bu qədər küt, cahil və bu qədər yazıq görünməmişdi. Bu adamlar ən adi bir şeyi başa düşmürdü ki, Məryəm təkdi dünyada və hərgah Mahmud da Məryəmə xəyanət etsə, onda bu dünyada heç bir düzlük, heç bir təmizlik yoxdu.

Bu gün səhər Mahmud çox şey başa düşdü.

Ağ Keçinin kəsilmiş başı Mahmuda çox şey dedi.

Dünyanın acıları yalnız isti çörəyin ağız yandırmasından və kicitkənin adamı dalamasından ibarət deyildi; dünyanın acıları yalnız uzaqdan-uzağa cavan xanəndənin səsindəki qüssəni duymaq və durub saray məclisini yarımçıq tərk etməkdən də ibarət deyildi. Belə bir dünyada bağçadan, çöllərdən, çəmənlərdən gül-çiçək dərməsi indi Mahmuda gülünc görünürdü və Mahmud özü özündən xəcalət çəkirdi. Saray kitabxanasında məskən salıb keçə-gündüz kitablar oxumaq və bu dünyada yox, kitabların söylədiyi aləmdə yaşamaq bütün ömrüm boyu yumurtanı deşib çıxmaq imiş, bütün ömrü boyu bomboş, şirəsi tamam çəkilib qupquru qurumuş yumurtanın içində yaşamaq imiş.

Mahmud səhər o balaca ağ evin həyətidən saraya qayıdan kimi Məryəmin ardınca gedəcəyini, – özü də tək gedəcəyini, özü də Məryəmi axtarıb tapacağını birinci Qəmərbanuya dedi və Qəmərbanu Mahmudun iri göy gözlərinə baxa-baxa başa düşdü ki, bu, belə də olacaq; Qəmərbanu başa düşdü ki, Mahmud əvvəlki Mahmud deyil.

Bu dünya ki, bu cür kabab tüstüsü içindədi, bu cür işıqsızdı və bu cür etibarsızdı, bu dünyada Mahmud gedib Məryəmin imdadına çatmalıdı və Mahmudla Məryəm bir yerdə olmalıdı.

Mahmudun əlini-qolunu bağlayıb ev dustağı eləmək olmazdı, Mahmuda heç nə eləmək olmazdı və bu, gün kimi aşkar bir məsələ idi.

Qəmərbanunun birdən-birə yorulmuş, tamam əldən düşmüş təfəkküründə yeganə işıqlı sima Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin çöpür sifəti, tamahkar gözləri idi, çünki bu tamah ki, Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimdə var idi, Qəmərbanunun qızıllarının zoru ilə Mahmuddan gözünü çəkməyəcəkdi, adamları ilə Mahmudu izləyəcəkdi və Ziyad xanın bütün başqa gözətçilərindən, xəfiyyələrindən başqa, özü də Mahmudu qoruyacaqdı...

...Qəmərbanu bilmirdi ki, Gəncədən gələcək bir xəbərdən sonra, Mahmud elə həmin an Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin yadından çıxacaq və Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin Qəmərbanudan aldığı beh qızıl kisələrinin hesabına əxlaqsız yəhudi, erməni, yunan arvadları ilə eyş-işrət qurşanacaq və axırın-cı təngəyə qədər pulu qurtarandan sonra qovulacaq ki, dünyanın ən əyri yolları ilə təzədən pul yığsın və sümsük itlər kimi yenə həmin arvadların yanına geri qayıtsın...

...Şər deməsən, xeyir gəlməz, bəlkə elə Mahmudun səfərə çıxmağı da xeyrədir? Bəlkə bir az bərkə-boşa düşər, görüb-götürər? Bəlkə elə belə lazımdı və bu səfər Mahmudu bərkidəcək, möhkəmlədəcək? Onsuz da bütün səfəri boyu Mahmud güzgülü kimi Ziyad xanın ovcunun içində olacaq.

Ziyad xan qarşısında dayanmış Mahmuda baxırdı. Allah ona doqquz ilin həsrətindən sonra belə oğul vermişdi və indi ən qəribəsi bu idi ki, Ziyad xan bilmirdi ki, buna sevinsin, ya ağlasın. Mahmud özü olmayanda, beləcə üzbəsurət dayanmayanda Ziyad xan oğlu barədə daha dəqiq fikirləşirdi, çünki elə bil ki, Mahmud hər dəfə öz gəlişi ilə atasının iki tərəfi də ülgüc kimi kəsən qılıncının tiyəsinə korşaldırdı, Mahmudun təmizliyi Ziyad xanın ürəyindəki qəzəbdən də, məhəbbətdən də güclü idi.

Ziyad xan başa düşürdü ki, bütün bu tərəddüdlər nəhaq yerədi, Mahmudun səfərə çıxmağına izin verəcək, çünki Ziyad xan kimi günahkar bir adam, əliqanlı, fikri qaranlıq bir adam Mahmud təmizliyi müqabilində heç nə edə bilməyəcəkdi. Ziyad xan oğlunun getməyinə bir də ona görə razı qalacaqdı ki, Mahmudu fikrindən döndərmək mümkün deyildi və Mahmud Ziyad xanın sözünü yerə salacaqdı, ona qulaq asmayacaqdı; qoy camaat Mahmudu atasının sözünü yerə salan qeyrətsiz, namussuz bilməsin, çünki babalardan belə bir miras qalmışdı ki, igid odu tənə oxun atmaya, halal mayasına haram qatmaya və bir oğul ki, ata sözünü tutmaya, o oğulda qeyrət, namus, ar olmaz; Ziyad xan istəmirdi ki, oğlunu belə bir qeyrətsizliyə təhrik etsin.

Ziyad xan gülümsədi və ürəyindən yenə qara qanlar axdı: əlbəttə, bütün bu fikirlər hamısı təskinlik üçün idi, özü özünə təskinlik vermək istəyirdi... Məgər bir keşiş qızına vurulub Məcnun kimi çöllərə düşmək dünyanın ən böyük rüsvayçılığı deyildimi və Ziyad xan kimi aldadırdı?

Ziyad xan Qəmərbanuya baxdı və Qəmərbanunu birdən-birə elə kiçilmiş, balacalanmış gördü ki, tükü ürpəşdi və bütün gücünü toplayıb xırda tum gözlərinin baxışları ilə Qəmərbanunu sakit eləmək istədi.

Ziyad xanın xəfiyyələri məlumat toplamışdı ki, Baba Keşişin ata yurdu Ərzurumdadı və Baba Keşiş də şübhəsiz ki, Ərzuruma tərəf yol almışdı. Xəfiyyələr bu xəbəri gətirəndə Mahmud da Ziyad xanın yanında idi. Baba Keşiş, Sultan Səlimin qorxusundan Ərzurumdan o tərəfə keçə bilməzdi və ümumiyyətlə, Ziyad xanın

adamları Baba Keşişin harada olduğunu və hara getdiyini hər gün biləcəkdilər. Ərzurumda Süleyman paşa adlı cavan bir hakim var idi və Ziyad xan kömək üçün Süleyman paşaya müraciət edə bilərdi, amma Ziyad xanın o cavan paşadan gözü su içmirdi, çünki təxminən bir il bundan əvvəl həmin Süleyman paşadan qəribə bir məktub almışdı. Süleyman paşa qəribə birliyə, qəribə ittifaqa çağırırdı, yer üzündəki, nə qədər türk xalqları var idi, hamısını birliyə çağırırdı, Böyük Türk Xalqları Dövləti arzulayırdı, belə çıxırdı ki, azərbaycanlı ilə osmanlının, özbək ilə yakutun fərqi yox idi və bunlar gərək hamısı bir yerdə olaydı. Ziyad xan bu məktubu oxuyandan sonra, fitnə-fəsaddan ehtiyat etdi, məktubu Şah İsmayla göndərmək istədi, amma sonra fikrindən daşındı: məktubda bu qəribə, əcaib fikirlərdən başqa, qəribə də bir səmimilik var idi; amma hər halda, Ziyad xan cavab da yazmadı, yazmadı ki, ey cavan, belə-belə fikirlərlə bu mürəkkəb dövrandə öz boynunu sındırrarsan və anan yazığın gözlərini ağlar qoyarsan.

Əlbəttə, Ziyad xan bütün vilayətin xəfiyyəsinə ayağa qaldıracaqdı, gizləncə vilayət xəfiyyələrinin işinə göz qoyan şəxsi xəfiyyələrini ayağa qaldıracaqdı, həmin bu xəfiyyələrin özlərinə göz qoyan muzdlu xəbərçilərini ayağa qaldıracaqdı, qoymayacaqdı ki, Mahmudun başından bir tük əskik olsun, amma Mahmudun ki, gözlərini bağlaya bilməyəcəkdi və Mahmud bu dünyanı olduğu kimi görəcəkdi. Ziyad xanın ürəyini bir xof bürümüşdü ki, Mahmud gördüklərinə dözə bilməsin, çünki Mahmud bu dünyanın əsl üzünü görüb dözməyə hazır deyildi, amma nə etmək olardı, su gələr, axar gedər, qayalar yıxar gedər, dünya bir pəncərədir, hər gələnlən baxar gedər... Yox, bəlkə elə doğrudan da belə yaxşıdır; təskinlik üçün demirəm, özümü aldatmıram, bəlkə bu bir fürsətdi, tale bizə verib? Bəlkə bu bir sınaqdı, Allah göndərib və bu sınaqdan

¹ İki beşik – yer və göy, iki cövher – cism və ruh. Qədim Şərqi fəlsəfəsində məşhur rəmzlərdir.

² Bir sıra Şərqi mənbələrində, o cümlədən, böyük Azərbaycan alimi Xacə Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) əsərlərində Hippokratın adı Boqratisis kimi verilir.

³ Büzürgmehr – Sasani hökmdarı (531-579) Nuşirəvanın (Ənuşirəvanın) vəziri olmuşdur. Şərqi aləmində dərin bilikli və müdrik məsləhətçi kimi tanınmışdır.

⁴ İmam Əli nəslinə düşmən xəlifə.

çıxandan sonra bugünkü iztirablar uzaqlarda, keçmişdə qalacaq və bir də qayıtmayacaq?

Qəmərbanu bilirdi ki, Ziyad xan Mahmudun gizli mühafizəsi üçün bütün bəylərbəyliyi ayağa qaldıracaq, amma Anasının Əmcəyini Kəsən İbrahimin qızıla hərisliyi daha etibarlı bir mühafizə idi, bir də ki... bir də ki... əlbəttə...

– Sofi!.. Sofi də səninlə gedəcək!..

Həmin gün Qəmərbanu birinci dəfə ağzını açıb söz dedi. Heç olmasa, Sofi Mahmudla getməli idi. Heç olmasa, Sofi Mahmudun yanında olmalı idi. Sonra Qəmərbanunun tamam yorulmuş, tamam əldən düşmüş beyni yenə sızıldı, yenə heysiz fəryad etdi: Rabiə iti xilas etdi, bəs mən o itdən betər yanırım, bəs mənə niyə xilas edən yoxdu?¹

Qəmərbanunun özünün xəbəri yox idi ki, dərd əlindən, yorğunluqdan alacalanmış gözləri bu dəm Mahmuddan imdad istəmirdi, bu gözlərdə bu dəm bir məzəmmət var idi. Qəmərbanunun oğluna baxan gözləri birinci dəfə idi ki, məzəmmət edirdi: hamını görə, anasını görməyən oğul, canım oğul, gözüm oğul, yaman yarası çıxarıb yaman bəlaya düşən oğul, bu vəfasız dünyada mən səndən ayrılmazdım, fələyin gücünü mənə göstərən oğul, demirsən qan olar?; yel əsər, fəqan olar?; bilmirsən bala gəzən yerlərə analar qurban olar?; niyə fələk elə elədi ki, deyə bilmədim ki, balamdı, xandı, xandı, bağçada quş qovandı, misri qılinc belində; vurmağa pəhləvandı və bu sözlər həmişəlik ürəyimdə qaldı mənim?; tifil vaxtı ağlayanda ağzına basardım məməmi, sən dincələrdin, mənim üzüm gülərdi, indi bəs neyləyim mən?; və haçansa çox-çox illər bundan əvvəl, özü uşaq olanda eşitdiyi sözlər birdən-birə Qəmərbanunun yadına düşdü: bala dadı bal dadı, bala adam aldadır, şirini şirin olur, acısı da bal dadır və bu sözlərin ağırlığı Qəmərbanunun yorulmuş fikrini daha da qarışdırdı, gözünün qabağını boz bir tor bürüdü və elə bil ki, hər şey bu boz torun içində əriyib yox oldu.

Mahmud Qəmərbanunun gözlərində elə bir ifadə sezdi ki, bu gün sübh tezdən Ağ Keçinin kəsilmiş başının laxtalanmış, qanı bulaşmış gözləri də belə bir ifadə ilə baxırdı və Mahmud gözlərini anasından çəkdi, çünki Mahmud qorxdı ki, Qəmərbanunun yo-

¹ Rəvayətə görə, Qəznəvi Sultan Mahmudun fili çox böyük və güclü olmuşdur və Sultan Mahmud bu fili həddən artıq qiymətləndirmişdir.

rulub əldən düşmüş gözləri Məryəmi ondan uzaqlaşdırı bilər və Məryəm tək qalar.

Mirzə Salman, Mahmudun iri göy gözlərinə baxa-baxa bütün varlığını sarsıtmış bir təəccüb, heyrət hissi keçirirdi: necə olur ki, Mahmudun bu təmiz, saf ürəyi başqasını xoşbəxt etmək üçün və özü də xoşbəxt olmaq üçün bu cür tələsir, amma öz doğma anasını, beləcə, dünyanın ən bədbəxti edir?

Bayandur bəy astaca iki-üç addım atıb Mahmudun qarşısında dayandı və Ziyad xan birdən-birə Bayandur bəyin bu asta addımlarında şikarına yaxınlaşan pələng yırtıcılığı, hərisliyi hiss etdi və yerində qurcalandı: əsəblər davam etmirdi...

Bayandur bəy sifətinin nazik dərisindən aşkar görünən güclü əngləni, bir-birinə sıxa-sıxa əlini qaldırıb Mahmudun qolundan yapışdı və dedi:

– Sofini də özünlə apar...

Bu bir qardaş xahişi idi, amma Bayandur bəy Mahmudun gözlərinin içinə çox baxa bilmədi, çünki Bayandur bəyə elə gəldi ki, Mahmud onun gözlərində çox şey oxuyur.

Sofi içəri girməyə cürət etmirdi, qapının ağzında dayanıb Mahmudun nə cavab verəcəyini gözləyirdi. Düzdü, Sofi rahat yorğan-döşəyini, hazır yeməyini sarayda qoyub dərviş kimi çöllərə düşmək istəmirdi, amma Sofi belə bir məqamda Mahmudu da tək qoymaq istəmirdi, Qəmərbanuya heç olmasa azacıq bir toxtaqlıq verməkdən ötrü Mahmudla getməyi lazım bilirdi, öz borcu hesab edirdi.

Mahmud:

– Sofi də getsin... – dedi.

Mahmudun sözləri Sofini kövrəltdi.

Qəmərbanu yorğun-yorğun Bayandur bəyə baxdı və yüngül-cə gülümsədi; bu – diri-diri doqquz barmağı kəsilib onuncu barmağı bağışlanan, kəsilməyən bir adamın təşəkkür təbəssümü idi.

Ziyad xan da Bayandur bəyə baxdı və xırda tum gözləri ilə elə bil ki, bayaqkı fikirlərdən ötrü üzrxahlıq istədi.

Sonra birdən-birə Qəmərbanunun qulaqlarına bir çağa qışqır-

¹Şərq fəlsəfəsindəki iki ələmlik nəzəriyyəsinə işarədir. «Yüksək ələm» – Allahın və mələklərin olduğu ələm, «Aşağı ələm» – bəndələrin yaşadığı ələm. «Yüksək ələm» məcazi mənada, yəni «yüksək mənəvi ələm» mənasında da işlədilir.

tısı gəldi və Qəmərbanu başa düşdü ki, bu, Mahmudun səsi, Qəmərbanunun bətnindən çıxanda Mahmudun bu dünyada səslənən ilk səsi; sonra elə bil Qəmərbanu daha heç nə eşitmədi, heç nə görmədi və heç nədən xəbəri olmadı.

Həmin gün Ziyad xan dağalara, xəfiyələrə Mahmudun səfəri ilə bağlı tapşırıqlarını verəndən sonra Sofinin qolundan tutub xəzinəyə apardı:

– Bundan sonra işin mənimlə olacaq!

Sofi bu sözlərin, zəndlə baxan bu tum gözlərin zəhmini bütün varlığı ilə hiss etdi və başa düşdü ki, bu dünyada Mahmudun taleyi ilə Sofinin taleyi bir yerdə yoğrulub. Sofi buna təəssüf etmədi, çünki qırx altı il ömür sürmüş Sofinin Mahmuddan başqa heç kimi yox idi və daha heç kimi də olmayacaqdı.

– Bütün bunlar hamısı Mahmudundu! Hamısı! Hamısı!..– Ziyad xan xəstə bir işıltı ilə parıldayan tum gözlərini xəzinənin sandıqlarında, küpələrində, mücrülərində gəzdirdi. – Amma bunlar, bax, bunlar, gərək Mahmudun öz yanında olsun! Həmişə! Həmişə onun yanında olsun!.. Dünyanın işlərini bilmək olmaz!.. Bilmək olmaz!..

Ziyad xan özü də anlamadığı, mənasını başa düşmədiyi bir qətiyyətlə xəzinənin ən qiymətli ləl-cavahirini bir-bir seçib Sofiyə verdi. Hindistandan, Çindən, İraqdan, Yəməndən, Həbəşistandan, Məqribdən gətirilmiş, qızıl ilə alınmış, hədə-qorxu ilə toplanmış, qılinc gücünə soyulmuş bu iri almazların, zümrüdlərin, firuzələrin, yaqutların hamısı Mahmudun olmalı idi və dünyaya da hər halda etibar yox idi, bütün bunlar həmişə Mahmudun yanında olsaydı yaxşı olardı, qayıdandan sonra yenə xəzinəyə yığıdılar. Sofi bu ləl-cavahiri köynəyinin altından belinə, qarnına sarıdı.

Ziyad xan:

– Sən indi məmləkətin ən qiymətli adamısan, – dedi.– Amma boynun ətdəndi!

Heyvani bir qorxu hissi Sofinin bütün vücuduna hakim kəsilmişdi, çünki Sofi, düzdü, bilirdi ki, Ziyad xan varlıdı, dövlətlidi, amma heç vaxt ağına gətirə bilməzdi ki, bu qədər ləl-cavahir toplanıb bir yerdə ola bilər və bunlar hamısı bir adamın ola bilər. Ziyad xan yolda xərcəlmək üçün Sofiyə üç-dörd kisə qızıl sikkə verdi və sonralar da nə qədər lazım olsaydı, göndərəcəkdə. Sofi hey-rətə gəldi ki, məgər bu qədər qızılı xərcələyib qurtarmaq olar? Zi-

yad xanın gözləri həmişə onların üstündə olacaqdı, amma Sofi özü də tez-tez məktub yazmalıydı, bir qızıl verib çaparla göndərməliydi və Ziyad xan da məktub gətirəcək həmin çapara sarayda iki qızıl verdirəcəkdi.

Həmin gün Ziyad xan bütün tapşırıqlarını bir-bir Sofiyə başa saldı.

Həmin gün Mahmud Ziyad xanın ən ağıllı, ən sözəbaxan və ən dözümlü xallı ürkəsini mindi və saraydan çıxdı.

Sofi də ata süvar oldu, ayaq üzəngidə, diz qabırğada, atına bir şallaq vurub Mahmudla birlikdə yola rəvan oldu..

Mirzə Salman uzaqlaşib gözdən itən atlıların ardınca baxa-baxa və uzun saqqalının nazik ucunu sol əlinin şəhadət barmağına dolaya-dolaya öz-özünə yavaşdan dedi:

– Heyf bu dürri-yetimdən...¹

Nə Ziyad xan, nə də Qəmərbanu bilmədi ki, bu ayrılıq əbədi ayrılıqdı.

Mahmud gedən gündən sonra Qəmərbanu göy bağlayıb qara sarındı və Ziyad xan da Qəmərbanuya baxıb bir narahatlıqla fikirləşdi ki, niyyətin hara, mənzilin ora.

Həmin gün bu ayrılığın əbədi olduğunu sarayda yalnız bir adam bilirdi...

VIII

Arabir səssiz şimşək çaxırdı və Mahmud bu ani şimşək işığında Çobanın diqqətlə baxan gözlərini görürdü; elə bil ki, Çoban bu dağların qoynundan alınıb, qoyun-quzudan çox uzaq düşüb sehrlı bir aləm içində idi və diqqətlə qulaq asırdı, bu sehrlı bir aləmdə hava ilə yox, Mahmudun söylədiyi sözlərlə nəfəs alırdı.

Mahmud həmin yağışlı-çiskinli gecədə ona da, Sofiyə də sığınacaq vermiş Çobana Şeyx Nizaminin «Leyli və Məcnun»unu danışdı.

Bütün günü at belində yol getdilər, itin qurddan seçilməyən vaxtı bir şıdırğı yağışa rast oldular, elə islandılar, elə bil atı sürüb çaya girmişdilər. Nə yağış dayanırdı, nə də atdan düşüb daldalanmağa bir yer tapırdılar və Sofi fikirləşirdi ki, deyəsən Nuhun tufanına¹ düşmüşük...

Birdən bu yağış şırhaşırında Sofinin qulağına it səsi gəldi, su

süzülüb axan gözləri ilə diqqətlə ətrafa baxdı, bir ocaq işığı gördü və o işığı tuş eləyib gəldilər.

Sofi baxıb gördü ki, bura qoyun-quzunun yaylaq yeridi, bir də bir çoban var burda, lap törpü dəyməmiş çobandı.

Çoban əlindəki toppuz boyda çomağı qaldırıb:

– Kimsiz, nəçisiz? – qışqırdı.

Sofi:

– Allah bəndəsiyik, – dedi.

Sofi heç vaxt kim olduqlarını demirdi, çünki Sofi qurşağında kıl ləl-cavahirdən qorxurdu, qorxurdu ki, Mahmudun Sofiyə etibar olunmuş var-yoxunu soyarlar, Mahmudun özünün isə bu ləl-cavahirdən heç xəbəri yox idi.

Çoban yoldan ötən yolçulara balaca alaçığında yer verdi, ocağın odununu artırdı. Sofi Mahmudun əyin-başını ocaqa tutub qurtdu, özü soyunmadı ki, qurşağını görərlər. Çoban süd qaynatdı, pendir gətirdi, yuxa suladı və Mahmud da bütün bunlara görə əlindən gələnlərlə birgə yaşayan Çobana Şeyx Nizaminin «Leyli və Məcnun»unu danışdı; Sofi də gözləyirdi ki, bu nağıl nə vaxt qurtaracaq.

Mahmud «Leyli və Məcnun»u üç il bundan əvvəl on dörd yaşında olanda oxumuşdu, amma indi Çobanın bu balaca alaçığında «Leyli və Məcnun» misra-misra Mahmudun yadına düşürdü və Çoban da dizləri üstə oturub, cıncırığını çıxartmayıb başını toppuz kimi çomağına söykəmişdi və söylənən bu qəribə əhvalata diqqətlə qulaq asırdı.

Yağış kəsmişdi, amma hava açılmamışdı, tez-tez səssiz şimşək çaxırdı, yenə yağacaqdı və Sofi yenə yağışa düşüb cücəyə dönəcəkdi; Sofinin əynindəki paltar hələ də yaş idi, qurumamışdı və Sofi qorxurdu ki, sətəlcəm olub öləcək. Sofi Mahmudu belə dözümlü bilməzdi: zalım Mahmud nə yorulmaq bilirdi, nə də soyuq, yağış ona təsir edirdi.

Bu səfər nə vaxt qurtaracaqdı və Sofi yenə nə vaxt saraydakı rahat yatağına qayıdacaqdı? Sofinin canı nə vaxt qurşağındakı bu ləl-cavahirdən qurtaracaqdı? Bu ləl-cavahirin qorxusu da bir tərəfdən Sofini sıxıb əldən salırdı.

Mahmud «Leyli və Məcnun»u söyləyirdi və bu törpü dəyməmiş Çoban da beləcə ağzını açıb maddım-maddım qulaq asırdı. Sofinin belə nağıllarla arası yox idi, hərçənd indi fikirləşirdi ki, bu

Məcnun da elə Mahmud kimisinin biri olub, amma Sofi hiss etdiyinə, fikirləşdiyinə yox, gördüyünə inanırdı, gördüyü də ki, səhərdən axşamacan at beli, yeməyin vaxtı yox, içməyin vaxtı yox və Sofi bu dəm əsnəyə-əsnəyə gözləyirdi ki, Mahmud nə vaxt qurtaracaq və nə vaxt yatacaqlar; hələ Sofi Ziyad xana məktub da yazmalı idi.

Mahmud ilə Çoban yatandan sonra Sofi, nəhayət, paltarını soyunub ocaqda qurudacaqdı və elə ocağın da işığında Ziyad xana birinci məktubunu yazacaqdı.

Mahmud ocağın işığında Çobanın iri, kobud əllərini görmüşdü və Çobanın nəinki iri, qaba əlləri, sinəsinə alıb buraxdığı nəfəs də iş görməkdən, çalışmaqdan, gecə-gündüz ayaq üstə olmaqdan xəbər verirdi; bu adam sarayın nöqərlərindən çox fərqlənirdi və bu adamda nəsə elə bir şey var idi ki, həmin şey təkcə qara torpaqda idi; qara torpaq cücərib bar verirdi, bu Çobanın da qığ iyli, motal iyli varlığı bardan, bərəkətdən xəbər verirdi. Belə bir adamın uşaq kimi oturub bu cür maraqla qulaq asmağı Mahmudu daha artıq bir şövqə gətirdi və Mahmud «Leyli və Məcnun»un axırını elə söylədi ki, Sofi də özünü saxlaya bilməyib ürəyində əhsən dedi və gözləri yaşardı.

Sükut çökdü.

Çoban gözünü Mahmuddan çəkdi, Sofiyə baxdı və dedi:

– Lələ yolçu, eşq ki, var, harınlıqdandı. Yeməyin, içməyin bolluğundandı.

Çobanın dediyi bu sözlər o qədər gözlənilməz və heyrətamiz oldu ki, Sofinin Mahmuda yazığı gəldi.

– Lələ yolçu, Məcnun gəlib mənim kimi eldən-obadan ayrı düşüb dağlarda, daşlarda qoyun otarsaydı, yay bilməsəydi, qış bilməsəydi, qələt eləyərdi Leyliyə eləcə əşiq olardı...

Mahmud bir söz demədi.

Bəlkə doğrudan belədi, bəlkə doğrudan da eşq harınlıqdandı?

Birdən elə bil ki, o leysan yağışlı çöllərdən, o qaranlıq və kimsəsiz çöllərdən, sel kimi axan su şırıltısı arasından yanıqlı bir səs eşidilməyə başladı və elə bil ki, bu uzaq səs Qarabağ dağlarının

¹ Məşhur Şərq əfsanəsinə görə, Rabiə Bəsrəli adlı qadın səhrada bir itin susuzluqdan can verdiyini görür və özünün uzun hörüklerini kəşib əynindən çıxartdığı paltarlarına bağlayır, bu paltarları quyuya sallayıb isladır, sonra dartıb çıxarır, sıxıb suyunu itə verir və iti xilas edir.

dan Gəncə sarayına gətirilmiş o cavan xanəndənin səsi idi; elə bil ki, o uzaq səs: «–Yox, – o deyirdi, – çoban qardaş, səhv var, – deyirdi – səhv edirsən, çoban qardaş» – deyirdi.

Məryəmin sifəti Mahmudun gözlərinin qabağına gəldi və Mahmud birdən-birə bu balaca alaçıqda o kəhrəba sarısı düzənliyin azadlığını, sərbəstliyini hiss etdi. Yox, yox... yox, bədbəxt Çoban, yox, məsələ bunda deyil, məsələ bundadı ki, sənin gördüklərini Məcnun görməyib... Sənin bildiklərindən Məcnun xəbərsiz olub... Sənin qayğıların Məcnuna yad olub... Birdən-birə Şeyx Nizaminin «Leyli və Məcnun»u Mahmudun özünə də kiçik görünürdü, çünki Məcnun Leylidən başqa heç kimi və heç nəyi görmürdü, amma hicrandan başqa da bu dünyanın dərdi, ələmi çox idi.

Gəncədən çıxdığı bu günlərdə Mahmud çox şey görmüşdü.

Həmin gecə Sofi ocaqda öz paltarını qurutmağa macal tapmadı, təkcə ocağın işığında gizləncə məktub yaza bildi və səhəri gün həmin məktubu çaparla Ziyad xana göndərdi.

«Ey başımızın tacı Ziyad xan. Yerdə sənənsən, göydə Allah. Alahdan başqa heç bir Allah yoxdu və o tək olan Allah sənin bütün cənnətlik sələflərinə rəhmət eləsin və sənin bütün xələflərinin ömrü uzun olsun. Sən adilsən və qadirsən, hər şeyi bilirsən və hər şeyi görürsən, amma mənə tapşırдың üçün ki, məktub yazım, mən də məktub yazıb halımızı sənə bildirirəm. Onuncu gündü ki, səfərdəyik və heç cürə gözüümüzün nuru Mahmuddan ayrılıb məktub yazıb bilmirdim və yalnız indi belə bir fürsət ələ düşüb. O məlun din düşməni keşişi gördüm deyən yoxdu, yəqin ki, yola gecələr çıxır, yaxşı gizlənir, xətrini əziz tutan özü kimi dinsizlər sənə adamlarının min bir haqlı işkəncəsinə dözüür, amma gecələr evlərində gizlətdikləri məlun keşişi ələ vermirlər. Sənə adamların hərdən bir imkan tapıb gözüümüzün nuru Mahmuddan gizlin mənimlə görüşürlər və bu xəbərləri mənə yetirirlər. Sənə tapşırдың kimi gözüümüzün nuru Mahmuda təsir etmək istəyirəm, onu fikrindən döndərmək istəyirəm, amma hələlik heç nə mümkün deyil. Hər dəfə sübh tezdən yola rəvan olanda yalvarıram: «Qayıdaq, xanlar xanı Ziyad xan Yəquba¹ dönmüş yəqin. Axı, sənə ən yaxın adamındı». Sən mənə tapşırırsan ki, səndən heç nəyi gizlətməyim, ona görə də gözüümüzün nuru Mahmudun dediklərini sənə yazıram. Mənim sözlərimə gözüümüzün nuru Mahmud belə cavab verir: «Yaxın adam, uzaq adam nə deməkdi, Sofi? Bir tərəfdən mənə Həsəni Əsma² zəhərləmədimi? O biri tərəfdən mənə Zübeydə³ bütün

dünyanın ac-yalavacına çörək vermədimi? Sofi, yaxınlıq da, uzaqlıq da insanın öz içindədi». Mən dayanmayıb soruşuram: «Bir halda ki, yaxınlıq və uzaqlıq yoxdu, onda niyə bəs ata, ana öz balasını başqalarından çox istəyir?» Gözümüzün nuru Mahmud mənə belə deyir: «Ata da, ana da öz övladını istəyir, Sofi. Övlad məhəbbəti başqa şeydi, insan məhəbbəti başqa şeydi. Hamının çəkdiyini rəzil bir insan da övladdı və anası da onu övlad kimi çox istəyir». Bu on gün müddətində gözümüzün nuru Mahmud xeyli dəyişib. Mən sənin adamlarının – Allah onların ölmüşlərinə rəhmət eləsin – köməyi ilə gözümüzün nuru Mahmudu korluq çəkməyə qoymuram, yeməyini-içməyini çalışıram ki, vaxtında hazırlayım, çalışıram ki, sənin adamlarından şübhələnməsin və sənin adamlarının bizə köməyindən xəbərdar olmasın, amma gözümüzün nuru Mahmud başqalarını görür və başqalarının dərđini özünə dərđ edir. Gözümüzün nuru Mahmud belə deyir: «Bu dünyada ki, bu qədər rəzalət var, bu torpağı idarə edənlər hakim deyillər, böyük şahlarından tutmuş – mən gözümüzün nurunun dediklərini yazıram – naiblərə qədər Malikdirlər, bəlkə özləri də bunu bilmirlər, amma əslində Malikdirlər, Malik.»¹

Sən özün bilirsən ki, yerin də dili var və mən qorxuram ki, gözümüzün nuru Mahmudun belə-belə sözləri gedib lazım olmayan qulaqlara çata. Bir də gözümüzün nuru elə sözlər deyir ki, qorxuram əstəğfürullah Allahın xoşuna gəlməyə. Belə deyir: «Niyə Mikayıl² bu qədər ac camaata ruzi vermir və niyə Mikayıl Allahın gözü ilə bunları görmür?. Niyə vəqf³ torpaqlarının barını camaata vermirlər ki, kasıbların əlindən tutsun və onları xoşbəxt etsin?»

Mən deyirəm ki, xoşbəxtlik-bədbəxtlik Allahın işidi və Allahın işinə qarışmaq olmaz. Gözümüzün nuru Mahmud məni vahiməyə salan sözlər deyir və mən bilmirəm ki, necə olub ki, gözümüzün nuru belə sözlər söyləyir. Deyir: «Onda bəs nə üçün peyğəmbərlər həmişə dərđli-ələmli olub və nə üçün Cəbrail⁴ xoşbəxtliyin yolunu onlara göstərməyib? Çaryar Məhəmməd peyğəmbərin dediyini elədi, niyyətini həyata keçirdi, amma özləri nə oldu? Xülafay-Rəşidin özləri üçün xoşbəxtlik tapdımi?»⁵ Osmanı öz evində öldürdülər. Əlini Allahın evində. Nə üçün, Sofi?». Gözümüzün nuru Mahmudun başqa sözləri də məni qorxudur və çaşdırır. Bir dəfə başımızın üstündən durnalar uçdu və gözümüzün nuru qurban olduğum gözlərini göydəki durnalara dikib belə dedi: «Sofi, mən tənasüx məzhəbindən¹ olsaydım o durnalarla danışardım, o durnalardan Məryəmi xəbər alardım və bəlkə o durnalar da min il bun-

dan qabağın Məryəmi olub, ya iki min il bundan əvvəlin Mahmudu olub, ya üç min il bundan əvvəlin Sofisi olub?».

Gözümüzün nuru belə sözlər deyəndə mən bilmirəm ki, nə eləyim? Bir dəfə qabağımıza dəyirməndən un oğurladığı üçün əli kəsilməmiş bir oğru çıxdı və gözümüzün nuru Mahmud bu oğru oğlanı dindirib mənə belə dedi: «Bir vaxt yer üzündə heç kim yox idi, Sofi, indi bu qədər adam var və min ildən sonra gör nə qədər adam olacaq. O zaman dünya nə olacaq? Çaylardan qan axacaq, su yerinə qan içiləcək? Bu dünyanı ki, Qabil ilə Habil bölüşə bilmədi, qısqançlıq oldu, paxıllıq oldu, qardaş qardaşı öldürdü, min ildən sonra bu dünyada nə olacaq?». Mən belə suallara cavab verə bilmirəm və ürəyimi qorxu bürüyür. Sonra gözümüzün nuru məndən iki qızıl alıb həmin oğruya verdi. Xərclik üçün bizə verdiyin qızılları ondan güclə gzlədirəm, yoxsa bircə günün içində hamısını ayyalavaca paylayar. O ki, qaldı o birilərinə, onlardan Mahmudun xəbəri yoxdur və səndən təvəqqüm budur ki, adamlarına tapşır məni yaxşı qorusunlar, çünki mən özümdən bu mənada çox nigarançılıq çəkirəm və ümidim sənin adamlarınadır ki, məni göz bəbəyi kimi qorusunlar. Mən bilmirəm nə edim və gözümüzün nuru Mahmud üçün də çox qorxuram. Öz-özü ilə danışmağa başlayıb. Mən soruşanda ki, kiminlə danışırısan, deyir ki, Məryəmlə danışırım. Bir dəfə dedi ki, atamla danışırım, amma bilmədim ki, sənə nə danışırdı. Bir dəfə də qoca bir kişiyə rast gəldik və gözümüzün nuru Mahmudun dedikləri məni lap qorxuya saldı, çünki heç nə başa düşmədim. Qoca kişi gözümüzün nurundan soruşdu: «Oğlum, söylə görüm səfərin haradı?» Gözümüzün nuru dedi: «Əmi, səfərim kənan məkəndi». Qoca kişi soruşdu: «Oğlum, kan kəndi¹, bəs məkan nədi?»

Gözümüzün nuru belə cavab verdi: «Kan bu dünyadı, əmi, məkan o dünyadı». Qoca kişinin çox pis gözləri var idi, pis gözlərini qıyıb dedi: «Ölümü özünə güclə gəzirsən?» Gözümüzün nuru dedi: «Ölüm haqdı. Taleyin əsirindən çıxmaq olmaz.» Qoca kişi boğçasından balaca bir bardaq çıxartdı və bir dənə də saxsı cam çıxartdı, bardağın içindəkini gözümüzün nuruna uzatdı və dedi: «İç bu camı». Gözümüzün nuru Mahmud başını buladı və belə cavab verdi: «O camdakını peyğəmbər bizə haram buyurub.» Qoca kişi

¹Dürri-yetim – çox nadir sədəflərin içində olan yeganə mirvari.

pis gözləri ilə gülümsədi və camın içindəkini – yəqin ki, çaxır idi – özü içdi, sonra çıxıb getdi və həmin qoca kişi gözdən itəndən sonra mən gözümlərimin nurundan soruşdum ki, bu nə söhbətdi belə? Gözümlərimin nuru mənə cavab vermədi, amma birdən kafir şair Nəsiminin şerini söyləməyə başladı: «Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam...». Bəzən mən heç nə başa düşmürəm, öz kororanə gözümlərimin nurunun dalınca gedirəm. Mən təskinliyi onda tapıram ki, sən kimi böyük ümidgahımız var və sən bizim bu mənasız və gözümlərimin nuru Mahmud üçün baha başa gələn səfərimizə bir əlac tapıb son qoyacaqsan. Söhbət çoxdur, amma qorxuram ki, gözümlərimin nuru yuxudan oyana və sənə yazdıqlarımı görə. Daha burda bitirirəm. Sabah çaparla məktubu sənə göndərəcəyəm. Adamlarına bir də tapşırmağı yaddan çıxarma ki, məni quldur-qaçaqdan yaxşı gözləsinlər. Sənin nurlu əllərindən və mübarək ətlərindən öpən və hər bir əmrinə müntəzir olan bəndeyi-həqir Sofi».

Sofinin məktubunu gətirən çapar, Ziyad xandan daha iki qızıl alıb getdi və Ziyad xan öz otağına çəkilib heç kimi içəri buraxmadı və Sofinin məktubunu bir neçə dəfə diqqətlə oxudu.

Sofi, Ziyad xandan əlac istəyirdi və axmaq Sofi bilmirdi ki, hərgah dünyada bir əlacsız varsa, o da elə Ziyad xanın özüdür.

Ziyad xan otağından çıxıb sarayın kitabxanasına getdi və Hindistandan ağırlığı çəkisində qızıl qiymətinə aldırıb gətirdiyi qara cildli Böyük Fal kitabını rəfdən götürüb qəflətən açdı və ilkin oxuduğu sözlər bunlar oldu: «Eşq bəlasına yalnız eşqlə əlac etmək olar».

Ziyad xanın adamları iki gün-iki gecə vilayəti dolaşdı, seçdi, seçdi və nəhayətdə sorağı Ceyrandan gətirdi: Ceyran ağıllıların ağıllısı idi, biclərin bici idi, qədim sənətinin hər bir incəliyinə bələd idi, elə bir qız idi ki, qaşları kaman, gözləri şəhla, yerışı tovuz yerışı, məmələri şamama kimi yumru, baxanın aqlını aparır; söhbətin gödəyi, elə bil ki; Allah-taala dünyada olan gözəlliyin hamısını bu qızın başına tökmüşdü, özü də pulgir idi, daş-qaş xəstəsi idi.

Ziyad xan bir vaxt Qəmərbanunun uğursuz təşəbbüsünü tək-

¹Dini əfsanəyə görə Nuh peyğəmbər gəmiyə minəndən sonra dəhşətli bir tufan qopmuş, bütün yer üzünü su basmış və dinə inanmayanların hamısı həlak olmuşdur.

rar etdi və bu təşəbbüs xanlara layiq oldu. Ziyad xan heç kim görməsin deyə, gecənin yarısı Ceyranı saraya gətirdi və bu gözəl qızı görən kimi, gözlərindən oxudu ki, hansı yuvanın quşudu, başa düşdü ki, adamları hələ az deyib, bu qız dünyada nə desən eləyər. Ziyad xan Ceyrana yeddi kisə qızıl verdi, on kisə də boyun oldu. Ziyad xanın adamları Ceyranı Mahmudun izinə salacaqdılar və Ceyran yolda Mahmuda ürcah olacaqdı, Mahmudu özünə məftun eləyəcəkdi, Mahmudu geri qaytaracaqdı, bir müddət sarayda Mahmudla qalıb, sonra Gəncədən çıxıb gedəcəkdi və Ziyad xan Təbrizdə Ceyrana bir mülk alacaqdı.

Elə həmin gecə Ceyran kəcavənin pərdəsini salıb kəviz-qaravaşları ilə, nökərləri ilə birlikdə yola düzəldi. Ceyran, Qısır Qarını da özüylə götürdü və Qısır Qarı da palanlı qatıra minib pərdəsi salınmış kəcavənin dalına düşdü.

Ceyran tələsirdi.

Tale Ceyranın üzünə gülmüşdü. Az bir müddətdən sonra Ceyran Təbrizə köçəcəkdi. Nəhayət ki, Ceyran Gəncədən köçüb gedir.

Ceyranın fikirləri, arzuları, ehtirası daha Gəncəyə sığışmırdı. Ceyran dünyanın daha böyük şəhərlərini arzulayırdı. Ceyran daha böyük sarayların yaxınlığında olmaq istəyirdi.

Vaxt var idi – Ceyran Gəncəni beləcə arzulayırdı, Gəncə onun üçün arzularının son həddi idi, könlündən Gəncə sarayı keçirdi, amma indi bunlar hamısı keçmişdə qalmışdı və indi daha Gəncəyə sığışmırdı. Gəncə sarayının sahibi də başqaları kimi deyildi, arvadı Qəmərbanudan başqa qadın tanımırdı və Ceyran az qala bütün ümidlərini üzümüzdü. Bu gün gecənin yarısı birdən-birə xanın adamları gəlib onu saraya aparanda, Ceyran elə bildi ki, birbaşa xanın yatağına girəcək, amma məlum oldu ki, yox, belə deyilmiş... Nəhayət ki, tale Ceyranın üzünə güldü, əfəl bir xan oğluna dünyanın ləzzətlərindən bir damcı damızdırıb Gəncəyə əlvində deyəcəkdi, Təbrizdə öz mülkünü köçəcəkdi, bir qalib kimi Təbrizə gələcəkdi və ağıl ilə, gözəlliyi ilə Təbrizi, lap elə həşt-behişti fəth edəcəkdi.

Fəttah yalnız Şah İsmayıl deyildi.

Həmin gecə pərdəsi salınmış kəcavənin içində gedə-gedə Ceyran özünü Şah İsmayıldan kiçik fəttah hiss etmirdi və bu cavan, gözəl, ehtiraslı qadının ürəyi dünyanın ən böyük arzuları ilə

döyünürdü; bu arzular gələcəyin gözqamaşdıran varidatından, gələcəyin fironluğundan xəbər verirdi.

Gələcək Ceyranın idi.

IX

Makuya az qalırdı.

Bir azdan Makuya çatacaqdılar və orada gecələyəcəkdilər.

Günün günortaçağı idi və gün adamın üstünə şığıyırdı, amma Sofi isti hiss etmirdi, çünki Sofi neçə gün idi ki, birdən-birə bədbinləşmişdi – bu mənasız səfər, atın belində çölləri, düzləri ölçmək Sofinin heç xoşuna gəlmirdi; Sofinin bədbinliyi bir biganəliyə gətirib çıxartmışdı və qalın qurşağına baxmayaraq isti də Sofiyə təsir etmirdi. İstini Mahmud da hiss etmirdi. Sübh tezdən buralara bərk yağış yağmışdı və həmin yağış, elə bil, bu düzənliyə bir yaz tərəvəti gətirmişdi və hiss etdiyi bu yaz tərəvəti elə bil Mahmuda xəbər verdi ki, Məryəm də lap elə bu yaxınlarda buradan keçib, Məryəmin də fikrində Mahmud olub.

Mahmudun gündən-günə ümitsizləşən ürəyində bir ümid qılgıcımı yandı.

Ən qəribəsi bu idi ki, Mahmudun ürəyində gündən-günə artan ümitsizlik yalnız Məryəmlə bağlı deyildi, bu ümitsizlik ümumiyyətlə, insan əməli ilə bağlı idi. Hər gün rastlaşdığı adamlar, eşitdiyi hadisələr, gördüyü müsibətlər hər dəfə də yeni bir kəşfə çevrilirdi və bu kəşflər Mahmudun beynində insan xisləti ilə bağlı yüz cürə sual yağdırırdı və Mahmud bu suallara cavab tapa bilmirdi; Mahmud gözlərini yumurdu və gözlərinin qabağına muxtəlif rənglər gəlirdi, amma bu rənglər məhz hansı rənglər idi – qırımızıydımı, maviydimi, yaşılıydımı? – bilmirdi, amma bu naməlum rənglər aləmi hər tərəfə bir ümitsizlik saçırdı və bəlkə bu naməlum rənglər elə ümitsizliyin rəngi idi?

İrəlidə bir topa qara bulud göründü və belə bir aydın, günəşli gündə o qara bulud topası Sofini həyəcana gətirdi.

Sofi diqqətlə baxdı.

Mahmud təmiz idi, Mahmud belə şeyləri ürəyinə gətirə bilməzdi və Sofi bir bəhanə ilə Mahmudu burada qoyub irəli tək çapmalıydı; Mahmud belə şeyləri görməməli idi və hərgah hər şey Sofinin fikirləşdiyi kimi idisə, yolun yönünü dəyişmək lazım idi.

Sofi əli ilə qarnını tutub Mahmuda yaxınlaşdı və üz-gözünü turşudub:

– Sən burda dayan, mən indi gəlirəm – dedi və qara bulud topasına tərəf çapdı.

Sofi yaxınlaşdıqca o qara bulud topası enib-qalxırdı, hərəkət edirdi.

Sofi yaxınlaşdıqca o qara bulud topasından qarğa-quzğun səsi gəlirdi, gülün, çiçəyin, otun ətrinə dünyanın ən tükürpədicisi qoxusu qarışırdı və bu qoxu getdikcə artırdı.

Sonra o qara bulud topasının altında boz bir qaraltı görünməyə başladı. Bu boz qaraltı adda-budda ağappaq ağarırdı, adda-budda qapqara qaralırdı və adda-budda qıpqırmızı qızarırdı.

Sofi gəlib bu yerə çatdı.

Sofinin atı ürkdü, fıncırdı; at burada dayana bilmirdi.

O qara bulud topası başdan-başa qarğa-quzğun idi.

O boz qaraltı, kəsilməmiş insan başlarından düzəldilmiş ehram idi.

Qarğa-quzğun bu gəllələri didmişdi və didilmiş yerlərin sümüyü ağarırdı; qapqara saçlar, saqqallar qaralırdı; qarğa-quzğun bu kəllələrin bir çoxunun gözünü çıxarmışdı, amma bəzi kəllələrdə tək-tək gözlər qalmışdı və az qala pırtlayıb hədəqəsindən çıxacaq bu böyümüş tək gözlər, qapanmış kirpiklərin arasından tək-cəq ağı görünən gözlər, quzğunların tamam qoparıb çıxarmadığı yarımçıq gözlər bütün Çaldıran düzünü örtmüş başsız cəsədlərə baxırdı. Bu başsız cəsədlər bir-birinə qarışmışdı, dəmir zirehləri, paltarları qana, torpağa bulaşmışdı, hər tərəf qalxan, qılınc, nizə idi və bu dəmirilər günün şüaları altında parıldayırdı.

Bu başsız cəsədlər Səfəvilərin qızılbaş döyüşçüləri idi və indi gözünü kəllələrdən düzəldilmiş ehramdan, başsız cəsədlərdən çəkə bilməyən və bərkdən öyüyə-öyüyə qusan Sofi bilmirdi ki,

¹Yəqub – yəhudi peyğəmbərlərindən İbrahimin nəvəsi, İshaqın oğlu və əfsanəvi gözəlliyə malik olmuş Yusifin atasıdır. Qardaşları Yusifi quyuya salandan sonra, ağlamaqdan Yəqubun gözləri tutulur.

²Əsma – İmam Əlinin oğlu Həsənin arvadıdır. 669-cu ildə öz ərinə zəhər-ləyib öldürmüşdür.

³Zübeydə – Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslindən olan Abbasilər sülaləsinin 5-ci xəlifəsi Harun-ər-Rəşidin (786-809) arvadıdır. Ərinin ölümündən sonra dul qalmış və bütün var-dövlətini sədəqə və ehşanlara sərf etmişdir.

beş gün bundan əvvəl bu Çaldıran düzündə qırğın olmuşdu və bu qırğın üç gün davam etmişdi: Osmanlı hakimi I Sultan Səlim Səfəviləri müsəlman dininin düşməni elan etmişdi və İslam müdafiəsi naminə iki yüz minlik türk ordusu ilə Azərbaycana girmişdi, 1514-cü ilin avqust ayında Səfəvilər dövlətinin – «Məmləkəti-Azərbaycan»ın yaradıcısı və hökmdarı Şah İsmayıl türk ordusundan bir neçə dəfə az qoşunla Sultan Səlimin Maku yaxınlığındakı bu Çaldıran düzündə qarşılamaşdı, döyüşə girmişdi və məğlub olmuşdu.

Beş gün bundan əvvəl Şah İsmayıl adi bir döyüşçü qiyafəsində boz ürgənin belində oturub göz işlədikcə uzanan Çaldıran düzünə baxırdı və yağışlar çox yağdığı üçün payızqabağı təzədən göyərmiş, çiçəklənmiş bu torpağın bir azdan sonra süvari atlarının dırnağı altında didim-didim didiləcəyini, on minlərlə insan qanına bulaşacağını bilirdi; indi yalnız Maku camaatının tanıdığı Çaldıran düzünün bu gündən sonra bütün dünyada tanınacağını, Xandəmir kimi, Qəzvini kimi tarixçi mirzələrinin¹ bu düzənliyin adını əbədləşdirəcəyini bilirdi, Lütfi paşa² da yəqin ki, Sultan Səlimin ordusunda idi və hər şeyi gözü ilə görmək istəyirdi.

Şah İsmayıl burasını da yaxşı bilirdi ki, Sultan Səlimin ordusu təkcə sayca çox deyildi; Sultan Səlimin ordusu hələ yeni başlamış bu əsrin ən müasir ordusu idi, on min tüfəngli, yüz araba toplu, zərbzənlə, badlicla³ silahlanmış ordu idi və türk döyüşçüləri də vuruşan döyüşçü idi, ağıllı, təcrübəli, igid döyüşçü idi: Səfəvilərin topu yox idi, qoşunun sayı az idi.

Sultan Bəyazidin vaxtında Şah İsmayıl Osmanlıların arasında bir «ata-oğul münasibəti» var idi, amma elə o vaxtdan Trabzon hakimi Yavuz Səlim bu münasibəti qəbul edə bilmirdi və bu münasibətə etibar etmirdi. Yavuz Səlim Şah İsmayıl Osmanlı torpağını da «Məmləkəti-Azərbaycan»a qata biləcək bir qüvvə və bacarıq görürdü. Sultan Bəyazid Xorasan və Türküstan üzərinə yürüşlərindən sonra «Məğlubedilməz» şöhrəti qazanmış Şah İsmayıl

¹ Malik – dinə görə Cəhənnəmi idarə edən mələyin adıdır.

² Mikayıl - Allahın bəndələrinə ruzi paylayan mələk.

³ Vəqf – dini idarələrin torpaq mülkiyyəti

⁴ Cəbrayıl - Allahın sözlərini peyğəmbərlərə yetirən mələk.

⁵ Çaryar, yaxud Xülafulay-Rəşidin – Məhəmməd peyğəmbərdən sonra gələn dörd xəlifə: Əbülbəkr (632-634), Ömər (634-644), Osman (644-656), Əli (656-661).

mayılı Cənuba yönəltmək istəyirdi və məktublarından birində açıq yazırdı: «Siz Rum elini istila etmək fikrindən ümidinizi kəsin. Yaxşısı odur ki, İran, Turan və Hindistandakı xanlıqları məhv edib, o tərəflərdə olduqca qüvvətli bir dövlət təşkil edin.» Amma bu etibarsız dünyanın işini nə bilmək olardı və kim zəmanət verə bilərdi ki, həmin «olduqca qüvvətli bir dövlət» doğrudan da axıra qədər «dəymə mənə, dəyməyim sənə» siyasətinə sadıq qalacaq? Trabzon hakimi Yavuz Səlim Sultan Bəyazidin taxtını ələ alıb I Sultan Səlim olduqdan sonra, Şah İsmayılın ən qəddar bir düşməni meydana çıxdı və Sultan Səlim müftüləri, fəqihləri və qaziləri toplatdırıb əmr ilə Şah İsmayılın və qızılbaşların hamısının əleyhinə fitva hazırlatdı.

Sultan Səlim usta və hiyləgər bir adam idi və Şah İsmayıl bunu da bilir və qiymətləndirirdi. Şah İsmayıl İspaniya kralı V Karla məktub yazmışdı və həmin məktubda Sultan Səlimin hiyləgərliyini bütün osmanlılara aid etmişdi: «Hiyləgər osmanlılara etibar etməyin, çünki Sultan elə bir adamdır ki, onun üçün ittifaq, and, vədlərə sədaqətin heç bir qiyməti yoxdur və o Sizi məhv etmək üçün əlindən gələni edəcəkdir».

İspanların kralından bir xəbər çıxmadı...

Şah İsmayıl bütün bunları bilirdi, amma Şah İsmayılın ürəyində heç bir nigarançılıq yox idi, onsuz da «məmləkətin ətrafında həmişə at cövlan etmişdi»¹ və Şah İsmayıl Sultan Səlimə göndərdiyi məktubda yazırdı ki, «məmləkət gəlinini o şəxs möhkəm quca bilər ki, sivrilmiş qılıncın dodağından öpə».

Məsələ yalnız bunda deyildi ki, keçən əsrin sonunda «Azərbaycan taxtı və səltənəti uğrunda» mübarizəyə qalxmış İsmayıl cəmi on dörd il ərzində yalnız Azərbaycanda deyil, Amu-Dəryadan tutmuş Fərat çayına kimi bir ərəzidə, İraqı, Diyarbəkri, Kiçik Asiyanın bir çox vilayətlərini, Xorasani əhatə edən bir ərəzidə qılınc gücünə qüdrətli Azərbaycan Səfəvilər dövləti yaratmışdı və ölümlə min dəfələrlə üzbəüz dayanmışdı və buna alışmışdı; məsələ bunda da deyildi ki, Sultan Səlim topuna arxayın idi, Şah İsmayıl isə həmişəki kimi özünə arxayın idi və Quranda belə yazılmışdı: «Ya peyğəmbər! Dindarları həvəsləndirib vuruşmağa təş-

¹Tənasüx məzhəbi – bu məzhəbin etiqadçıları belə hesab edirlər ki, insan öləndən sonra, onun ruhu başqa bir insanın, ya heyvanın cisminə girib yaşayır.

viq et; əgər aranızda iyirmi nəfər mətanətli adam olsa, onlar iki yüz nəfərə qalib gələr». Düzdü, Şah İsmayıl peyğəmbər deyildi, amma hər halda əlinə Zülfüqar² almışdı və ordu da sədaqətli ordu idi, hətta dünən aldığı məlumatla görə toy məclisi qurulmuş bir nəfər gənc Şah İsmayılın çağırış fərmanını eşidib zifaf gecəsində gəlin ilə görüşmədən orduya qoşulmuşdu.

Məsələ burasında idi ki, həmin yay günü Çaldıran düzü birdən-birə Şah İsmayılı boz ürgənin belindən alıb uşaqlıq illərinə aparmışdı və Şah İsmayıl heç cürə özünü ələ alıb, o uzaq uşaqlıq illərindən qopub ayrıla bilmirdi.

Şah İsmayılın ürəyində hamıdan, hətta özündən də gizlətmək istədiyi – amma bacarmadığı – bir nöqtə var idi, bu nöqtə çox kövrək idi, çox kiçik idi, zərif idi, amma sehrlı idi, çünki o kiçik nöqtədə elə bil böyük bir səhra yerləşirdi və bu səhrada sərin yel əsirdi, meh əsirdi və bu yel də, bu mehriban meh də onun hissləri idi, hamıdan gizlətmək istədiyi həmin hisslər ki, Şah İsmayılı Xətai imzası ilə yazan bir şairə çevirirdi. Şah İsmayıl və Xətai bir nəfərdə bir-birinə tamam zidd olan iki nəfər idi və indi Şah İsmayıl istəmirdi ki, döyüşqabağı Xətaiyə çevrilsin.

Şah İsmayılın ən yaxın və inanılmış əmirlərindən Eşikağası Durmuş xan atını hökmdarın yanına sürdü və nə isə soruşmaq istədi, amma şahı çox fikirli gördüyü üçün bir söz deməyə cəsarət etmədi.

Şah İsmayılın uşaqlığı Çaldıran düzündə keçməmişdi, amma o uşaq indi Çaldıran düzündə alabəzək kəpənəklər tuturdu, qarışqa yuvalarına tamaşa edirdi, gül-çiçək dəririrdi sonra arxası üstə göy çəmənlikdə uzanıb göyə baxırdı, sonra gözlərini yumurdu və gələcəkdəki dünyasına girirdi; həmin gələcək dünya təmiz idi, pak idi, sevgi, məhəbbətlə dolu idi, qansız idi, qırmızıya boyanmamışdı, hiyləsiz idi, siyasətsiz idi və başdan-başa şer içində idi.

Şah İsmayıl indi bu Çaldıran düzündə arxası üstə uzanıb gözünü yummuş o uşağın dünyasından – arzulanan, amma heç vaxt gerçək olmayacaq dünyasından çıxıb boz ürgənin belinə qayıda bilmirdi və birdən-birə Şah İsmayıl bu il anadan olmuş oğlu Təhmasib Mirzəni xatırladı və Şah İsmayılı elə gəldi ki, indi Çaldıran düzündə beləcə arxası üstə uzanıb gözünü yummuş uşaq özü yox,

¹ Kan – bir şeyin bol olduğu yer, səxavətli yer.

Təhmasibdir, indicə qalxıb iməkləyəcək; Təhmasibin iməkləməyini gözünün qabağına gətirdi və gülümsədi, sonra bu gülüş sifətidən çəkildi və İsmayıl fikirləşdi ki, bəlkə bir vaxt babası Şeyx Cüneyd də beləcə öz oğlunu – Şeyx Heydəri xatırlayıb, Şeyx Heydər də beləcə öz oğlunu – Şah İsmayılı xatırlayıb... Yəqin bir vaxt gələcək ki, Təhmasib də öz oğlunu beləcə gözlərinin qabağına gətirəcək... Adlar dəyişir, sifətlər dəyişir, hisslər həmin hisslərdir, xislət həmin xislətdir və əslində dünyada heç nə dəyişmir, həyat elə bir məhəccərin içindədir ki, heç vaxt bu məhəccəri adlamaq olmayacaq. Bu fikir İsmayılı darıxdırdı, ürəyini qısdı və bu dəm məşhur Səfəvi sərkərdəsi, Diyarbəkr hakimi və Şah İsmayılın yeznəsi Xan Məhəməd Ustaclı qaynının köməyinə gəldi. Azərbaycanın kəşfiyyatçı atlıları xəbər gətirmişdi ki, Sultan Səlimin ordusu üzü Çaldıran düzünə tərəf arxayın-arxayın gəlməkdədi və düşmən ordusunun say çoxluğundan, yeni silahından narahat olmuş Xan Məhəmməd Ustaclı osmanlıların üstünə qəflətən hücum çəkmək istəyirdi.

Xan Məhəmməd Ustaclı çapa-çapa Şah İsmayılın qabağına gəlib ağ atının belindən yerə sıçradı və təzim etdi:

– Şah sağ olsun, onlar yolda ikən üstlərinə hücum edək! Xan Məhəmməd Ustaclının bu sözləri bircə anın içində Şah İsmayılı o uzaq uşaqlıqdan, o təmizlikdən, qayğısızlıqdan qoparıb boz ürgənin belinə gətirdi və o xatirələrin yerini dərin bir təəssüf hissi, bir həzinlik tutdu; sonra Şah İsmayıl bütün iradəsini toplayıb özünü bu təəssüf hissi və həzinliyin də içindən çıxartdı.

Şah İsmayıl son on beş ili birlikdə at belində keçirdikləri sərkərdəsini hirsle təpədən dırnağacan süzdü və səhərdən bəri səsiz dayanmış Eşikağası Durmuş xan yaxşı öyrəndiyi bu acıqlı baxışların mənasını dərhal başa düşdü və dedi:

– Sənin tədbirlərin Diyarbəkrdə işə keçər. Burada Şah İsmayıl var, rəy və göstəriş də onundur!

Xan Məhəmməd Ustaclı Eşikağası Durmuş xana cavab vermədi, çünki bu ölüm-dirim mübarizəsi ərəfəsində belə bir adamla ağız-ağıza verməyi və onun səviyyəsinə enməyi öz ləyaqətinə sığışdırmadı, bir ürək ağrısı ilə təkəcə bunu fikirləşdi ki, yaltaqlıq necə bir sirr-xudadır ki, İsmayıl kimi böyük adamlar da yaltaqsız keçinmir və əslində yaltaqlığa möhtacdırlar?

Şah İsmayıl elə bil ki, çərikbaşının¹ ürəyindən keçənləri oxu-

du və bu dəfə Eşikağası Durmuş xana ötkəm bir nəzər saldı, sonra dedi:

– Mən karvan basan quldur deyiləm!

Xan Məhəmməd Ustaclı qəzəblə alışıb-yanan bu gözlərə baxdı, hirsdən şahın uzun bığlarının nazik uclarının titrədiyini gördü, uzunsov təmiz sifətinə qırmızı əsəb ləkələrinin düşdüyünü gördü və Xan Məhəmməd Ustaclı bu uzun illər boyu neçənci dəfə heyrət etdi ki, bu dünyanın necə işidi ki, boz ürgənin belində oturub hirsindən Çaldıran düzünə sığışmayan bu zəhmli adam belə sözlər deyir:

Sorsa, Xətai kimdir, eşqimdə ol pəri,
Bir binövayi-xəstədilü natəvan derəm.

Şah İsmayıl bir tərəfdən sarayda Məliküm-şüəra Şirvanlı Həbibinin başçılıq etdiyi ədəbi məclisin ən adi bir üzvü kimi, qəzəl və qoşmalar yazırdı və məclisin bu şerlər barədə fikrini şerlərinədən başqa heç nəyi olmayan kimsəsiz bir şairin ürək çırpıntıları ilə gözləyirdi, bir tərəfdən də Xan Məhəmməd Ustaclının bir müddət bundan əvvəl verdiyi: «– Rəiyyət baş qaldırsa nə etməli?» – sualına – «Əgər rəiyyət bir söz belə dilinə gətirsə, mən Allah-talanın köməyi ilə qılınca əl ataram və bir nəfəri də sağ qoymaram» – deyər cavab verirdi və Xan Məhəmməd Ustaclı Sahibi seyf vəl-qələmin¹ sərt sifətinə baxa-baxa bircə an belə tərəddüd etmirdi ki, belə də olar, İsmayıl dediyi kimi də edər.

Şah İsmayıl o Çaldıran düzündə yalnız Xan Məhəmməd Ustaclının sözlərinə qəzəblənməmişdi – şah, Xan Məhəmmədin keçirdiyi hissləri başa düşürdü və yaxşı bilirdi ki, yeznəsi qorxaq deyil, az qala əfsanəvi bir cəngavərdir, qılınca möhkəm tutan əli var, düşməyə aman verməyən cəsarətli ürəyi var, vətənə, məzhəbə və Şah İsmayıla sədaqətli qəlbi var, amma Xan Məhəmməd Ustaclı indi bir sərkərdə kimi təlaş hissi keçirirdi və buna haqqı da var idi: Şah İsmayıl Roma papasından tutmuş İspaniya kralı V Karla kimi, İoaniltlər ordeninin² başçısından tutmuş Polşa kralınacan, Venetsiyadan tutmuş Macarıstanacan bütün Avropa ilə Sultan Səlimin əleyhinə ittifaq bağlamağa təşəbbüslər göstərmişdi – məktublar yazmışdı, elçilər göndərmişdi, amma indi bu Çaldıran düzündə iki yüz minlik Sultan Səlim ordusu ilə təkbətək dayanmışdı; Şah İsmayılı qəzəbləndirən bu baş tutmayan ittifaq, bu təkbə-

təklük də deyildi – iyirmi səkkiz illik ömrü boyu Şah İsmayıl artıq dəqiq bilirdi ki, siyasət elə bir aləmdir ki və şahlıq da elə bir taledir ki, ən çətin məqamda yeganə pənah öz qılıncın və şüurundur və bu həyat da elə bir həyatdır ki, əslində düşmənlə təkbətək dayanmaq bir o qədər də qorxulu şey deyil, buna öyrəşirsən, çünki əslində hökmdar həmişə düşmənlə təkbətəkdir, öz yataq otağında belə, istirahət çağlarında belə düşmənlə təkbətəkdir, ən qorxulusu gecələrin sakitliyində və tələsikliyində özün özünlə təkbətək dayanmaqdı.

Şah İsmayılı qəzəbləndirən səbəb sövq-təbii idi, döyüşqabağı qətiliyə, sərtliyə və qəddarlığa bir hazırlıq idi və həmişə böyük döyüşlər ərəfəsində belə olmuşdu; bu sövq-təbii qəzəb şairi şahın bədənindən qovub çıxarırdı, şairi döyüş hərisinə çevirirdi. Bayaقدan bəri Çaldıran düzündə arxası üstə uzanıb gözlərini yummuş o uşağın dünyası indi tamam yox olub getmişdi, bir əlçatmazlıqda, ünyetməzlikdə qalmışdı.

Az bir müddət ərzində Çaldıran düzündə top-tüfənk səsi, qılınc-qalxan səsi, insan qəzəbi və insan naləsi, at kişnərtisi ərşə qalxdı və bütün yürüzlərdə, döyüşlərdə həmişə Şah İsmayıl ordusunu müşayiət edən və döyüşçülərin vuruşmaq əzmini qaldıran ozanların türkü varsağıları, çukurlarda¹ çalınan cəngilər bu vəhşi səs-küy içində itib batdı, eşidilməz oldu, Çaldıran düzü qan qırmızısına büründü və Şah İsmayıl salnaməçilərin «cəsərat dənizinin nəhəngi, dilavərlik meydanının pələngi» adlandırdıqları osmanlı sərkərdəsi Əlibəy paşa Malquc oğlunu şəxsən qılınc zərbəsi ilə vurub öldürsə də, vuruşda ən adi bir Səfəvi əsgəri kimi iştirak etsə də, baş sərkərdə kimi bütün çəriklərin əməliyyatlarına rəhbərlik etsə də say və silah öz işini gördü – Şah İsmayıl Çaldıran müharibəsində məğlub oldu, ağır yaralanıb ordusunun salamat qalmış hissələri ilə Azərbaycanın içərilərinə çəkildi.

Şah İsmayıl neçə gün sayıqladı, neçə gün Şah İsmayılı qara basdı, heç kimi tanımadı, heç nə eşitmədi və nəhayət, özünə gələndə, ilk dəfə gözlərini açanda nə ailəsini, oğlanlarını, nə qoşunu, nə Təbrizi soruşdu, ən birinci Behzadı² xəbər aldı:

– Kəmaləddin salamatdı?

Bu sual çox gözlənilməz oldu, çünki bu dəm Şah İsmayılın yatağı ətrafında toplanmış sərkərdələrin, vəzirlərin, əmirlərin heç biri Behzad hayında deyildi və Behzad heç ağıllarına da gəlmirdi; bu adamlardan kimi intiqam hissi ilə alışıb-yanırdı, kimi ürəyinin

dərinliyində öz gələcək taleyinin hayında idi, kiminin də bütün fikri-zikri bundan ibarət idi ki, Şah İsmayıl tez sağalsın, tez ayağa qalxsın və bütün qayğıları yenə öz üzərinə götürsün – bu qayğılardan hamılıqla da olsa yükünü daşımaq çox çətin və dözülməz idi.

– Salamətđı, şah...

Şah İsmayılın kağız kimi ağappaq və tamam zəifləmiş sifətindən yüngül bir təbəssüm ötüb keçdi və hələ də elə bil torun arxasından baxan gözləri bir anlıq işıqlandı.

Sultan Səlim Çaldıran döyüşündə həlak olmuş Səfəvi döyüşçülərinin başlarını kəsdirib bu başlardan ehram düzəltmişdi, sonra qoşunu Çaldıran düzündən çəkib Xoyu, Mərəndi tutmuşdu, Təbrizə yaxınlaşmışdı.

Sofinin bütün bunlardan xəbəri yox idi.

Sofinin bundan da xəbəri yox idi ki, kəllələrdən düzəldilmiş bu ehramın lap yuxarisindəki təkçə başın sahibi qəlbəghda Sultan Səlimin çadırına təkbaşına hücum çəkəndə sinəsi top gülləsinə hədəf olmuş məşhur sərkərdə Xan Məhəmməd Ustaclı idi; qarğa-quzğun həmin başın gözlərini çıxartmışdı, alnını, yanaqlarını deşik-deşik eləmişdi, dilini, dodaqlarını qopartmışdı.

Sofi gözlərini bu kəllə ehramından, bu başsız cəsədlərdən çəkə bilmirdi.

Öyüməkdən Sofinin bütün sinəsi sancırdı, bütün bədəni ağrıyırdı, nəfəs ala bilmirdi, amma Sofi gözlərini bu kəllələrdən, bu cəsədlərdən çəkə bilmirdi, elə bil ki, bu kəllələr, bu başsız cəsədlər, bu qan qırmızısı Sofinin gözlərinə gözə görünməyən qarmaq atıb tarım-tarım özünə tərəf çəkib saxlamışdı; Sofinin gözləri də ağrıyırdı, göz qapaqları qırpılmırdı, bərəlib açıqca qalmışdı.

Qarğa-quzğun göyde qıy vururdu. Yerində dayana bilməyib finxıran, başını cilovdan xilas etmək istəyən at və bərkdən öyüyə-öyüyə atın belində oturmuş diri insan, Çaldıran düzündəki cəsəd sakitliyini pozmuşdu.

Qarğa-quzğun yavaş-yavaş az qala Sofinin lap başının üstün-

¹ Xandəmir – əsl adı Qiyasəddin ibn Humaməddin əl-Hüseyni (1475-1536); Mir Yəhya əl-Hüseyin əl-Qəzvini (1481-1555); orta əsr görkəmli Azərbaycan tarixçiləri və Şah İsmayıl sarayına yaxın adamlar idi.

² Lütfi paşa – XVI əsr məşhur türk saray tarixçisi idi. Sultan Səlimin hərbi səfərlərində iştirak edirdi. Çaldıran müharibəsini təsvir edən «Tarixi ali-osman» əsərinin müəllifidir.

dən ötməyə başladı və Sofi dimdiyi, caynaqları, qanlı quşların qanadlarının altından gələn yeli sifətində hiss etdi; bu yel elə bil ölümün, qəbir qurdlarının nəfəsi idi və ölümlə belə bir yaxınlıq Sofini özünə gətirdi; Sofinin saçları heyvani bir dəhşətdən qabarıb dik durdu və Sofi başa düşdü ki bircə an belə itirmədən geri çapmaq lazımdı, Mahmudu bu tərəflərə gətirmək olmaz, Mahmudun yolunu döndərmək lazımdı, çünki Mahmud bütün bunları görməsin gərək, Mahmud təmizdi, kövrəkdi və bu təmizlik, bu kövrəklik bu müsibətə dözə bilməz.

Elə bu zaman Çaldıran düzünün o qarğa-quzğun səsi içindən Mahmudun fəryadı eşidildi:

– Sofi! Sofi! Beş qarış torpaq üstə? Bir kisə qızıl üstə?! Uşaq olmayıbmı bunlar? Göyü, ayı, ulduzları görməyibmi bunlar? Şümr¹ olub bir-birinin başını kəsirlər, Allah buna niyə dözür, Sofi?

Mahmud Sofinin ardınca çapıb gəlmişdi və Çaldıran düzü ilə üz bəüz çıxmışdı.

Sofi Mahmuda baxırdı, Mahmudun səsi beyninin hər bir hüceyrəsinə yayılırdı və Sofi ağlayırdı; Mahmudun səsində tükürpədən bir fəryad var idi, amma bu fəryad Keşişin həyətində, Daməngir İsrailin qarşısındakı fəryad deyildi, bu fəryadda qorxu, ürkü yox idi, bu fəryad başdan-başa bir yanğı idi.

Sofi için-için ağlayırdı. Sofi hər şeyi yadından çıxartmışdı, hətta belindəki qurşağı da bu dəm yadından çıxartmışdı.

Qarğa-quzğun qıyı arasından Mahmudun səsi gah eşidilir, gah da eşidilməz olurdu:

– Mehdi Sahibi-əzzaman² nəyi gözləyir, niyə zühur etmir, niyə bu zülmətə dözür, bundan artıq bir müsibət olarmı, niyə gəlib dünyanı düzəltmir?

Bəlkə yoxdu, olmayacaq Sahibi-əzzaman, Sofi, ona görə? Bəlkə düzəltmək olmaz bu dünyanı, Sofi, ona görə gəlmir?

Bu küfr sözlər belə daha Sofini qorxutmurdu, çünki dünyanın bütün qorxuları bu Çaldıran düzünün yanında bir heç idi. Sofi için-için ağlayırdı. Sofi Mahmudun dərdinə şərikdir.

Sofi atı Mahmudun qabağına sürüb ağlaya-ağlaya:

– Gedək. – dedi. – Gedək burdan!..Gedək...

¹Zərbzən, badlic – XVI əsrin əvvəllərində ixtira edilmiş odlu silah növləri.

Bu dәм Sofi Mahmudu qucaqlamaq istәyirdi, öpüb bağına basmaq istәyirdi, ömründә olmamış və bundan sonra daha olma-yacaq doğma balası kimi Mahmudun dәrdini azaltmaq istәyirdi, çünki Mahmud bu Çaldıran düzündә yeganә nәfәs idi.

Mahmud eyni çılğınlıqla:

– Gedәk! – dedi. – Gedәk, Sofi! – Vә Mahmud nazik boğazının damarları şişә-şişә farsca qışqırdı: – Ey müsәlman, dәrdi-mәrra dәрman nist әlqiyas!..¹

Mahmud bu sözlәri deyә-deyә atın başını döndәrib çapdı. Çaldıran düzündән uzaqlaşdı, amma elә bil Dağlı Arvad² dağlardan enib Çaldıran düzünә gәlmışdi – Mahmudun sözlәri qarğa-quzğunun sәsi ilә bir müddәt әks-sәda verdi, Mahmudla Sofinin ardınca qovdu:

– ...dәрman nist әlqiyas!..

– ...dәрman nist әlqiyas!..

– ...dәрman nist әlqiyas!..

Sofi var gücü ilә Mahmudun ardınca çapa-çapa bu Çaldıran müsibәtindән, bu qarğa-quzğun әks-sәdasından uzaqlaşmaq istәyirdi, amma Sofi hәlә bilmirdi ki, müsibәt tәkcә Çaldıran müsibәtindән ibarәt deyildi.

Sofi indi başa düşmüşdü ki, nә üçün bir hәftәdән artıq bir müddәtdi Ziyad xanın adamlarından xәbәр-әtәр yoxdur, nә üçün Ziyad xana göndәrdiyi ikinci və üçüncü mәktuba cavab yoxdur. Sofi Çaldıran düzündәki geyimlәrini indi xatırlayıb başa düşdü ki, Sultan Sәlim ordusu ilә Sәfәvilәr arasında qırğın olub və demәli, indi baş qarışıq idi, indi yәqin Gәncәdә әlәм bir-birinә dәymişdi.

Düzdü, Sofi bunları başa düşmüşdü, amma әslindә Sofinin hеç nәdән xәbәri yox idi.

Sofinin xәbәri yox idi ki, artıq neçә gündü Gәncә taxtında tәzә bir xan oturub və Qarabağ bәylәrbәyliyinин bu yeni hökmdarının adı Bayandur xandır.

Ziyad xan Gәncәdә Mahmudla görüşüb Mahmudu bu sәfәrә yola salanda tәkcә Bayandur bәy bilirdi ki, bu ata-oğul ayrılığı әbәdi ayrılıqdı, çünki Ziyad xanın ömrünә az qalmışdı, çünki Ba-

¹Şah İsmayılın öz sözlәridir.

²Zülfüqar – İmam Әlinin qılıncının adıdır. Burada şiәliyin rәmzi mәnasında işlәнmişdir.

yandur bəy bütün hazırlığı görmüşdü və hər şey Sultan Səlimin Azərbaycana yürüşünə bənd idi.

Dəli bir taxt-tac ehtirası Bayandurun bütün varlığını sarsıtmışdı, bu ehtiras Bayanduru məhv edirdi, canavar kimi bütün içini yeyirdi və Bayandur yaxşı bilirdi ki, bu ehtiras onu ya qara torpağın altına aparacaq, ya da Ziyad xanın taxt-tacında oturdacaq.

Bayandur bəy Ziyad xanın hər bir hərəkətində, hər bir sözündə, hər bir tədbirində bir qüsür görürdü və hərgah Bayandur bəy özü xan olsaydı, bu siyasət qüsurlarının, bu münasibət qüsurlarının, bu hakimiyyət qüsurlarının heç biri olmayacaqdı.

Həmin «hərgah»lar taxt-tac ehtirasının başlanğıcı oldu.

Allah Bayanduru hökmdarlıq üçün yaratmışdı, ya da ki, yaşamağın mənası yox idi.

Sultan Səlim adamlarının xüsusi çaparı gecə ilə böyük yürüşün başlanmağı xəbərini Bayandur bəyə çatdıranda elə həmin gecə də Bayandur bəy gələcək amansızlıqdan, gələcək şücaətlərdən xəbər verən bir qətiyyətlə Ziyad xanın yataq otağına girdi və özü öz əli ilə xəncəri dəstəyinə kimi, yatmış Ziyad xanın sinəsinə sapladı.

Ziyad xan bircə anlıq gözlərini açmağa macal tapdı və dərhal Bayandur bəyi tanıdı və hər şeyi başa düşdü, hələ tamam axıb getməyən xırda tum gözləri bu köçhaköç məqamında imkan tapıb istehza etdi, sonra Ziyad xan pıçıldadı:

– Mənim canımı qurtardın...

Bayandur bəy nə o anda, nə də çox-çox sonralar bu sözlərin mənasını başa düşmədi, uzun-uzun illər keçdi, Bayandur xanın başına çox qəzavü-qədər gəldi, taxtdan salındı, yenə taxta çıxdı, əsir düşdü, gözləri çıxarıldı, qaçıb dağlara çəkildi, qalalarda gizləndi və ömrünün sonuncu günü ölüm yatağında can verdiyi vaxt Ziyad xanın uzaq-uzaq keçmişlərdə qalmış səsi həmin sözləri bir də pıçıldadı və qoca Bayandur yalnız o zaman bu sözlərin mənasını dərk etdi.

Ziyad xanın sinəsinə xəncər sapladığı həmin anda mənasını başa düşmədiyi bu sözlər Bayandur bəyi üşüm-üşüm üşütdü.

Ziyad xan buna da macal tapdı ki, əlini sinəsinə sürtsün və öz qanına bulaşmış iri pəncəsini Bayandur bəyin sifətinə yapışdırsın.

Sonra Ziyad xan keçindi.

Bayandur bəy məhur kimi sifətinə yapışdırılmış bu isti qanın tamamı ağızında hiss etdi, qoxusunu duydu. İndiyə qədər Bayandur

bəy ya uşaq vaxtı yıxılıb ağzı əziləndə, ya burnu qanayanda, ya da sonralar döyüslərdə yaralananda öz qanının tamamını hiss etmişdi, amma indi ağzında tamamını duyduğu bu qan öz qanı deyildi, başqa adamın qanı idi, yad qanı idi və bu qanın tamamı də başqa cür idi.

Sonralar camaatın «Qurd» ləqəbi verdiyi Bayandur xan baş kəsdirəndə də, adam öldürəndə də, döyüş meydanlarında da həmişə ağzında belə bir tam hiss edirdi – yad adam qanının tamamını.

Sofinin bütün bunlardan xəbəri yox idi.

Bayandur xan həmin qətl gecəsinin səhəri Gəncə taxtına çıxarkən hələ evlərə od vurmamış, – Ziyad xanın və Qəmərbanunun əli qılınc tutan bütün qohum-əqrəbasını qılıncdan keçirməmiş ilk tədbiri bu oldu ki, Mirzə Salmanın saqqalını dibindən qırxdırdı və cavana, qocaya baxmayıb bütün saray əhli qarşısında Mirzə Salmanı rüsvay etdi:

– İndi daha şəhadət barmağını keçi saqqalına oxşayan saqqalına dolaya bilməyəcəksən, – dedi. – Gicişəndə şəhadət barmağını bilirsən nə elə?..

Sonra Mirzə Salmanı axsaq bir eşşəyin belində tərsinə oturdub ayaqlarını heyvanın sağrısına sarıtdı, başına bir kasa qatıq tökdürüb Gəncədən qovdu və bundan sonra heç kim bilmədi ki, Mirzə Salmanın axırı nə oldu.

Sofinin bundan da xəbəri yox idi ki, çapa-çapa Çaldıran düzündən qaçdıqları zamanda, Gəncənin çöllərində, dağlarında bir-cə günün içində tamam-kamal qocalıb əldən düşmüş ayağı yalın, başı açıq havalı bir qarı dolaşırdı və o qarı gecə-gündüz ağaclar üçün, kol-kos üçün, dağlar üçün, daşlar üçün belə bir mahnı oxuyurdu:

Öldü Ziyad xanım, Mahmudum itdi,
O itkin Mahmudun anasıyam mən...
Sağalmaz dərdlərin binasıyam mən...
Qəmli hicranların dəryasıyam mən...

Əlbəttə, Sofi burasını da bilmirdi ki, gecə-gündüz bu mahnını oxuya-oxuya dağları, meşələri dolaşan bu havalı qarı biri dişi, o birisi erkək iki canavara rast gələcəkdi və ac canavarlar qarını yeyəcəkdi və o vaxtdan da Gəncə meşələrində bu iki canavardan dünyanın ən qəribə canavar nəsli törəyəcəkdi: həmin nəsildən

¹Çərik – ayrı-ayrı qızılbaş qoşunları belə adlanırdı.

olan canavarlar ulamaq əvəzinə, gecə-gündüz adam səsi ilə ağlayacaqdı...

X

«Ey müsəlman Allahı! Ey Məhəmməd peyğəmbər! Əgər, siz varsınızsa, əgər, siz haqsınızsa, mənə kömək edin. Kömək edin mənə!.. Mən xaçpərəstəm, amma mən də, axı, insanam və mən hər hansı bir xaçpərəst kimi, hər hansı bir müsəlmanın da burnunun qanamağını istəmirəm. Əgər, sən istəmərdin ki, Mahmudla biz bir yerdə olaq, onda niyə bəs Mahmudun ürəyində mənimçün yer ayırdın? Ey İsa! Ey müqəddəs ana! Ey Allah! Axı, siz hər şeyi bilirsiniz, siz hər şeyi görürsünüz, axı, siz qadırsınız! Bəs nə üçün siz mənim ürəyimi Mahmudun məhəbbəti ilə alışıdırmısınız? Nə üçün mənim bütün fikrim-zikrim Mahmudun yanında? Nə üçün mən yatanda da, duranda da Mahmudu istəyirəm, Mahmudu arzulayıram? Nə üçün mənim bütün bədənim, bütün vücudum, bütün varlığım Mahmudun həsrətində? Əgər siz bilirdinizsə Mahmud mənim olmayacaq və bu məhəbbət, bu istək bu qədər təhqirlərə dözəcək, bu qədər işgəncə görəcək, mənim atama bu qədər iztirablar gətirəcək, onda nə üçün bəndənizin ürəyini bu məhəbbətə düçar edirdiniz?».

Məryəm xaç çevirdi.

Məryəm səhərdən bəri yuxuya gedə bilməyən, çırpınan beyində söylədiyi bu sözlərə heyrət etdi və özü öz sözlərindəki gizli şübhədən, şəkdən ürkdü.

Elə bil bu sözləri Məryəm demirdi, kimsə başqası deyirdi.

Məryəm qaranlıq içində bir də xaç çevirdi.

Hərgah Məryəmin ürəyində Allahın, İsanın, Müqəddəs ananın varlığına və qüdrətinə belə bir şübhə oyanıbsa, bəlkə elə bu, Məryəmin günahlarının nəticəsidir? Bəlkə bu, müsəlman hümmətinə məhəbbət yetirməyin sayəsində? Bəlkə bu bir pis tilsimdi, bir bəd sehrdi?

Və Mahmuddu sehrbaz? Mahmuddu onu yolundan azdıran? Mahmuddu onun ürəyində şəkk yaradan? Bu pislik və bədlik Mahmuddan gəlir?

¹Sahibi seyf vəl-qələm – mənası «Qılınc və qələm sahibi» deməkdir. Müasirləri bəzən Şah İsmayılı belə adlandırırdılar.

²İoanilər ordeni – səlibçi cəngavərlərin hərbi təşkilatı.

Bu sualların buz soyuqluğunu Məryəm bütün bədəni ilə hiss etdi, elə bil bir buz parçasını Məryəmin gecə köynəyinin yaxasından bədəninə salmışdı, döşlərinin arasından sürüşüb aşağı düşdü və vücuduna buz soyuqluğu gətirdi.

Yox! Yox! Mahmud müqəddəslərin müqəddəsidir. Mahmud təmizlərin təmizidir.

Bu inam yenə Məryəmin bədənini qızdırdı, bayaq o buz parçasının döşlərinin arasından sürüşdüyü xətt indi birdən-birə alışıb-yandı. Məryəm bütün köksü ilə, bütün bədəni ilə Mahmudu istədi və bu istək o qədər cismani idi ki, Məryəm yatağında qovruldu, nəfəsi tıncıxdı, sinəsindən bir inilti qopdu.

Baba Keşiş dik atılıb yerində oturdu və kiçik pəncərədən güclə süzülən ay işığında Məryəmə tərəf baxdı. Baba Keşiş heç nə görmürdü, amma hiss edirdi ki, Məryəm yenə yatmayıb; Məryəm yenə yatmayıb və sabah Məryəm daha artıq solacaq, əriyəcək.

Bütün bunlar nə vaxt qurtaracaq? Bu cansız qızın, bu təmiz, pak qızın əzab-əziyyətləri nə vaxt sona yetəcək? Müqəddəs Evə az qalıb. Az qalıb. Müqəddəs Qoca kömək əlini uzadacaq. Müqəddəs Evin qapıları Baba Keşişin üzünə açılacaq.

Məryəm hiss edirdi ki, atası otağın qaranlığında ona baxır. Yox, Məryəm istəmirdi ki, Baba Keşiş bu dəm ona baxsın, yox, baxma, ata, çünki ay gedər batan yerə, ata, mələklər yatan yerə, ata, sinəmi nişan qoydum, ata, yar oxun atan yerə...

Baba Keşiş pıçıltı ilə qızını çağırırdı:

– Məryəm...

Məryəm cavab vermədi, Məryəm ürəyində yalvardı Baba Keşişə, dağlar dağımdı mənəm, ata, dedi, qəm oylağımıdır mənəm, dindirmə ata, qan ağlaram, yaman çağımıdır mənəm.

Baba Keşiş yerində uzandı.

Neçə müddət idi ki, beləcə köçəri həyat sürürdülər, beləcə gizlənə-gizlənə dinsiz nəfsindən, əsrlərdən bəri murdarlıq qoxuyan, tərədən dırnağınacan çirkab içində olan bir nəfsdən, ən təmiz xaçpərəst qızları məhv etmiş, udmuş bir nəfsdən, bir tamahdan uzağa qaçırdılar. Bu nəfsdə Zöhhak¹ hərisliyi var idi.

Dünyanın mömin bəndələri və o cümlədən, Baba Keşişin özü

¹Türkü varsağıları – ozan mahnıları; çukur – saz.

²Kəmaləddin Behzad 1450-1535 (36) – böyük Azərbaycan miniatür rəssamı. Şah İsmayılın sarayında kitabxana rəisi olmuşdur.

bədənlərinə zünnar² bağlayırdılar, amma bu murdar nəfs sahibləri Məryəm kimi təmizliyi yurdundan, evindən-əşiyyindən didərgin salırdı.

Düzdü, o yurdda keçən günlər də fərəhsizdi, o ev-əşik də dinsizlərin əhatəsində kasıb bir daxma idi, amma o kasıblıqda, o fərəhsizliyin özündə belə, bir doğmalığ, bir xudmanilik var idi.

Sabah da bütün günü bu balaca otaqda gizlənib qalacaqdılar. Birisi günə keçən gecə yenə yola yolçu olacaqdılar, yenə bütün gecəni yol gedəcəkdilər, yenə yorulacaqdılar, Məryəm yenə əldən düşəcəkdə, amma heç nə deməyəcəkdə, şikayət etməyəcəkdə. Yeganə təskinlik bunda idi ki, yenə bir ağır gecə, yenə bir əzab-əziyyətli gecə Baba Keşişi də, Məryəmi də Müqəddəs Evə yaxınlaşdıracaqdı.

Məryəm gözlərini qaranlığa zilləmişdi. Məryəm bilirdi ki, bu kiçik otağın qarşısındakı divarından İsanın şəkli asılıb. Məryəm qaranlıqda bu şəkli görmürdü, amma həmin səmtə baxa-baxa xaç çevirirdi. Məryəm bu dəm bilmirdi ki, niyə xaç çevirir. Məryəm bu dəm bilmirdi ki, nə istəyir, amma elə hey İsanın şəkli asılmış səmtə baxa-baxa xaç çevirirdi, səyriyən dodaqları ilə nəsə pıçıldayırdı, amma nə pıçıldadığını özü də bilmirdi.

Baba Keşiş hər şeydən xəbərdar idi. Bütün bu tərəflərin mömin dindarları Baba Keşişə bir xəbər çatdırmağı, bir köməklik göstərməyi, evində sığınacaq verməyi özlərinə borc bilirdi və əslində bununla fəxr edirdi; bu çətin məqamda Baba Keşişə kömək etmək, əslində dinə xidmət etmək demək idi. Baba Keşiş bilirdi ki, Ziyad xan oğlu Mahmud onları izləyir. Ziyad xanın adamları hərdən Baba Keşişin izinə düşə bilirdi, evlərində qaldığı mömin Allah adamlarına – xaçpərəstlərə işgəncə verirdi, amma Baba Keşiş burasına da qəti şübhə etmirdi ki, bütün bunlara dözmək lazımdır; bütün bunlara Məryəmə görə dözmək lazımdır, çünki Məryəm əslində təkçə Baba Keşişin deyildi, bütün Allah adamlarının – xaçpərəstlərin idi və Məryəm bir xaçpərəst bəndəni xoşbəxt etməli idi, Məryəm – ana olmalı idi və Məryəm dünyanın ən təmiz xaçpərəst balalarını doğmalı idi.

Bu vaxt həmin gecə qaranlığında o doğma və mehriban pıçılıtyə yenə Baba Keşişin əlindən tutdu: «Düz eləyirsən, həyatım!. Düz eləyirsən!.. Tərəddüd keçirmə, qov ürəyindən bütün tərəddüdləri. Bəyəm mən görmürəm Məryəm necə əzab çəkir? Bəyəm mən görmürəm Məryəm necə iztirab içindədi? Dinsiz hiyləsi

Məryəmin ürəyini oğurlayıb və sən bu ürəyi yenə Məryəmin özünə qaytarmalısan. Belə bir təmizliyi dinsiz nəfəsi ilə murdarlamaq olarmı? Hər şey yaxşı olacaq, həyatım. Müqəddəs Ev sənə köməyinə çatacaq. Müqəddəs Qoca səni gözləyir. Müqəddəs Evin qapıları sənə üzünə taybatay açılacaq, çünki sən həmişə Allahın qarşısında, İsanın qarşısında təmiz olmusan, həyatım... Allah öz köməyini səndən əsirgəməyəcək, çünki Allah hər şeyi görür və Allah adildir...».

Bu doğma, mehriban pıçıltı həmişə Baba Keşişin imdadına çatmışdı, ən çətin vaxtlarında, ən dözülməz anlarında onun ürəyinə bir ılıqlıq gətirmişdi və bu doğma, mehriban pıçıltı həmin gecə qaranlığında da Baba Keşişi sakitləşdirdi.

Gəncədən qaçdıqları o gecəyarısından bu gecəyə qədər bütün müddət ərzində Məryəm Mahmud barədə bircə kəlmə də deməmişdi, bircə kəlmə ilə də şikayətlənməmişdi. Məryəm tamam müti idi, Baba Keşiş nə deyirdisə onu edirdi. Baba Keşiş hara aparırdısa, ora gedirdi və Məryəmin bu cür mütiliyinin özü də Baba Keşişi sıxırdı, ürəyini bir ızdırab içində göynədirdi, çünki Baba Keşiş görürdü, ürəyi ilə, qanı ilə hiss edirdi ki, Məryəmin ürəyi Ziyad xanın oğlu Mahmudun məhəbbəti ilə vurur və bu təcrübəsiz, əslində dünyadan tamam xəbərsiz qız Mahmudun məhəbbəti ilə nəfəs alır. Bu tamam aşkar idi və Baba Keşiş üçün burada gizli, məchul bir şey yox idi.

Məryəmə kömək etmək lazım idi. Məryəmi xilas etmək lazım idi.

Bütün bu müddət ərzində Məryəm bircə dəfə keçmiş xatırladı: sübh tezdən bir bulaq başında dayanıb nəfəslərini dərdilər, əllərini, üzlərini yudular, Baba Keşiş iri ovuclarını qoşalayıb bulaqdan su götürdü və Məryəm başını əyib atasının iri ovuclarından qurtum-qurtum su içdi, sonra başını qaldırıb üfük boyu qıpqırmızı qızarmış şəfəqlərə baxdı, bu sübh təmizliyindən sinə dolusu nəfəs aldı və birdən-birə soruşdu:

¹ Şümr – Dəməşq xəlifəsi Yəzid ibn Müaviyənin sərkərdələrindən biri olmuşdur və İslam tarixinə görə vuruşma zamanı İmam Hüseynin başını kəsmişdir.

² Mehdi Sahibi-əzzaman – 12-ci imamın adıdır, dinə görə qeyb olub və dünyanın axırında gəlib insanlığı xilas edəcəkdir.

– Görəsən indi Ağ Keçi nə eləyir? Adamlardan ürküdü Ağ Keçi, görəsən öyrəşdi başqalarına?

Baba Keşiş yaş əlləri ilə uzun, qalın saqqalını sıgalladı və dedi:

– İnsanlar da, heyvanlar da, yer üzünün cəmi məxluqatı hər şeyə öyrəşir, adət edir. Dünyada əbədi heç nə yoxdur. Əbədi yalnız Allahdır və Onun təlimidir, qızım.

Məryəm daha heç nə demədi və heç nə soruşmadı.

İndi yatıbımı görəsən? Yazıq qız heç olmasa bir az, lap bir az yataydı.

Birdən həmin gecə qaranlığında Baba Keşişin ürəyində bir ümid oyandı.

Baba Keşiş xəbər tutmuşdu ki, Ziyad xan öldürülüb və Gəncə taxtını Bayandur bəy adlı birisi ələ keçirib. Əlbəttə, bu saray çevrilişinin, hakimiyyət və varidat hərisliyinin Baba Keşiş üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi, çünki onsuz da Baba Keşiş Müqəddəs Evə pənah apardığı bir məqamda yenidən geri qayıda bilməzdi və əslində geri qayıtmaq istəmirdi də: Məryəm xoşbəxt olmalı idi və Müqəddəs Evin köməyi ilə Məryəmin ürəyi bu günahkar məhəbbətdən xilas olmalı idi.

Baba Keşiş hakimlərin əməlinə yaxşı bələd idi və bilirdi ki, Bayandur xan təkcə Ziyad xanın qanı ilə doymayacaq və həmin gecə qaranlığında Baba Keşişin ürəyində bir ümid baş qaldırdı ki, Bayandur xanın adamları Mahmudu tapıb qətlə yetirə bilər və hər şey öz qaydasına düşər.

Baba Keşiş bunu fikirləşəndə birdən-birə bütün sinəsini bir sancı sarsıtdı və Baba Keşiş başa düşdü ki, sinəsindəki bu sancı Məryəmin ürəyinin ağrısıdı və Baba Keşiş dəhşətə gəldi, dəhşətə gəldi ki, onun varlığının bir parçası olan Məryəmi bu qədər ağrıdacaq bir ölümü arzu edir.

Allahı uca tutan və dinə xidmət edən bir adam belə qəddar ola bilərdimi?

Dünyanın necə sirli işləri var...

Nə üçün bir insan başqa bir insana ölüm arzulamalıdı?

¹Şərq aləmində geniş yayılmış bu məşhur kəlamın tərcüməsi belədir: «Ey müsəlmanlar, bizim dərdimizin dərmanı yoxdur».

²Dağlı Arvad – əfsanəyə görə, gözəgörünməz bir qadındır, dağlarda yaşayır və əks-sədanı da verən odur.

Başqasına, hətta dinsizə belə ölüm arzulayan ürək saf ola bilmirmi? Müqəddəs Evin qapıları belə bir ürək sahibinin üzünə açıla bilmirmi?

Yenə o doğma, o mehriban pıçılı köməyə gəldi: «Yat, həyatım, yat, özünü üzmə, həyatım, yat, yat, yat, yat... yat... yat...».

Məryəm gözlərini İsanın şəkli asılmış səmtdən çəkmirdi və bütün bədəni titrəyə-titrəyə dodaqaltı nəşə pıçıldayırdı, amma nə pıçıldadığını özü də bilmirdi. Qaranlıqda heç nə görmürdü, amma bayaq bu balaca otağın sahibləri onlara sığınacaq verib şam işığında yerlərini salanda Məryəm gördü ki, qarşıdakı divarda İsanın kiçik şəkli asılıb.

Məryəm qaranlıqda gözlərini qıyıb zəndlə qarşıdakı divara, İsanın şəkli asılmış səmtə baxdı və birdən bu qaranlıq içində o səmtdə həmin şəkli gördü, amma bu şəkildən baxan İsa deyildi, bu şəkildən baxan Mahmud idi və bu gözlər Mahmudun iri göy gözləri idi.

Məryəm başa düşürdü ki, onu qara basır, başa düşürdü ki, bu görünüm yorğun beynin, əzilmiş, əldən düşmüş zehnin görünümüdü, amma Məryəm qorxmadı, bu günah görünmə görə xaç çevirib üzrxahlıq eləmədi, Məryəm gülümsədi, Gəncədən çıxdıqları o gecədən sonra birinci dəfə gülümsədi, bu görünüm Məryəmin bütün bədəninə bir rahatlıq gətirdi və Məryəm o iri göy gözlərin baxışı altında yüngül və səksəkəli bir yuxuya getdi...

XI

Hər şey məhv olub gedirdi və Ceyran heç vaxt ağına belə gətirə bilməzdi ki, bu qədər zəifdir və dünyada hər şey onun üçün bu dərəcədə uğursuzluqla, bu dərəcədə şərəfsizliklə sona yetəcək.

Yaşamaq mənasız olmuşdu.

Gələcək yox idi.

Ceyran bütün ağı ilə, şüuru ilə başa düşürdü ki, belə olmaz, bu, axmaqlıqdı və bu axmaqlıq Ceyran kimi dünyanın hər üzünü görmüş, həyatın dibindən çıxıb dünyanın böyük saraylarının astanasına gəlmiş bir qadına yaraşmaz, amma Ceyran heç nə edə bilmirdi, ürək sözə baxmırdı və hər şey məhv olub gedirdi.

Gəncənin qız-gəlini belə bir söz danışdı ki, guya bir saray kənizi Mahmudun dərdindən özünü asmışdı – düzdümü bu, düz

deyildimi, ara sözüydümü, yoxsa yox? – fərqi yox idi, amma indi Ceyran da o axmaq qız kimi özünü kəndirdən asmalı idi? Onda bəs bu illərin çarpışması, aclıqla, səfələtlə, təhqirlərlə əlbəyaxalar, min bir fitnə-fəsad, illərin yuxusuz gecələrində atası yaşında, babası yaşında murdar və acgöz kişilərin, bədənləri doysa da gözələri doymayan kişilərin iyrenc ehtiraslarını öz rifahı naminə, gələcəyi naminə gözəl bədəni ilə söndürməsi, yalançı çılğınlığı ilə oxşaması və bütün bunlara dözməsi nə üçün idi? Onunçün ki, dünyanın bərkindən-boşundan xəbərsiz bir novcavanın dərdindən divanə olsun və özü öz əli ilə boynuna kəndir keçirsin?

Ziyad xan öldürülmüşdü, amma indi bunun heç bir mənası yox idi, çünki onsuz da Ceyran Ziyad xanın tapşırığını yerinə yetirə bilməmişdi və yerinə yetirə bilməyəcəkdi – bu aydın məsələ idi. Ziyad xan öldürülmüşdü, deməli, Ceyran tamam azad idi; düzdü, Təbrizdə vəd olunan mülk də əldən çıxırdı, amma nə olsun, dünyanın axırı deyildi ki, – Ceyran cavan idi, gözəl idi, ağıllı idi və hər şey gələcəkdə idi.

Gələcək isə yox idi.

Ziyad xanın öldürülməyi xəbəri gələndə Qısır Qarının ağzındakı tək dişi ağardı:

– Şükür Allaha! – dedi. – Qayıdaq gedək Gəncəyə, öz xarabamıza! Day nə ölümümüz var bu çöllərdə? Bir kişi xeylağı ki, adını cavan oğlan qoya, amma sən kimi nazəninin ləzzətini qanmaya, onda kül onun başına! – Qısır Qarı əllərini qoşalayıb havada kül elədi.

Hirsindən Ceyranın çənəsinə ləkə düşdü:

– Bəsdə, axmaq qarı! – dedi. – Kiri!

Ceyran belə dedi, amma ürəyində fikirləşdi ki, dünyanın ən xoşbəxt adamı, ən qayğısız adamı, bax, bu imansız Qısır Qarıdır – dünya vecinə deyil... Sonra da fikirləşdi ki, kim bilir, bəlkə bu Qısır Qarının da ürəyində elə bir dərdi var ki, heç kimin bundan xəbəri yoxdur və Qısır Qarı da beləcə başını gırləyir?

Əlbəttə, Ceyran bilmirdi ki, bax, bu Qısır Qarının, beləcə başını gırləyən bu Qısır Qarının taleyi dünyada ən qəribə, ən möcüzəli insan taleyi olacaq...

Cəmi bir neçə həftə bundan əvvəl, gələcək necə işıqlıydı, gecələr adama rəngli yuxular gətirirdi. Gəncədən çıxdıqları o gecə Ceyran güclü idi, bütün dünya Ceyranın gözəl ayaqlarının altında idi.

O zaman Ceyran hələ Mahmudu görməmişdi. Deyirdilər ki, Ziyad xanın oğlu Mahmud çox utancaqdı və gecə-gündüz kitab oxumaqla məşğuldu. Bir-iki dəfə Ceyranın ürəyində bir istək baş qaldırmışdı ki, işi elə qursun ki, Mahmudla rastlaşsın, atasıyla bəcarmadığını oğluyla bacarsın, saraya düşsün, amma tez də ürəyindəki bu istəyi boğmuşdu, çünki Gəncə camaatı Qəmərbanunu yaman söyləyirdi və deyirdi ki, adamlar bir tərəfə, dünyanın heç bir heyvanı, heç bir quşu öz balasını elə istəmir, necə ki, Qəmərbanu oğlunu istəyir. Ceyran taleyini sınağa xışlamırdı. Ceyran o işdən yapışırdı ki, tamam əmin-amanlıq idi, yəni bilirdi ki, xeyir özünün olacaq; Ceyranın başı az çəkməmişdi ki, illərin əzab-əziyyəti ilə əldə etdiklərini tərəzinin bircə gözüne qoysun.

Yola çıxdıqları günün səhəri Ceyran Qısır Qarını yanına çağırırdı və Mahmudu xəbər aldı.

Qısır Qarının gözləri az qaldı yağ yemiş pişiyin gözləri kimi çanağından çıxsın:

– Görməmişən? – dedi. – Oxuduğum Quran haqqı, qıldığım namaz haqqı, elə bil Yusifdi, Kənanın gəlib!.. Bir dəfə mənə çağırırdılar ki... – Qısır Qarı o tərəf-bu tərəfə baxıb sözünün dalını bərkədən demədi, sallaq dodaqlarını Ceyranın qulağına dirədi və ləzzətlə nəsə dedi, sonra da taxta kimi qaxac əllərini bir-birinə vurub uğunub getdi: – Hə, hə, həzrət Abbasın qılincına gəlim ki, lap zor kişidi!..

Ceyran da gülümsədi və hiss etdi ki, bədənində bir isti baş qaldırdı; Ceyranın belə söhbətlərdən xoşu gəlirdi, çünki Ceyran əvvəllər kişilərlə ancaq qızıl xətrinə yatırdı və ağrıyırdı, əzab çəkirdi, özü özünü zorlayırdı, amma illər ötdü və Ceyran kişilərdən ləzzət almağı da öyrəndi.

Qısır Qarı tək dişini sallaq dodaqlarının arasından ağarda ağarda gülürdü və güldükcə də hardansa tapıb boynundan asdığı qusuntu muncuğu¹ taxta sinəsində silkələnə-silkələnə bir-birinə dəyib siçan kimi nazik səs çıxarırdı; bu dəm Ceyran fikirləşdi ki, hanı o Abi-Kövsər² suyu ki, içib həmişə cavan qalasan, heç vaxt bu Qısır Qarının gününə düşməyəsən... Ceyran fikirləşdi ki, əlbəttə, gələcək, elə bir gün gələcək ki, onun da qaməti «dal» hərfinə dönəcək.

Ceyran hələ ağına gətirmirdi ki, bir vaxt var idi, bu Qısır Qarı da cavan idi, canlar alan idi, şivəsi çox adamı od kimi yandırmışdı...

Ceyranın cəmi iyirmi beş yaşı var idi, amma Ceyran indidən hərdənbir gələcəyin tənhalığından qorxurdu.

Mehtər Cəfər atları qaşovlaya-qaşovlaya guya ki, atlara kəndlərindən danışır, kəndin rahatlığından, istirahətindən və kənd camaatının təmizliyindən, istiqanlılığından danışır:

– Eh, olaydıq indi kəndimizdə. Bu yolçuluqdan, bu toz-torpaqdan canımız qurtarardı. Qəşəngcə düzəldəydik evimizi-əşiyimizi. Qəşəngcə rahatlanaydıq. Rahatca-rahatca yaşayaydıq. Bir o dağlar olaydı, bir o meşələr olaydı, bir o buz bulaqlar olaydı, bir də biz olaydıq. Nənəm yeməyimizi-içməyimizi hazırlayardı... Bir azdan qış gələcək. Oturaydıq isticə evimizdə, sobanın qırağında, çıqqaçıqnan yanan ocağa baxa-baxa dünyanın işlərini heç vecimizə almaydıq...

Mehtər Cəfərin əsli Şirvan torpağından idi, dağların qoynundakı Talıstan kəndindən idi, o yerlərdən ki, lap qədim-qədim zamanlarda, yeddi yüz-səkkiz yüz il bundan əvvəl Cavanşir adında hökmdar o yerlərdə at çapıb, qılınc oynatmışdı, ərəbləri qanına qəltan eləmişdi.

Mehtər Cəfərin bəlkə də heç özünün xəbəri yox idi ki, beləcə həzin-həzin, arzulaya-arzulaya dediyi bu sözlərin hamısını əslində Ceyrançün deyir...

Mehtər Cəfər bu sözləri daha gizlədə bilmədiyi bir ehtiras və şövqlə, gözləri ilə Ceyranı yeyə-yeyə deyirdi və Ceyran mehtər Cəfərin üstünə çıxmırmırdı, günəməzd məvaciblə saxladığı şəxsi keşikçilərinə him eləyib mehtər Cəfəri itim-itim itirmirdi; yalnız ona görə yox ki, Ceyran kişilərin bu cür baxışlarına öyrənmişdi və buna adi bir şey kimi baxırdı və əslində bundan ürəyinə bir şadlıq, gizli bir fərəh gəlirdi; ona görə də yox ki, mehtər Cəfər yaraşılıq və sağlam oğlan idi; ona görə ki, yazıq mehtər Cəfər bunu hardan bilsin və necə ağılına gətirsin? – Ceyran özü də kənddə doğulmuşdu, kənddə böyümüşdü və on dörd yaşına kimi kənddə yaşamışdı. Düzdü, Ceyran yetim olmuşdu, düzdü, Xorasandan kəndə gələn iki qoca seyid Ceyranı tovlayıb zorlayandan sonra kəndin camaatı cüzam vurmuş kimi, Ceyrandan üz döndərmişdi, düzdü, altmış yaşlı kəndxuda Allahqulu on dörd yaşlı Ceyranı gizləcə kənddən çıxarıb dağa aparmışdı və yayın o cırhacır istisində düz on gün gecə-gündüz doymaq bilməyib, sıxıb, sıxıb Ceyranın suyunu çıxarmışdı, iri dişləri ilə, codsəqqallı sifəti ilə, öküz dirnaqları kimi kobud barmaqları ilə Ceyranın bütün bədənini qapqa-

ra qançır eləmişdi, sonra da «–Allah mənim ürəyimi o qədər yumşaq yaradıb ki, sənin kimisini də qayadan yumarlamağa əlim gəlmir. İtil, bir də kölgən buralarda görünməsin!» demişdi və dalına da bir təpik vurub qopmuşdu, amma, amma mehtər Cəfərin dediklərində həqiqət var idi.

Ceyran hiss edirdi ki, gizli bir duyğu Ceyrana deyirdi ki, bu barədə fikirləşmək lazım deyil və mehtər Cəfəri də qovmaq lazımdı; Ceyran mehtər Cəfərin atla məhrəm söhbətinə qulaq asanda bütün bədənində bir yorğunluq duyurdu və başa düşürdü ki, bu, kənddən qovulduğu o gündən sonrakı illərin yorğunluğunu, macəraların, hiss-həyəcanların, fitnə-fəsadların əmələ gətirdiyi yorğunluqdu və bədəninin hər bir hüceyrəsində əslində bu yorğunluqdan qurtulmaq bir təbiət təmizliyində bir kənd dincliyində heç nəyi ölçüb-biçmədən, heç nəyi qurub-quraşdırmadan, yalansız, şərsiz, böhtansız rahatlanmaq istəyi, yox, istəyi yox, həsrəti yatıb və mehtər Cəfəri də ona görə qovmaq lazımdı ki, bu yatmış istək oyanmasın, o həsrət dəli eləməsin onu.

Ceyran gülümsədi: mehtər Cəfərin nə təqsiri? Bütün bu lazımsız fikirlər, Ceyranı əldən salan bu duyğular, özünü-tənələr Mahmudla görüşdən sonra baş qaldırıb və həmin gecəyə lənət olsun ki, Ceyranı saraya çağırıdılar, qulluq buyurdular, həmin günə lənət olsun ki, Ceyran Mahmudu gördü.

Görəsən Qısır Qarı nə xəbərlə qayıdacaq?

Ceyran tamam əmin idi ki, heç bir xoş xəbər gəlməyəcək və bu dərd ümitsiz dərddi.

Görəsən o dinsiz keşiş qızında nə sehr var ki, bu oğlanı beləcə sehrləyib?

Ceyran gözünü də qırpmadan, «uf» demədən o dinsiz keşiş qızının ürəyinin başına conğar sancmağa hazır idi.

Ceyran axşamüstü Qısır Qarını Sofinin üstünə göndərmişdi və indi xəbər gözləyirdi. Sofi can-dildən, sidq-ürəkdən Mahmuda təsir eləməliydi, Sofi mütləq elə eləməliydi ki, Mahmud Ceyranın olsun və Ceyran Qısır Qarı vasitəsilə Sofiyə az qala bir mən¹ qızıl

¹Zöhhak – qədim İranda ki əfsanəvi Pişdadilər sülaləsinin beşinci hökmdarıdır. İblis, Zöhhakin çiyinlərindən öpdüyü üçün onun hər çiyində bir ilan əmələ gəlib və bu ilanlar uşaq beyni yeməklə sakitləşirmişlər.

²Zünnar – xristianların şəhvət hissini öldürmək üçün altıdan bədənələrinə bağladıqları sərt qurşaq.

vəd edirdi ki, bu qızıl Ziyad xanın Ceyrana verdiyi qızıldan iki dəfə artıq idi.

Ceyran dəli olmuşdu?

Nə üçün idi bu köçəri həyat? Bu nə qaraçılıq idi belə? Nə üçün bu alaçıq mənim, o alaçıq sənin, uşağın birinin dalına düşüb, divanəsi olub? Yaraşarmı ona bu çağında əbləh bir qız uşağı kimi dürr mücrüsü² arzulasın?

Bu oğlan ona nə verəcək? Bu oğlanı yanında saxlayacaqdı və bir azdan bu oğlandan doyacaqdı və bu oğlan artıq bir qayğıya, lazımsız bir əşyaya çevriləcəkdə.

Yəni doğrudan belə olacaqdı?

Yox, yox, heç vaxt belə olmayacaqdı. Mahmud onun olsaydı Ceyran dünyada hər şeydən əl çəkərdi, Ceyran xoşbəxt olardı və əslində Ceyran indidən o gələcək xoşbəxtliyi, o böyük xoşbəxtliyi öz içində hiss edirdi. Hə, hə, bunlar boş söhbətlərdi. Dünyanın bütün hissələri ötəridi. Ceyran bu oğlanı bir ay yanında saxlayacaqdı, sonra ondan doyacaqdı və bilməyəcəkdə ki, bu kimsəsizi, bu pulsuzu, bu evsiz-eşiksizi nə eləsin? Dünyanın işləri, bax, belədi və dünyada heç nəyə etibar yoxdu. Dünənə kimi bu oğlan xan oğlu idi, bu gün isə yetimin və yoxsulun biridi. Bu dünya fanidi, ömür bivəfa. Beləcədi qanlı fələyin işi, nə şah bilir, nə xan, nə gəda, hey!..

Mahmudun bu kimsəsizliyi də birdən-birə Ceyranın ürəyini sıxdı və Ceyran birdən-birə də başa düşdü ki, onun özündən səkkiz yaş kiçik Mahmuda məhəbbətində haradasa lap dərinlərdə ananın oğluna məhəbbəti də var. Bu fikir Ceyranı sarsıtdı və Ceyran yenə də Mahmudun başını öz döşlərində hiss etdi və Ceyrana elə gəldi ki, elə bil indi öz balasını əmizdirəcək.

Ceyranın heç vaxt uşağı olmamışdı və yəqin ki, heç vaxt da uşağı olmayacaqdı və Ceyran ömründə bunun fərqi varmamışdı, çünki vaxtilə o qədər əzab-əziyyət, o qədər işgəncə və izzət çəkmişdi ki, indi yalnız özünün xoşbəxtliyi barədə düşünürdü və hər bir işi öz şəxsi rifahı üçün, təkcə özü üçün görürdü. Bir dəfə – iki, üç il bundan əvvəl – kəndxuda Allahqulu Ceyranın yadına düşdü və Ceyran bu qərara gəldi ki, pulla qatıl tutsun, kəndə gəndərüb kəndxuda Allahqulunun başını kəsdirsin. İki gün bu intiqam hissi ilə yaşadı, amma sonra qatilə verəcəyi pula hayıfı gəldi, fikirləşdi ki, kəndxuda Allahqulu istəyir yaşasın, istəyir öldürülsün, bunun indi Ceyran üçün nə mənası var? Belə bir intiqam Ceyrana

kiçik və tamam əbləh bir iş göründü. Əslində Ceyranın öz şəxsi firavanlığı uğrundakı mübarizəsində bir intiqam ehtirası var idi və Ceyran yağ-bal içində, ipək-qumaş içində keflə, ləzzətlə yaşadığıca, elə bil ki, öz fərəhsiz uşaqlığına görə, işgəncəli yeniyətməliyinə görə dünyanın bütün adamlarından intiqam alırdı. Ceyran yalnız özünü istəyirdi və böyükdən tutmuş kiçiyə qədər, bəydən tutmuş rəiyyəyə qədər hamıya biganə idi, biganə idi o vaxta qədər ki, özünün bir marağı olmasın.

Bəs Mahmud?

Ziyad xan gecə ilə Ceyranı saraya çağıranda və Ceyranı Mahmudun ardınca göndərəndə hər şey çox sadə və aydın idi. Ceyran Mahmudu ələ alacaqdı. Mahmud dünyanın ləzzətli işlərindən xəbərdar olacaqdı, Mahmudu Gəncəyə qaytaracaqdı, keşiş qızının məhəbbətini Mahmudun ürəyindən silib çıxaracaqdı, sonra xurcun dolu qızılla Təbrizə köçəcəkdə; həmin gecə Ceyran kənziləri ilə, muzzdlu gözətçiləri ilə, nöqərləri ilə, bir də ki, Qısır Qarı ilə birlikdə Mahmudun ardınca səfərə çıxanda bu səfər Ceyranı Təbriz saraylarına yaxınlaşdıran dümdüz, hamar yolun başlanğıcı idi, amma sən demə, həmin gecə yeni iztirabların və sarsıntıların başlanğıcı imiş.

Ceyran Mahmudu birinci dəfə bulaq başında haqladı və ancaq Ceyranın bacardığı eyhamlarla, əslində dəli bir ehtirasdan və şəhvətdən xəbər verən bir utancaqlılıqla Mahmudla tanış oldu, amma Ceyran burasını da başa düşdü ki, Mahmud nə bu eyhamları anladı, nə də xəyal Mahmudu gələcəyin o şəhvətli anlarına apardı. Mahmud adicə olaraq başa düşmürdü ki, təsadüfən rastlaşdıqları və kəcavəsindən enib bulaqdan su içən bu qadın ondan nə istəyir.

İkinci dəfə Ceyran özünü Mahmuda göstərdi.

Nöqərlər xəbər gətirdi ki, Mahmudgilin yolu Armudlu gölün üstündən keçir. Həmin günəşli gün Ceyranın karvanı kəsə yolla Mahmudgili qabaqladı və o günəşli gündə pusquda dayanmış kənzilər Mahmudgilin gəldiyini xəbər verəndə çılpaq Ceyran Armudlu gölün ilıq suyuna ayaq basdı və kənzilər hay-küylə, gülə-gülə, zarafatlaşa-zarafatlaşa Ceyranı çimizdirməyə başladılar.

Armudlu göl Gəncə dağlarındakı Göygölə oxşayırdı, ağacların, yaşıllığın əhatəsində idi və səs-küyü eşidən Sofi də, Mahmud da atı sahilə sürdülər və ağacların arasından altmış-yetmiş arşın aralıda sahilin heç dizə çatmayan dayaz suyunda çimən Ceyranı gördülər.

Ceyran həmin andaca sövq-təbii hiss etdi ki, Mahmudgil onu görür və ona baxır. Uzun yaş saçları çiyinə tökülmüş Ceyran kənzləri ehmalca kənar etdi və özü öz əli ilə döşlərinə, qarnına, dolu budlarına sıǵal verdi, dünyanın min bir şivəsi ilə əyildi, qalxdı, çöndü və özünü tamam, büsbütün Mahmuda göstərdi.

Mahmud bu qadını o saat tanıdı; bulaq başında təsadüfən rast gəldiyi qadın idi və Mahmud heç cürə təsəvvür edə bilməzdi ki, indi yenə təsadüfən rastlaşdığı bu qadında bu qədər sehr var, Mahmud atın belində uçuna-uçuna:

– Gedək, Sofi!.. – pıçıldayırdı. – Gedək burdan!.. Gedək, Sofi!

Əslində Mahmud Sofiyə yalvarırdı.

Sofinin elə bil ki, bütün bədəni keyimişdi və Sofi gözlərini göldə çimən Ceyrandan çəkə bilmirdi. Sofi başa düşürdü ki, belə olmaz, Mahmuddan ayıbdı, amma Sofi heç nə edə bilmirdi, bütün bədəni keyimişdi.

– Gedək, Sofi!.. Gedək burdan!.. Gedək, Sofi!..

Birdən-birə Qısır Qarı elə bil qeybdən peyda oldu, Mahmudun qabağına gəlib:

– Boy!.. – dedi. – Başıma xeyir!.. – Sonra gözü ilə Ceyranı göstərib: – Qorxma, – dedi. – Demərəm ona ki, baxırdın burdan... – Qısır Qarı Mahmuda göz vurdu. – İndi bax, o çadıra girəcək, tək olacaq orda... Bulaq başında sənə aşiq olub... – Qısır Qarı xısın-xısın güldü. – Hə, hə, gəl bəri, gəl aparım səni çadıra, özün qurula onu məhrəbayla... Gəl... Gəl bəri...

Bircə anın içində Mahmudun bütün varlığına bir qorxu, təlaş hakim oldu və Mahmudu ayıltı: Mahmud qorxdı ki, indicə qaça-qaça gedib o çadıra girəcək və bütün ömrü boyu, bundan sonra nə qədər yaşayacaqsə, yalnız bu qadının bədəni ilə nəfəs alacaq və o zaman dünyada bir tək, bir kimsəsiz, bir inamsız qız qalacaq: Məryəm.

Və Mahmud bilmədi ki, özünü necə məcbur etdi, atı necə çapdı, Armudlu göldən necə uzaqlaşdı.

Qısır Qarı yana-yana, ağzından tüpürcək sıçraya-sıçraya:

– Get, – dedi. – Köpəkoğlu! Get, bir qara daş da dalınca! – Sonra bütün hirsini Sofinin üstünə tökdü. – Sən niyə ağzının suyunu axıda-axıda baxırsan? Səninçün çimir o? – Qısır Qarı həmişə yalın ayağı ilə Sofinin atına bir təpik ilişdirdi və at yerindən

tərpəndi, hiss etdi ki, cilovu tamam boşalıb, ağaclıqdan çıxıb irəlilə tozanaq qaldırmiş o biri atın ardınca getdi.

Sonra Qısır Qarı başını qaldırıb göyə baxdı: göy gömgöy və tərtemiz idi.

Sofi elə bil heç nə hiss etmir və heç nə eşitmirdi.

Ceyran Mahmudu görmürdü, amma ağacların arasından sürətlə ötən kölgəni sezən kimi başa düşdü ki, bu tələ də tutmadı, bu cəhd də boş çıxıdı. Qısır Qarı ağacların arasından çıxıb yazıq-yazıq onlara baxanda Ceyran bu gözəl bədənin incəliyinə, zərifliyinə uyuşmayan bir kobudluqla ətrafındakı kənizləri itələyə-itələyə sudan çıxıdı və çadıra girdi; Ceyranın hirs-i-hikkəsi yerə-göyə sığışmırdı.

Amma Ceyran bilmədi ki, birlikdə çıxdıqları gündən etibarən gözlərini Ceyrandan çəkə bilməyən mehtər Cəfər də Armudlu göldən iyirmi beş-otuz addım aralıdakı tərəcikdə, qoca şam ağacının dibinə yatıb gizlincə və için-için inildəyə-inildəyə bütün bu müddət ərzində çılpaq Ceyrana baxmışdı...

Ceyran həmin gecəni sübhə kimi yata bilmədi. Kəndxuda Allahqulu ilə kəndlərinin yaxınlığındakı dağda keçirdikləri və indi uzaq illəri arxasında qalmış o işgəncəli gecələrdən sonra, hətta on beş yaşında qaraçılarla yaşadığı müddətdə belə, Ceyranın bu cür əzablı gecəsi olmamışdı. Əvvəlcə Ceyran elə bilirdi ki, Ziyad xanın oğluna hirs-i tutub, bu cavan oğlanın belə bir əfəlliyinə acıqlanıb, amma sonra başa düşdü ki, yox, belə deyil, Ceyranın özünə hirs-i tutub, günortakı o çılpaqlığına görə Ceyran indi öz-özündən həyə edir və bütün bunlarla bərabər, Ceyran başa düşürdü ki, belə olmaz, özünü bu cür tənələrin qucağına atsa, bu amansız və soyuq dünyada tez məhv olar.

Dünya amansız və soyuq idi, amma o gecə Ceyran dünyanın bu buz soyuqluğu içində birdən-birə bir ılıqlıq hiss etdi; bu ılıq nəfəs Mahmuddan gəlirdi, bu nəfəsdə bir saflıq var idi, bu nəfəs dünyanın yaxşı işlərindən, insan xislətinin gözəlliyindən xəbər verirdi; bu ılıq nəfəs içində Ceyran özünün canlar alan bədənini başdan-başa çirkab içində gördü.

Mahmud Ceyranın həyatına həmin gecə beləcə birdən-birə daxil oldu və daha Ceyranı tək buraxmadı, on beş yaşlı təcrübəsiz və sadələvh bir qız uşağı kimi, Ceyranın ürəyini əsim-əsim əsdirməyə başladı.

Sonra Ziyad xanın öldürülməsi xəbəri gəldi, amma Ceyran

geri dönmədi, dayanmadı, yenə əvvəlki kimi Mahmudu izləməyə başladı. Ziyad xanın adamları Ceyranın karvanından ayrıldılar, hərə bir tərəfə dağıldı, tək-cə mehtər Cəfər çıxıb getmədi, Ceyranın şəxsi nöqərləri və keşikçiləri ilə bərabər, yolçuluğuna davam etdi.

Ceyranın yuxusuz gecələri bir-birini əvəz etdi.

El aşığıları Ceyranın gözəlliyinə, Ceyranın şəninə çox nəğmələr qoşmuşdu, salla zülfün kəmənd olsun demişdi, çünki bu kəmənddən dünyanın heç bir kişisi canını qurtara bilməz; gözlərin olubdu canımın qəsdı demişdi, yanaqların qızılgüldən təzədi demişdi, bədrüzlü, gülcəmali, zənəxdanı qoşaxallı bağrımızın başını üzdü demişdi, dal gərdəndə qulac-qulac saçları sarmaşır, dolanır incə belinə demişdi, amma el aşığıları bilmirdi ki, indi Ceyran bir «ah» çəksə, Gəncə çinarlarının yarpaqları quruyub tökülər, bilmirdi ki, uzun-uzun yuxusuz gecələrdə Ceyranın yastığı qan ağlayırdı, yorğanı yasda idi.

Ceyranla Mahmud Armutlu göl əhvalatından beş-altı gün sonra elə yoldaca üçüncü dəfə görüşdü. Ceyran karvanı Mahmudun ardınca sürürdü və çöllü-biyaban bir yerdə səhər tezdən kənlizlərdən birini irəli – Mahmudu çağırmağa göndərdi:

– De ki, kəcavədə bir nəfər vacib bir işdən ötrü səni görmək istəyir.

Sonra Ceyranın əmri ilə kəcavəni dəvənin belindən alıb yerə qoydular və kəni-nökər kənarlara çəkildi. Ceyranı tək buraxdı. Ceyran Mahmudu gözləməyə başladı. Dünən gecə bu səhər görüşünü qət eləmişdi, daha dözə bilmirdi və Mahmuda deyəcəklərini uşaq kimi əzbərləmişdi. Həqiqəti deyəcəkdi, hər şeyi deyəcəkdi Mahmuda, nə üçün onun ardınca düşdüyünü danışacaqdı və imdad istəyəcəkdi, amma Mahmud çölün ortasında yerə qoyulmuş bu qara rəngli kəcavəyə yaxınlaşanda Ceyran bircə anın içində hər şeyi yadından çıxardı, deyəcəyi sözlərin hamısı yox olub beynindən uçdu, bütün sinəsi həyəcədən alışıb-yandı və Mahmud atdan düşüb kəcavənin yanında dayananda Ceyran heç cürə özünü saxlaya bilmədi, əlini atıb kəcavənin pərdəsini qaldırdı və Mahmudun qolundan yapışıb içəri – kəcavəyə çəkdi və nəfəsi qırıla-qırıla:

– Bəs, sən necə aşıqsən? – soruşdu. – Bəs sən niyə bilmirsən ki, aşığılər nə çəkir? Axı, bilməlisən sən bunu! Görmürsən qara rəngə boyanıb mənim kəcavəm? – Sonra Ceyran əl atıb öz ipək

köynəyinin yaxasını cırdı və Mahmudun başını iri və isti dik döşlərinə sıxdı. – Götür məni! Gəl! Gəl! Kişi eləyəcəyəm mən səni! Sən dünyanın ən bəxtəvər kişisi olacaqsan? Bütün adamlar sənə kiçik görünəcək. Çünki sən hamıdan üstünsən! Gəl! Gəl! Gəl!

Mahmud ağızına pərçim olmuş bu buğlanan mərmər döşlərin arasında boğulurdu, nəfəs ala bilmirdi. Mahmudun gözləri qaralmışdı, heç nə görmürdü; Mahmud bütün bədəni ilə hiss edirdi ki, bu dəm huşunu itirəcək, çünki bütün içini bürümüş ehtiras daha sözünə baxmırdı, çünki bütün içində baş qaldırmış bir istək Mahmudu məhv edirdi və Ceyran Mahmudun saçlarından yapışıb başını döşlərindən ayıranda və köz kimi qızarmış dodaqları ilə Mahmudun üz-gözünü dəlicəsinə öpməyə başlayanda Mahmud birdən-birə Ceyranın əllərindən və dodaqlarından buraxıldı və özü iki əli ilə də başından yapışıb özünü məcbur etdi, məcbur etdi, məcbur etdi və bu qara kəcavədən uzaqlaşdı.

Sofi gəlib Ceyranın kəcavəsindən otuz beş-qırx addım aralıda, atın belində dayanmışdı.

Sofi heç bir söz demədi, kəcavəyə öteri bir nəzər salıb Mahmudun atının cilovundan yapışdı və bu atı da ardınca çəkə-çəkə yavaş-yavaş uzaqlaşdı.

Mahmudun qışqırtısı hələ bu çöllərdən çəkilməmişdi.

Ceyran kəcavənin içində tək qalmışdı. Əslində Ceyran bütün yer üzündə tək və tənha idi.

Ceyran başını geri atıb ala gözlərini kəcavənin alçaq tavanına zilləmişdi və bu gözlər bu dəm heç nə ifadə etmirdi.

Ceyran başa düşdü ki, Mahmud təkə ondan qaçmadı, Mahmud eyni zamanda özü özündən qaçdı.

Sonra Ceyran üşüdü, köynəyinin cırılmış yaxasını sinəsinə sıxdı və Ceyranın yadına düşdü ki, uşaq olanda kənddə Novruz bayramında axşamçağı ocaq qalayardılar və gecə hay-küy sala-sala, atılıb düşə-düşə ocağın üstündən hoppanardılar və gecə böyüklərdən gizlin – ocağı su ilə söndürmək günah idi – quyudan su çəkib qıpqırmızı közərib yanan bu ocaqların üstünə su səpərdilər, közlər cızıldayıb sönerdi və bir azdan gecənin ayazında buz kimi soyuyardı.

¹Qusuntu muncuğu – xırda balıqqulaqlarından düzəldilir.

²Abi-Kövsər – dinə görə Cənnətdəki bulağın adıdır. Bu bulağın suyundan içən adam heç vaxt ölməz və həmişə cavan qalar.

Ceyran elə bildi ki, hər şey qurtardı; soyuq bir biganəlik Ceyranın bütün hiss-həyəcanlarına hakim olmuşdu, amma, amma heç nə qurtarmadı, axşam bütün hissələr yenidən qaynadı, gecə yenə dərdli keçdi və Ceyran bu gün Qısır Qarını Sofinin üstünə göndərdi, indi də çölün ortasında qurduqları çadırda oturub Qısır Qarını gözləyirdi.

Uzaqda başı qarlı Ərzurum dağları görünürdü və Ceyrana elə gəlirdi ki, Mahmud daha aşdı getdi o qarlı dağların ardına və Ceyranın içindən bir nalə qopdu: yol verməyin, başı dumanlı dağlar! Gər əcəlim gəlsə ölləm, məzar qazanım getmiş, zalım fələk neylədi?; xəncər kimi bağrım başın teylədi; həkim yox, loğman yox, dərdimi qana, əriyibdi bağrım, dönübdü qana, az qalırım odlanam, az qalırım yanam, od tutub bədənəm, ağlaram; zalım dünya, yudum dolbəndimi, bəyaz eylədim, sildim könlümün pasını ayaz eylədim, qanlı fələyə niyaz eylədim, bəs nə oldu?; fələk mənə verdi çoxlu cəfa, hey!..

Gəncədə xanəndə qızların tez-tez oxuduqları farsca şerin iki misrası birdən-birə Ceyranın yadına düşdü.

Ta nəyaba morad xiş beçuş
Ta nəsazəd zamana ba to, beso¹.

Ceyran nə üçün bu iki misranı xatırladı?

Bu dəm Gəncənin o xanəndə qızları ilə Ceyranın arasında elə bir məsafə var idi ki, bu məsafəni dünyanın heç bir atı, heç bir dəvə karvanı başa vura bilməzdi, bu, əlçatmaz, ünyetməz bir məsafə, uzaqlıq idi; Ceyran Gülgünə² minib illərlə çapsaydı da daha bu məsafədən canını qurtara bilməzdi, Arəş³ dalbadal yüz dəfə ox atsaydı da bu məsafənin axırına çata bilməzdi, çünki bu məsafənin sonu yox idi. Hər halda, Ceyrana belə gəlirdi.

Gəlib nə deyəcək Qasır Qarı? Nə edəcək Sofi? Mahmud təmizliyinin müqabilində bütün dünya çirkab içindədi, təkcə Ceyran yox. Nə üçün göndərdi Qısır Qarını? Zorla da məhəbbət olar? Ceyranın ürəyindən yenə bir sızıltı keçdi: ağla ürək, ayrılığın günüdü, ayrılığın dəmi gəlib. Ceyran çadırın pərdəsi arasından çölə baxdı. Dəvələr yerə çöküb gövşəyirdi və Ceyrana elə gəldi ki, bu dəvələrin beli xurcun-xurcun ləl-cavahirlə, qızilla doludu və bütün bu varidatı Ceyran gələcək illərin çarpışmaları ilə, özünü oda-

közə vurmaqla, ağlasığar və sığmaz fəsadlarla qazanıb, amma nə olsun?

Nə olsun?

Gəlin halallaşaq, mən gedər oldum...

Bu nə demək idi? Dəlimi olurdu Ceyran? Ağlını itirirdimi?

Mehtər Cəfər atları qaşovlayırdı və otuz illik ömrünü həmişə atların arasında ilxıda, tövlədə keçirdiyi üçün mehtər Cəfər at qayğısından başqa, at sevincindən və at dərindən başqa bir qayğı, sevinc və dərd bilməmişdi. Uşaqlığını və gəncliyini kənddə keçirmişdi, sonra Gəncəyə gəlib çıxmışdı, sorağı saraya çatmışdı və mehtər Cəfəri Ziyad xanın saraylarında iş götürmüşdülər. Ziyad xan Ceyranı oğlunun ardınca göndərəndə sarayın beş-altı xidmətçiləri ilə bərabər, mehtər Cəfəri də Ceyranın sərəncamına vermişdi və mehtər Cəfər karvanın atlarına doğrudan da sevə-sevə, can-dildən qulluq edirdi.

Ziyad xanın öldürülməsi xəbəri gələndə saray xidmətçilərinin hamısı dağıldı, amma mehtər Cəfər heç hara getmədi, çünki mehtər Cəfərin at məhəbbətinə yeni bir gizli məhəbbət əlavə olmuşdu. Mehtər Cəfər Gəncəyə qayıda bilərdi, çünki mehtər Cəfər yaxşı bilirdi ki, Bayandur bəy at dəlisidi və yaxşı mehtəri atdan az istəmir, amma məsələ burasında idi ki, bu yeni məhəbbət birdən-birə öz kəndlərini mehtər Cəfərin yadına salmışdı; mehtər Cəfər on iki il idi kənddən ayrılmışdı və kənddə onu indi təkəcə anası gözləyirdi, başqa heç kimləri yox idi. Bu on iki ildə Gəncədə yığdığı pulla mehtər Cəfər özü hələlik kiçik bir ilxı saxlaya bilirdi. Camaatın bir-birini qırdığı bu zamanda yaxşı atın qiyməti qızıl qiyməti idi və mehtər Cəfər özü var-dövlət qazana bilirdi, qoşunları yaxşı atlarla təmin eləyən böyük-böyük ilxıların sahibi ola bilirdi.

Amma işin içindən iş çıxdı, bu at məhəbbətinə, at qayğısına yeni bir məhəbbət, yeni bir qayğı əlavə oldu və bu yeni məhəbbətin, yeni qayğının yanında at məhəbbəti, at qayğısı nə idi ki? Heç nə... Mehtər Cəfər ayıq oğlan idi və yaxşı bilirdi ki, ayağını gərək yorğanına görə uzatsın; Ceyran kimi bir xanım onun tayı de-

¹Mən – vəzn ölçüsü, 3 kiloya yaxındır.

²Dürr mücrüsü – Şərq ədəbiyyatında məcazi mənada işlədilir və sevgilinin dodaqları deməkdir.

yildi, taylı gərək axtarib onun tayını tapaydı, amma ürək də görək bunu deyirdimi?

Elə bu dәм mehtər Cəfərin həyatında dünyanın ən böyük möcüzəsi baş verdi: Mehtər Cəfər hiss etdi ki, ömrü boyu adət etdiyi at iyinə çox zərif, çox incə bir iy qarışdı və mehtər Cəfər başını qaldıranda Ceyranı öz qarşısında gördü. Ceyran heç nə deməyib düz mehtər Cəfərin gözlərinin içinə baxırdı. Mehtər Cəfər bir o qədər də incə adam deyildi, amma mehtər Cəfər də Ceyranın adamın aqlını başından eləyən ala gözlərinin dərinliyinə hopmuş kəndlə bərabər, bu gözlərdə bir qətiyyət, bir çılğınlıq hiss etdi, sonra Ceyran əlini qaldırıb mehtər Cəfərin qaşov tutmuş iri və kobud əlinin üstünə qoydu və mehtər Cəfər başa düşdü ki, ilqarı düz adam olduğu üçün Allah onun ürəyinin səsini eşidib və mehtər Cəfəri dünyanın ən xoşbəxt adamı eləyib...

...Həmin gün Ceyran Qısır Qarını gözləmədən, bütün karvanı, kəviz və nöqərlərini çölün ortasında atıb, Gəncədəki imarətini, var-dövlətini yadından çıxarıb mehtər Cəfərə qoşuldu və bir atın belində mehtər Cəfərin on iki il bundan əvvəl qoyub getdiyi kəndə çapdılar.

Ceyran belə Ceyran idi.

XII

Ocağın közü qızarırdı.

Dabbaqlar bütün günortanı bu çayın qırağında qoyun, keçi dərisini iylədib tumac qayırırdılar və indi, gecənin bu vədəsində də dəri iyi buralardan çəkilib getməmişdi və Sofi ürəyində yer üzündəki dabbaqların atabaatasına söyə-söyə barmaqlarını ocağın közünə tutub qızdırırdı.

Dabbaqların nə təqsiri var idi?

Bəs, Sofinin nə təqsiri var idi? Sofi hansı günah işin sahibi idi ki, dərviş olub çöllərə düşmüşdü, yaşının bu vaxtında kol-kos dibində yatırdı və bütün ürəyi qorxu içində idi ki, sabah nə olacaqdı? – Bir quyu qaranlığı bürmələmişdi bu sualı və nə üçün belə bir quyu qaranlığı Sofinin qisməti olmalıydı?

Ümumiyyətlə, axı, elə qırx altı illik ömrünün özündə nə görmüşdü Sofi?

Payıza daha bir şey qalmamışdı və gecələrin ayazı adamı üşürdü...

Sofi lənət şeytana deyib axır vaxtlar onu tamam əldən salmış bu fikirləri başından eləmək istədi, çünki Sofi sövq-təbii hiss edirdi, başa düşürdü ki, bu fikirlər bütün vücudunu qamarlayır, Sofiyə sahib olur və Sofini əsl həyata, əsl yaşayışa çağırır.

Sofi əllərini bir-birinə sürtə-sürtə qollarını da közün üstünə tutdu.

Bu axşam burada məskən salmışdılar və Sofi gecə Mahmudun belinə küp qoymuşdu – Mahmud neçə gün idi ki, soyuqlamışdı, öskürürdü, qızdırırdı və sayıqlayırdı.

Bütün bu işlərin axırı nə olacaqdı?

Mahmudun gözləri güllərə baxırdı və elə bil, «Məryəmi gördüzmü?» – soruşurdu, göllərə baxırdı, «Məryəmi gördüzmü?» – soruşurdu, çöllərə baxırdı, yollara baxırdı, sulara baxırdı, «Məryəmi gördüzmü?» – soruşurdu; qürbətdə hərə öz elini arzular. Mahmudun gözləri, Mahmudun baxışları, Mahmudun hərəkətləri qürbət ellərdə ah-zar edə-edə bir keşiş qızını arzulayırdı və hərdən bütün bunlar Sofiyə elə təsir edirdi ki, Allahın yağışı yağanda da Sofiyə elə gəlirdi ki, elə bil yağış yağmır, Mahmudun dərdinə göylər ağlayır.

Deyəsən, Sofi də dəli olurdu...

Sofi ilk çağlarda bu səfəri də gəldi-gedəri bir şey bilirdi, bu səfərə ciddi baxmırdı, ürəyinin dərinliyində bir sakitlik var idi, çünki Qəmərbanu var idi. Ziyad xan kimi bir əjdaha var idi və kim bilirdi ki, axırı necə olacaq?..

Mahmudu yolundan döndərmək mümkün deyildi, hər dəfə irəliyə getmək istəyəndə Sofi:

– Orada elə lotular var ki, – deyirdi – bizi kişmiş yerinə ciblərinə doldurub yeyərlər. Biz orada baş çıxara bilmərik...

Mahmudun da elə bircə sözü var idi:

– Mən yolçuyam, Sofi, yollar keçib gedirəm...

Yaxşı, sən yolçusan, yolçu ol, yollara düşməsən, düş, öz aləmin var, öz məqsədin var, bəs, mənim təqsirim nədir? Və ümumiyyətlə, mənim təqsirim nədir ki, qırx altı yaşa gəlib çatmışam, amma ömrümdə bir xoş gün yaşamamışam, həmişə əl buyruqçusu olmuşam, başqalarına xidmət etmək üçün bütün həyatımı qurban vermişəm?.. Bəsdir, axmaq Sofi, bəsdir. Nə tez başqaları oldu, yad oldu bu adamlar! Ziyad xanın bədəni torpağın altında hələ soyumayıb... Düzdü, Qəmərbanu da deyirlər itgin düşüb, amma dünyanın işlərini bilmək olmaz, Sofi...

Sofi ocağın o biri tərəfində yerə saldığı palazın üstündə üzü-qoylu uzanmış Mahmuda baxdı və bu qara zindan ağırlığı fikirlərini dağıtmaq üçün:

– Küp ağrıtılır? – soruşdu.

Mahmud, həmişə olduğu kimi, yenə öz aləmində idi və Sofinin bu sadə sualına cavab vermək əvəzinə, özü suallar verdi:

– Bu təzadlar nədi belə dünyada, Sofi? Bir tərəfdə səfələt, o biri tərəfdə mal-dövlət... Bir tərəfdə Firdovsinin zəkası, o biri tərəfdə Sultan Mahmudun¹ nadanlığı...

Sofi hirsləndi:

– Bəyəm indi belədi? – dedi. – Bəyəm min il bundan qabaq belə olmayıb? Bəyəm belə olmayacaq min ildən sonra? Bəyəm təbiət özü gündüz ilə bərabər, gecə yaratmayıb? Bəyəm yaşadan da, öldürən də təbiət deyil? Gecənin yarısı indi bunların dərđini çəkmək bizə qalıb?

Sofi dalını demədi, özünü güclə saxladı: Sofi demək istəyirdi ki, bəyəm dünyanın elə ən böyük təzadı bu deyil ki, Ziyad xan kimi, Qəmərbanu kimi od parçalarının – əjdahanın və dişi aslanın sənin kimi oğlu var?

Sofi bu dəfə özünü saxladı, amma Sofi bilirdi ki, bir azdan daha özünü saxlaya bilməyəcək, ağzına gələnə bu oğlana deyəcək və Sofinin birdən-birə çənəsini qollarına dirəyib üzüqoylu uzana uzana gözlərini gecənin qaranlığına zilləmiş bu kimsəsiz oğlana yazığı gəlirdi...

Mahmud gecənin qaranlığına baxa-baxa fikirləşirdi ki, torpaq hər yerdə eyni torpaqdır, amma torpağın ən zəifi insandır², düzdü, Sultan Mahmuddan heç nə qalmadı, amma Firdovsidən «Şahnamə» qalıb, amma nə olsun?; bu dəm bu «Şahnamə» şöhrətindən xorasanlı Əbülqasımın nə fayda?; xorasanlı Əbülqasım çoxdan torpağa qarışıb yox olub və bir vaxt gələcək ki, dünyada Mahmud da olmayacaq və ən başlıcası isə, bir vaxt gələcək və Məryəm də qara torpağa dönəcək və bir halda ki, bu cür olacaqdı, onda biz heç, bəs nə üçün Allah Məryəmi xəlv etmişdi? O gün rastlaşdığı qoca bu suala cavab verə bilərdimi?

Həmin qoca ilə iki gün bundan əvvəl rastlaşdılar: qoca eşşəyə minmişdi və düz onların üstünə gəlirdi, qucağında da bir bağlama aparırdı. Bu qocanın sifəti çox tanış idi və Mahmuda elə gəlirdi ki, Gəncədə ta uşaqlıq vaxtlarından bu tərəfə həmin qocanı çox görmüşdü, amma dəqiq haçan görmüşdü və kim idi – bilmir-

di; bu qoca elə bil ki, yer üzünün bütün qocalarına oxşayırdı və eyni zamanda heç birinə oxşamırdı.

Qoca eşşəyi düz Mahmudun qabağına sürüb dayandı və tamam yaşıl gözləri ilə altdan-yuxarı Mahmuda baxdı. Mahmud da atın cilovunu çəkdi və bir müddət beləcə bir-birlərinə baxdılar, sonra Mahmud qocanın əlindəki bağlamaya işarə etdi:

– Bu nədi belə?

– Dörd kitabdı¹.

– Sən kimsən?

– Musayam, Davudam, İsayam, Məhəmmədəm.

– Allahsan?

Qoca yamyaşıl gözlərini gün işığı altında qıyıb:

– Yox, – dedi. – Adamam. Sənəm, oyam, mənəm, Məryəm, Sofiyəm.

Mahmud:

– Bəs... bəs dərd əlindən necə çatlamır sənən? – soruşdu.

– Sən dərdi görürsən, dərd axtarırsan hər şeydə, amma mən, bax, o dağları da görürəm, bu otları, çiçəkləri də görürəm, bu çayı da görürəm, səndə nə yaxşı var, onu da görürəm, Sofidə nə yaxşı var, onu da görürəm...

Sonra Qoca yamyaşıl gözlərini Mahmuddan çəkib eşşəyi mahmızladı və yoluna davam etdi.

Sofi eşşəyin üstündəki bu yamyaşıl gözlü Qocanı görmürdü və Sofiyə elə gəldi ki, Mahmud yenə öz-özünə danışır; Sofinin ürəyindən bir təəssüf gəlib keçdi: Hayıf sənə... Sofinin heç ağına gəlmirdi ki, Mahmudun gördüklərinin hamısını Sofi, sadəcə olaraq, görə bilmir.

Ocağın közü qızarırdı.

Sofi barmaqlarını ovxalaya-ovxalaya əlini elə-eləcə ocağa tutmuşdu.

Çayın şırıltısından başqa bu qaranlıq gecənin heç bir səsi yox idi və birdən-birə bu çay şırıltılı gecə sakitliyi içində uzaqdan, lap uzaqlardan bir səs eşidildi: kimsə zəngülə vura-vura muğamat oxuyurdu; sözləri eşitmək mümkün deyildi, amma o uzaq zəngülənin sədalari elə bil ki, dağ havasıydı, dalğa-dalğa bütün bu tərəflərə yayılırdı.

Sofi səs gələn tərəfə baxdı və astadan dedi:

– Zalım oğlu, elə bil, Davuddu!..¹

Mahmud da uzaqdan gələn bu səsi eşitdi və Ziyad xanın sara-

yındakı o cavan xanəndə Mahmudun yadına düşdü və elə bil ki, Mahmud o uzaq səsi yox, həmin cavan xanəndənin səsini lap yaxından eşitdi və cavan xanəndənin səsindəki yangı bu gecə qaranlığında və kimsəsizliyində Mahmudun bütün bədəninədən keçib getdi. Mahmud fikirləşdi ki, əslində dünyanın altı cəhətinin² altısı da eynidi və heç bir fərq yoxdu.

Sofi fikirləşdi ki, dünyada xoşbəxt adamlar var: belə bir gecədə kef məclisi qurublar və yəqin indi orada Sofidən də otuz yaş yaşlı kişilər Yəğma gözəlləri³ ilə eys-ışrətə məşğuldurlar.

Ceyran yenə Sofinin yadına düşdü və Sofinin tükləri ürpəşdi; Sofi bütün gücü ilə Ceyranı başından çıxarmaq istəyirdi, çünki Sofi qorxurdu, daha doğrusu, neçə gün idi ki, Sofi özü özünü qorxudurdu ki, Bələm⁴ kimi ləhləmək bəlasına tutular.

Sofi bir neçə gün bundan qabaq yanına xahişə gəlmiş Qısır Qarını elə qovmuşdu ki, Qısır Qarı qorxusundan səsini də çıxarmayıb, qaçıb canını qurtarmağı qənimət bilmişdi.

Qısır Qarı Ceyranın adından kisə-kisə qızıl boyun olurdu ki, Sofi, Mahmud ilə Ceyranın arasını düzəltsin.

Kaftar qarı... Dəllək çarə bilsə öz başına eləyər.

Bütün bunlar hamısı çayda çimən Ceyrana tamaşa elədikləri o gündən başladı.

Neçə gün idi ki, gözlərinin qabağında titrəyən o ağ əndam Sofini rahat buraxmırdı, neçə gün idi ki, Ceyranın zənəxdanındakı xal Sofi üçün, elə bil, həcərül-əsvədə¹ dönmüşdü, neçə gün idi ki, gözlərinin qabağından çəkilməyən o çılpaq bədən Sofinin sürdüyü qırx altı illik həyatın miskinliyindən xəbər verirdi.

Sofi çayda çimən Ceyranı görəndə özü də bilmədən peyğəmbərin sözlərini təkrar etdi:

– Fətəbərəkəllahü əhsənül-xaliqin!²

Hər şey həmin andan başladı.

Əlbəttə, Sofi birinci dəfə deyildi ki, çılpaq qadın görürdü və məsələ bu çılpaqlıqda deyildi; məsələ bunda da deyildi ki, Ceyran dünyanın ən sehrli qadın bədəninənin sahibi idi və bu bədən Sofidə bütün ömrü boyu bu dərəcədə hiss etmədiyi bir şəhvət hissi oyatmışdı; məsələ burasında idi ki, bu dəhşətli şəhvət hissində şəhvətdən başqa bir tamah da var idi. Bu dəhşətli şəhvət elə bil ki, Sofini illərin ayı yuxusundan oyatmışdı.

Buna bənzər bir hissi Sofi bir neçə il bundan əvvəl keçirmişdi: O zaman Qəmərbanunun tapşırığı ilə Gəncədən çıxıb iş dalın-

ca getmişdi. Günün günorta çağı idi. Sofi yorulmuşdu və acmışdı, bir bulaq üstündə, söyüd ağacının kölgəsində atdan enib qabağına balaca bir süfrə saldı və həmişəki kimi qollarını çırmalayıb dəstəməz aldı, sonra yola götürdüyü soyutma toyuqdan yeməyə başladı. Bu vaxt yolla Sofinin qabağında qurtarmaq bilməyən bir karvan keçdi. Sofi silahlı atlılardan öyrəndi ki, bütün bu karvan Şirvanşah Şeyxşahın Şah İsmayıla göndərdiyi hədiyyələrdir: xurcun-xurcun ləl-cavahir, qızıl və gümüş pullar, daş-qaş, rus malları, ərəb atları, Bərdə qatırları... Bu karvan yükünü saymaqla qurtaran deyildi və o zaman Sofinin ürəyində heç vaxt bilmədiyi bir hissə baş qaldırdı: Sofi qurtarmaq bilməyən karvan zənginliyi müqabilində özünün heçliyini dərk etdi və bütün bədəninə soyuq su çiləyən bu kəşf Sofini elə sarsıtdı ki, birdən-birə öz əllərini qan içində gördü, elə bil, gecə ilə Qəmərbanunu xəncərlə doğrayıb ləl-cavahirini götürüb qaçmışdı: elə bil o ləl-cavahir Sofinin qırqırmızı qana bulaşmış əllərində işildamağa, dünyanın min bir rənginə çalmağa başladı. Sofi yerindən sıçrayıb atın belinə atıldı və həmişə sakit olan bu adamdan çıxmayan bir hikkə ilə atı qamçılıyıb çapdı.

Təkcə bir qolu qoparılmış soyutma toyuq elə-eləcə söyüdün altında qaldı. Sofi bütün həyatında birinci dəfə idi ki, belə bəd-xərclik edirdi.

Sofi sidq-ürəkdən Allaha inanan adam idi, fırlıdaqçı mollalarla, yalançı cadugərlərlə, adamı cəddi ilə hədələyən acgöz seyidlərlə arası yox idi, amma Allahın adını uca tuturdu və o zaman Sofi Allahı köməyə çağırırdı və günlər keçdikcə Sofinin ürəyini bürümüş o dəli tamah hissi də keçib getdi.

Amma indi bu hissə keçib getmək bilmirdi.

Bəlkə ona görə ki, ürəyinin lap dərinlərində Sofi özü o hissini keçib getməyini istəməirdi? Nə üçün Sofi çöllü-biyabanlarda özünü məhv etməli və günün cırhacı istisində sonu görünməyən bu çöllərdə adi bir böyürtkən kolu görəndə gözünə işıq gəlməli, elə bil ki, tuba¹ görüb?

Nə üçün Sofi qurşağında bu qədər varidat gəzdirdiyi halda özü öz ayaqları ilə özünü gələcəyin səfalətinə aparır və əslində qurşağında gəzdirdiyi bu varidat düz yaşadığı üçün, təmiz yaşadığı üçün, həmişə gözü tox olduğu üçün, bütün uşaqlığını, gəncliyini, ən sağlam kişilik çağlarını başqalarına xidmətdə keçirdiyi üçün Allahın ona bəxş etdiyi halalca haqq deyilmə?

Sofi elə bil ki, diksindi.

Allah?

Allahın adını tutma, rəzil insan. Bütün dünyadakı insanlar rəzildi və sən ki bu cür xəyallar edirsən, rəzillərin rəzilisən və sən özündən xəbərin yox imiş. Bütün dünyanın insanları rəzildir-sə, onda Mahmud da rəzildi? Yox, Mahmud rəzil deyil, Mahmud... Sofi bu sözü fikrinə gətirmək istəmirdi, amma nə üçün? Nə üçün həqiqətin gözünə düz baxmaq lazım deyil və nə üçün həqiqətdən qaçıb, özümüzü aldatmalıyıq? Həqiqət isə bu idi ki, Mahmud... Ürəkli ol, Sofi, ürəkli ol və sən yolunda ömrünü çürütdüyün adamlardan əskik deyilsən, ürəkli ol: Mahmud axmaq idi və Mahmuda baş qoşmaq, dünyanın bu vaxtında məcnunluq eləmək xəyalına düşmüş bu axmağın, hə, Sofi, sözü adı ilə de, bu axmağın dalınca getmək ona nə verəcək, sənə nə verəcək? Görmədin dünən Allahın əkinçiləri, o əkinçiləri ki, başqa vaxt onları adam hesab eləmirik, bizə necə qəhqəhə çəkib güldülər?

Dünən Sofi ilə Mahmud bir-biriylə mübahisə eləyən iki əkinçiyə rast gəldi. Mübahisə torpaq üstündə idi və əkinçilərdən biri o birinə başa salmaq istəyirdi ki, sahəsini iki arşın düz ölçməyib, səhv salıb və nə qədər edirdisə o birisi başa düşmürdü. Sofi ilə Mahmudu görəndə elə bil gözünə işıq gəldi.

– Ay başınıza dönüm, – dedi. – İmam Hüseyn yolunda mənə kömək eləyin, bu qanmaz oğlu qanmaza qandırım ki, səhv eləyir.

Sonra kişi sahəni necə ölçdüklərini və səhvin nədə olduğunu Mahmuda başa saldı, sonra da soruşdu.

– Hə, ay başına dönüm, indi sən denən, mən düz deyirəm, yoxsa yox?

Bu kəndli kişilər nə biləydi ki, Mahmudun fikri özündə deyil, bu kəndli kişilər, axı, Sofi deyildi.

Mahmud dedi:

– Məryəm düz deyir...

– Nə? – Kişinin gözləri bərələ qaldı, sonra ikisi də mübahisə-

¹ Fars şairi Məsudinın şerlərindəndir və tərcüməsi belədir: nə qədər ki, öz muradına çatmısan, çalış ki, zəmanə sənə saz olmasa da, sən zamanəyə saz ol.

² Gülgün – Şirinin atının adıdır.

³ Arəş – Əfsanəvi qədim İran oxatanı; çox uzaq məsafələrə ox atmaq qüdrətinə malik imiş.

lərini yadlarından çıxarıb Sofi ilə Mahmudu hoydu-hoyduya götürdü.

– Hə, kim düz deyir? – Sonra Mahmudun qolunu silkələdi. – Səninləyəm, kim düz deyir? – Kişi bir də soruşdu.

Belədir işlər, Sofi...

Totalım ki, getdik o məlun keşişi tapdıq, sonra nə olsun? Keşiş Mahmuda qız verəndi? Kimi var idi Mahmudun ki, qızı keşişdən alıb buna verə? Lap elə totalım ki, Sofi əlini qurşağına saldı, daş-qaş gücünə – insan çiy süd əmib, – keşişi razı saldı və keşiş qızını Mahmuda verdi, sonra nə olacaq? Sofi qurşağındakını dinsiz bir keşiş qızı ilə bu əlsiz-ayaqsız Mahmuda verməli idi ki, alın, xərcləyin və mən də ölənə qədər sizə xidmət eləyəcəyəm, babası keşiş olan uşaqlarınızı saxlayacağam? Nə üçün? Niyə axı? Niyə?

Mahmud onsuz da pul qədri bilən deyildi və özünün nəyi var idisə yolda ac-yalavaca paylamışdı. Sofinin nəsihətləri Mahmuda təsir etmirdi və Mahmud həmişə kasıb-kusuba pul verəndə Sofi fikirləşirdi ki, sən bəyəm Hatəmi-tai¹ olub neyləyəcəksən, a bədbəxt? Bəyəm dünyanın ki, bu qədər acı var, onların hamısını doyurmaq olar?

Yazıq Sofi başa düşmürdü ki, Mahmud cibindəkiləri təkçə ona görə kasıblara paylamırdı ki, acdırlar, çörək yesinlər; Mahmud bu səfər boyu hər addımda pulun və ümumiyyətlə, varidatın, olanın mənasızlığını dərk edirdi və buna görə də kasıb-kusub sədəqə üçün təşəkkür edəndə özünü naqolay hiss edirdi. Mahmuda elə gəlirdi ki, əksinə, bir qızıl, ya bir gümüş verməklə bu adamları tovlayır və onlar heç nə başa düşmürlər.

Sofi həmişə fikirləşirdi ki, yaxşı ki, Mahmudun onun qurşağından xəbəri yox idi və əslində indi Sofinin qurşağından dünyada heç kimin xəbəri yox idi. Təkçə Allahdan başqa...

Mahmud atasının öldürüldüyünü də bilmirdi və Sofi bu barədə Mahmuda heç nə deməmişdi. Mahmud onsuz da yolundan dönməyirdi və onsuz da iztirablar içində idi və Mahmudun iztirablarının üstünə iztirab gətirməyin nə mənası var idi? Yaxşı, bunu ki, başa düşürsən, bəs, bu nə fikirlərdi girir başına, ay kaf-tar? Tez elə, çıxar küpü, yıxıl yerə, gözlərini yum, yat.

Sofi yata bilmirdi. Sofi gözlərini yuman kimi çayda çimən Ceyranı görürdü.

Ocağın isə közü qızarırdı.

Sofi qalxıb Mahmudun yanında çöməldi və yun şalı Mahmudun belindən çəkib küpü çıxarmaq istədi. Küp bərk tutmuşdu və Sofi bir əli ilə küpün qırağı boyu Mahmudun bədənini yumşaldayumşalda o biri əli ilə axır ki, küpü çıxartdı. Mahmudun kürəyi küpün ağzı girdəliyində qapqara qaralmışdı və Sofi közərən ocağın işığında küpün bu qapqara yerini görəndə «birdən-birə tamam yumşaldı, elə bil, üstünə bir yekə bardaq ilıq su tökdülər və bu ilıqlıq Sofinin ürəyini yuxaya döndərirdi: Qəmərbanunun təkçə oğlu çöllərdə, düzlərdə gör özünü necə soyuğa verib, bəs, sən hara baxırsan, Sofi? Şeytan yoldan çıxarıb səni, Sofi. Tamam yoldan çıxarıb. Qov şeytanı ürəyindən, lənət denən şeytana. Əgər sən də bu tifilə xainlik eləsən, deməli, öz əllərlə ona qəbir qazırsan, çünki bu qara dünyada ki, bu cür qara fikirlər sənin ürəyində özünə yuva salır, bu dünyada Mahmudun qisməti qəbirdən başqa nə ola bilər? Hamımızın qisməti qara torpaqdı, amma sən öz əllərlə başqasına qəbir qazsan, Sofi, onda qara torpağın da bağır yarılar və bütün dünya alt-üst olar.

Sofi yanına-yanına Mahmudun kürəyini ovuşdururdu. Sən bir bu cəllad dünyanın işinə bax... Düz doqquz il Mahmudun yolunu gözlədilər, Mahmud anadan olanda bütün Gəncə camaatı xəzinənin hesabına qırx gün, qırx gecə müftə yeyib-içib kef elədi və indi həmin Mahmud bir səfil kimi kol dibində belinə küp qoydurub... Nağıl qoşub danışsan, inanmazlar buna... Sofi yun şalla Mahmudun üstünü basdırdı ki, küpün yeri soyuq çəkməsin və ürəyi yana-yana da dedi:

– Sən indi gərək yorğan-döşəkdə yatasan, bala... Kürəyin kömür kimi qaralır... Yox, bala, sabah səni qoymayacağam burdan tərənəsen... Elə buradaca üstünü yaxşıca basdıraram, bütün günü yatarsan, yaxşıca tərləyərsən, sonra görək başımıza nə gəlir...

Sofi birinci dəfə idi ki, Mahmuda «bala» deyirdi. İndiyə qədər Mahmud, Sofinin ağalarının oğlu idi, indi isə Mahmudun Sofidən başqa heç kimi yox idi. Elə Sofinin özünün də Mahmuddan başqa kimi var idi?

Mahmud bir söz demədi və Mahmudun beləcə susmağı Sofinin ürəyində bir ümid çırağı yandırdı: deməli, Mahmud razı idi sabah yolçuluq eləməməyə, onda Sofi yenə yalvarıb-yaxarsın, bəlkə bu dəfə Sofi bu səfərin mənasızlığını başa sala biləcəkdə... Dünyanın nə çox şəhəri, gedib birində məskən salardılar, ev-eşik düzəldərdilər, Sofi Mahmudu evləndirərdi...

– Mahmud...

Mahmud cavab vermədi. Sofi soyuq keçməsin deyə Mahmudun üstünə saldığı şalın qıraqlarını səliqəyə sala-sala bir də səslədi:

– Mahmud, bala...

Mahmud başını Sofiyə sarı çevirib soruşdu.

– Eşidirsən, Sofi?

– Nəyi?

– Xanəndənin səsini.

Sofi hiss etdi ki, bütün damarlarından axan qan o küpün yeri kimi, qapqara qaraldı; Sofi onun halına acıyırdı, ürəyinin sözlərini deyirdi, amma Mahmud Sofini heç adam hesab etmirdi, dediyi sözləri heç eşitmirdi də, xəyalı Füzulidir – kimdir, hansı bir şairinsə şerlərində idi və Sofi ürəyində özünü gəmirirdi, amma Mahmudun ürəyində ona mahnı oxuyurdular...

Lap yaxşı oldu, Sofi, səninçün bu da azdı. Sən iztirab çəkirsən ki, bu yazıq beləcə soyuqlayıb, amma o özü üçün nəğmə oxuyur və səni ələ salır. Sənə bu da azdı, arsız kişi. Nə istəyirsən ondan? Səfərdən döndərib hara aparacaqsan onu? Bəlkə Gəncəyə aparacaqsan ki, al, Bayandur xan, kəs bunun başını? Üstəlik mənim də başım peş-kəşdir? Hansı başqa şəhərə aparacaqsan onu, avam kişi? Sən indi heç öz dərdini çəkə bilmirsən, onun dərdini də özünə yük eləyəcəksən? Sən görmürsən ki, Allah bunu belə yaradıb və bu iş düzələn iş deyil? Sən görmürsən ki, bu adam elə bir əlacsızlıq içindədi ki, heç bir işıq ucu görünür?

Sofi fikirləşdi ki, bəlkə bayaq uzaqdan gələn o xanəndə səsi Hatif¹ idi və Sofini insan olmağa və insan kimi yaşamağa çağırırdı?

Sofi fikirləşdi ki, əlbəttə, adi bir bəndə yox, Sahəölçən² olsaydı, Mahmudu bir göz qırpımında Məryəmə yetirərdi, amma Sofi, Sahəölçən deyildi və Qələmlövhi-məhfuzda³ necə yazmışdısa, elə də olacaqdı.

Ziyad xanın öldürülməsi xəbəri gəlib çatanda Sofinin bütün içini heyvani bir qorxu bürümüşdü: Bayandur xan adam göndərib Mahmudu da, elə Sofinin özünü də öldürdəcək, amma incəvarı, Mahmud elə xan oğlu idi ki, onu öldürməyin, ya öldürməməyin əhəmiyyəti yox idi və buna görə də Mahmud barədə tədbir görməyə Bayandur xanın heç vaxtı yox idi. Dünyanın işlərini nə bilmək olar, bəlkə heç kimə rəhmi gəlməyən Bayandur xanın Mahmuda rəhmi gəlirdi? Yox, Sofi, hələlik vaxtı yox idi, hələlik rəhmi gəlirdi, amma düz deyirsən, dünyanın işlərini bilən olmaz və

hanı o zamanət ki, bax elə bu gecə Bayandur xanın adamları gəlib Mahmudun da, sənin də başınızı kəsməyəcək?

Sofi sövq-təbii əli ilə qurşağını yoxladı. Bu qurşaq taxıldığı gündən bəri neçə müddət idi ki, bir dəfə də olsun açılmamışdı və bütün bu müddət ərzində Sofi belindəki qurşağın dərindən çimə də bilməmişdi. Əvvəlcə bu qurşaq Sofini darıxdırırdı, qurşağın altından qarnı, beli qaşınırdı, tərləyirdi, amma sonradan yavaş-yavaş Sofi bu qurşağa öyrəndi və indi elə bil ki, bu qurşaq da əli kimi, ayağı kimi, Sofinin bədəninin bir hissəsiydi.

Sofi qurşaqdan hələ heç nə götürməmişdi. Mahmud cibindəkilərin hamısını paylayıb qurtarmışdı və indi heç kim onlara kömək eləmədiyi üçün, bütün dünyada tək-tənha qaldıqları üçün yeməyi-içməyi özləri almalıydı, daha heç kim xəlvəti gətirib Sofiyə Qəmərbanunun tapşırığı ilə ləzzətli təamlar vermirdi və Sofi atları satdı; neçə gün idi ki, həmin pulla dolanırdılar.

Ocağın közü qızarırdı.

O cavan xanəndənin səsi çayın şırıltısına qatılmışdı.

O cavan xanəndənin səsi gecənin bu qaranlığında birdən-birə bir baxış, bir nəzəri Mahmudun gözlərinin qabağına gətirdi və Mahmud bu baxışları tanıdı: altı-yeddi gün bundan əvvəl o Qırmızı Tuman Kişi beləcə baxdı və getdi; həmin baxışdan sonra Mahmud bir xeyli atın belində oturub Qırmızı Tuman Kişinin ardınca baxdı və sən demə, həmin baxışlar, o nəzər o vaxtdan Mahmudun beynində həkk olub qalıbmış – indi, gecənin bu vaxtında həmin baxışları birdən-birə yenə beləcə aydın gördü.

O baxışlar nə deyirdi?

Həmin Qırmızı Tuman Kişilə dağlarda rastlaşdılar.

Mahmud irəlidə, Sofi də həmişəki kimi onun ardınca dağ cığırları ilə üzüyuxarı qalxırdılar və bu vaxt qırmızı tuman geymiş bir kişi qaça-qaça düz onların qabağına çıxdı və özünü tamam itirdi, əlindəki çörək parçasını iki əlilə sinəsinə sıxdı və Mahmudun atının qabağında dayanıb bilmədi ki, nə eləsin.

¹ Sultan Mahmud Qəznəvi (997-1030) – Şərqi İrənanın, Türkünstanın və Hindistanın böyük bir hissəsində hökmranlıq edən Qəznəvilər sülaləsinin banisi idi və deyilənə görə Əbülqasım Firdovsi «Şahnamə»ni onun sifərişilə 35 il müddətinə yazmışdır, amma sonradan Sultan qoca şairi aldatmışdır.

² İslam fəlsəfəsinə görə insan torpaqdan yaranıb.

Bir az aralıda, yoğun gövdəli bir qoz ağacının altında qoca bir kişi oturmuşdu və teyxa cırıq-cırıq uzun bir köynəkdən başqa qocanın əynində heç nə yox idi. Qoca o qədər arıq idi ki, qabırğaları bir-bir sayılırdı, başı elə kəllə sümüyü idi və gözlər olan çuxurun dərinliyindən iki xəstə işıltı gəlirdi. Qoca yalnız haça sümük-lərdən və dəridən ibarət qollarını irəli uzadıb nə isə deyirdi, amma nə dediyini başa düşmək mümkün deyildi, çünki ağzından sözlər yox, nazik və taqətsiz civilti çıxırdı.

Mahmud başa düşdü ki, Qırmızı Tuman Kişi qocanın çörəyini əlindən alıb.

Mahmud qollarını irəli tutub yelləyə-yelləyə civildəyən qocaya bir də baxdı: yox, insan ancaq aclıqdan bu günə düşə bilməz, insan ancaq dərd əlindən bu cür əriyə bilər və sən gərək kim olasan ki, belə bir adamın əlindən çörəyini tutub alasan...

Qırmızı Tuman Kişi çörək tikəsini iki əlilə də sinəsinə sıxa-sıxa başını aşağı əyib gözlərini yerə dikmişdi. Bu Qırmızı Tuman Kişinin yaşı bir o qədər də çox deyildi, amma başı, saqqalı, sinəsinin, qollarının tükləri ağappaq idi.

Mahmud:

– Nə üçün çörəyi o kişinin əlindən almısan? – dedi. – Sən görmürsən ki, dərd onu nə günə salıb? – Sonra Mahmud kişinin əynindəki qıpqırmızı tumanı enli balağından belinəcən gözdən keçirtirdi və: – Eh, sən nə bilirsən dərd nədir? – dedi.

Qırmızı Tuman Kişi Mahmudun bu sözlərindən sonra başını yuxarı qaldırdı və cəmi bircə an Mahmudun gözlərinin içinə baxdı, sonra yenə başını aşağı salıb dinməz-söyləməz çıxıb getdi.

O bircə anlıq baxış Mahmudu sarsıtdı.

Sofi onda Mahmudun qarasına deyirdi və Qırmızı Tuman Kişi çıxıb gedəndən sonra rahat nəfəs aldı; Sofi qorxurdu və deyirdi ki, axı, sənin camaatla nə işin var, olmasın elə, olsun belə, süpürləyib salsın bizi ayağının altına, varımızı-yoxumuzu da soyusun...

Mahmud atdan düşüb Sofinin deyinməyinə baxmayaraq, onun

¹Dörd müqəddəs kitab nəzərdə tutulur. Tövrat (Musa peyğəmbərin kitabı), Zəbur (Davud peyğəmbərin kitabı), İncil (İsa peyğəmbərin kitabı) və Quran.

xurcununda nə ki, yemək-içmək var idi, hamısını çıxarıb qocaya verdi və qoca bir göz qırpmında bütün yemək-içməyin hamısını cındır köynəyinin altında gizlətdi, amma Mahmud qocanın belə bir cəldliyinə və acgözlüyünə fikir vermədi və bunu da görmədi ki, qocanın cındır köynəyinin içində başqa çörək, yemək də var; Mahmud geriye dönüb Qırmızı Tuman Kişinin ardınca baxırdı.

Qırmızı Tuman Kişi gözdən itdi, amma Mahmud bir müddət gözlərini dağın ətəyi ilə aşağı düşən cığırdan çəkmədi.

O baxışlar nə deyirdi?

O baxışlarda ağrı var idi, iztirab var idi, əzab var idi, amma, ən başlıcası, o baxışlarda açıq-aşkar bir rişxənd var idi.

O əzablı baxışlar əslində gülürdü.

Elə bil o baxışlar Mahmuda gülürdü: bəs, sən bilirsen dərd nədir?

Gecənin qaranlığında, çayın şırıltısında, közərən ocağın ya-vaş-ya-vaş azalan istisində və o cavan xanəndənin get-gedə uzaqlaşan, itən avazı içində həmin baxışlar, elə bil, yenə təkrar etdi: bəs, sən bilirsen dərd nədir? – və Mahmudun bütün varlığı o baxışların belə bir rişxəndinə qarşı coşdu: yox, Mahmudun dərdi təkcə Məryəm dərdi deyildi, yox, səfərə çıxdığı gündən bu tərəfə, gördüklərini görəndən sonra, el dərdi, oba dərdi, insanların dərdi idi, bu dünyada yaşamağın dərdi idi – bunu heç kim başa düşmürdü və başa düşmək də istəmirdi, hamı Mahmudu çöllərə düşmüş bir Məcnun bilirdi...

Həmin gecə qaranlığında Mahmud bu fikirdən diksindi – məgər Məcnun olmaq ayıbdı? Nə üçün bu camaat Şeyx Nizaminin, Əmir Xosrovun, Caminin, lap elə bu yaxınlarda yaşayıb yazan Nəvainin¹ əsərlərini oxuyub, bunlara qulaq asıb, Məcnunun aqibətinə göz yaşları axıdır, amma gördükləri, tanıdıqları, bir hava ilə nəfəs aldıqları adama «məcnunun biridir» deyib gülürlər?

¹Mifə görə yəhudi peyğəmbəri Davudun gözəl səsi olub.

²Altı cəhət – sağ və sol, ön və arxa, yuxarı və aşağı.

³Yəğma – klassik Şərq ədəbiyyatında misilsiz gözəlləri olan Orta Asiya səhərlərindən biri kimi işlədilir.

⁴Bələm (İbn Baur) – dinə görə, Musa peyğəmbərlə bir yerdə yaşayıb və dünya malına tamah saldığına görə it kimi ləhləmək bəlasına tutulub.

Məcnunun biridir, yəni kimdir? O adamdır ki, çöllərdə ceyranla da dil tapa bilir və istədiyi məxluqa sədaqətlidir və heç kimə pislilik eləmir, heç kimin ürəyini sındırmır və istəyir ki, hamı xoşbəxt olsun, nə üçün camaatın beləsinə gülməyi tutur?

O Qırmızı Tuman Kişinin baxışları da buna görə gülmürdü?

Yox, o baxışlardakı gülüş başqa idi, o rişxənd başqa rişxənd idi.

...Əlbəttə, Mahmud o Qırmızı Tuman Kişinin baxışlarının mənasını axıra qədər başa düşə bilməzdi, çünki Mahmudun dağların qoynundakı o kənddən xəbəri yox idi, çünki Mahmudun o kənddəki qırğından xəbəri yox idi, o qırğından ki, Kərbəla qırğını o qırğının yanında yalan idi.

Mahmud nə biləydi ki, o kişi həmin qırmızı tumanı hardansa tapıb əyninə keçirib və o qırmızı rəng bu kişinin əynində sırtıqlığın, arsızlığın rəngi deyil, insan qanının rəngidi,

Həmin kənd dünyanın gözəl kəndlərindən biri idi; bütün dünyaya susuzluqdan yanıb cadar-cadar çatlayanda bu kəndin ətrafında hər addımbaşı pıqqıldayan bulaqlar adamın ürəyinə sərinclik gətirirdi, bütün dünya yeməyə çörək tapmayanda, bu kəndin sapsarı buğdası dəyirməndə üyüdülmürdü, çuvallar çuval üstə yığılırdı, bütün dünyanın mal-qarası otlamağa heç qaratıkan da tapmayanda, bu kəndin mal-qarası sübh tezdən dağların qoynundakı meşələrə girirdi və bir axşamüstü dolu yelinləriylə həyətlərə qayıdırdı, bütün dünya kürk üstündən kürk geyib soyuqdan donanda və yandıрмаğa odun tapmayanda, bu kəndin sobaları çarthaçart yanırdı; bütün dünya bir-birinin qanını içirdi, insanlar dünya malını, yer üzünün bu qədər torpağını öz aralarında bölüşə bilmirdi, axın-axın qoşunlar şəhərləri dağıdırdı, kəndləri viranə qoyurdu, bu tərəf hücum çəkib o tərəfin ilxısını, qoyun sürüsünü, mal-qarasını aparırdı, o tərəf bu tərəfin, amma bu kəndin sıldırım qayaları, dərin yarıqları, başı göyləri yaran zirvələri qoymurdu ki, buralara yad atının ayağı dəyə, bu kəndi yad nəfəsdən qoruyurdu və bir dəfə bu yerlərdən gəlib keçən Gözəl Xasiyyətli təxəllüslü ərəb şairi və

¹ Həcərül-əsvədə – Məkkə şəhərində Kəbədə saxlanan müqəddəs Qara daş.

² Deyilənə görə Məhəmməd peyğəmbər gələcək arvadı Zeynəbi çimən görmüş və bu sözləri demişdir. Ərəbcədən tərcüməsi belədir: «Səni yaradana əhsən».

səyyahı Yəmənli Əbülqasım Talıb əl-Həsən Cəmaləddin Qiyas ibn Ziyad Məhəmməd Kəmaləddin Həmidəxisal öz adından da uzun bir qəsidə yazıb bu kəndi bu dünyanın o dünyadakı cənnətindən artıq bir cənnət kimi dillər əzbəri eləmişdi.

Kəndin camaatı hündürboylu, qırmızıyanaqlı, kişilərinin qolu güclü, arvadlarının döşü südlü camaat idi, işləyən camaat idi, əkir-di, becərirdi, halallıqla da yeyirdi; dünyanın qarışıq zamanında tələlərindən və güzəranlarından razı idilər və lazım olanda bir-birini bağışlamağı bacarırdılar, pisi tez yaddan çıxarırdılar və yaxşı ilə yaşayırdılar.

O vaxtlar Azər təzə evlənmişdi və cavan arvadı Aysulu ilə bir yerdə dünyagörmüş Güzəl Xasiyyətinin cənnətdən də artıq vəsf elədiyi həmin kənddə yaşayırdı; Azərin bütün gününün əkib becərmək yorğunluğu Aysulunun təmiz və sağlam yatağında çıxırdı, Aysulunun balıq kimi sürüşkən və hamar bədəninin istisi dünyada yaşamağın gözəlliyindən deyirdi.

Azər ilə Aysulunun birinci oğlu olanda Azər ilkinə imam Əlinin adını qoydu:

– Adını mən verdim, yaşını Allah versin! – dedi və həmin gün kəndin bütün camaatı ocaq qaladı, heyvan kəsdı, səhərə kimi çaldı, oxudu, oynadı – hər dəfə dünyaya təzə bir uşaq gələndə bu kənd beləcə bayram edərdi.

Azər ilə Aysulunun ikinci oğlu olanda Azər bu ikinci oğluna da imam Həsənin adını qoydu, sonra üçüncü oğlanları oldu, Azər üçüncü oğluna imam Hüseyin adını qoydu, dördüncü oğlanları oldu, Azər dördüncü oğluna imam Zeynalabdinin adını qoydu.

Azər ilə Aysulunun oğlanları kəndin ən sağlam, ən gözəl, ən ağıllı və ən mehriban uşaqları idi və kəndin bütün camaatı bu oğlanlara baxıb:

– Adlarına layiq oğlanlardı!.. – deyirdi.

Sonra Azər ilə Aysulunun beşinci oğlanları oldu, Azər beşinci oğluna imam Məhəmməd Bağırın adını qoydu, sonra altıncı oğlanları oldu, Azər altıncı oğluna imam Cəfər Sadiğın adını qoydu, gün keçdi, ay dolandı və Azərlə Aysulunun yeddinci oğlanları oldu, Azər yeddinci oğluna imam Musayi-Kazımın adını qoydu.

Azər oğlanlarına bir-bir imamların adını qoyduqca və bu oğlanlar da beləcə sağlam, gözəl, ağıllı və mehriban böyüdükcə, ya-

¹Tuba – Cənnət bağında gözəl və əzəmətli bir ağac.

vaş-yavaş kəndin camaatına elə gəlirdi ki, elə bil, bu oğlanlar doğrudan da imamdırlar, təzədən dünyaya gəlirlər və camaatın bu oğlanları sevməsində, oxşamasında bir möcüzə hissi də baş qaldırmağa başlayırdı; əlbəttə, camaat üçün bu oğlanlar hələlik adi oğlanlar idi, amma bu adilikdə nəsə bir qeyri-adilik də var idi və o zaman kəndin ağsaqqalı doxsan üç yaşlı Bayandur İxtiyar birinci dəfə fikrə getdi və bir gecə yuxusu qaçdı, yata bilməyib həyə-tə çıxdı, sonra gecənin qaranlığında kəndin küçələrini bir-bir gəzdi, yatmış kəndin sakitliyinə qulaq asdı və özü özündən soruşdu:

– Tanrının üzü bizdən dönür?

Azər ilə Aysulunun səkkizinci oğlanları oldu və Azər səkkizinci oğluna imam Rzanın adını qoydu, sonra Azər ilə Aysulunun doqquzuncu oğlanları oldu və Azər doqquzuncu oğluna imam Məhəmməd Təqinin adını qoymaq istəyəndə Aysulunun ürəyi birdən-birə bir nigarançılıqla sıxıldı və Aysulu tavandan sallanmış bələkdə yatmış doqquzuncu oğluna baxa-baxa:

– Başqa ad qoyaq ona... – dedi və bu söz əslində Azərin də ürəyindən xəbər verdi, amma daha başqa ad qoymaq mümkün deyildi, onsuz da kəndin bütün camaatı bir-birinə pıçıldayırdı ki, Məhəmməd Təqi də gəldi...

Azər doqquzuncu oğluna imam Məhəmməd Təqinin adını qoydu.

Bütün dünya dəli-divanə ilə dolu idi, amma Gözəl Xasiyyətlinin cənnətdən artıq hesab elədiyi həmin kənddə cəmi bircə nəfər Havalı var idi, adı da Havalı İbrahim idi. Havalı İbrahim gecəgündüz oturub səninlə söhbət edərdi, ömründə deməzdin ki, qalın çal saqqallı, çal qıvrım saçlı, hər qolunda bir kəl gücü olan bu kişi havalıdı, amma ildə-ayda bir dəfə qəflətən az qalırdı Havalı İbrahimin gözləri pırtlayıb hədəqəsindən çıxsın və bu vaxt Havalı İbrahim qeybdən səs eşidirdi, sonra əli-ayağı əsirdi, yerə sərilib çapalayır, ağzından köpük gəlirdi. Havalı İbrahim özünə gəlib ayağa qalxandan sonra, ağır-ağır nəfəs ala-ala qeybdən eşitdiklərini bir-bir camaata danışır və heyrət edirdi ki, bu səsin dediyi sözləri ondan başqa heç kim eşitməyib.

Kəndin camaatı heç vaxt Havalı İbrahimin dediklərinə fikir vermirdi və hamının Havalı İbrahimə ürəyi yanırıd ki, sapsağlam, güclü-zorlu kişi belə bir dərddə tutulub, amma iş elə gətirdi ki, günlərin bir günündə bütün kənd Havalı İbrahimə inandı və əslində

elə bil ki, bu kəndin bütün camaatı neçə müddət idi ki, bu xəbəri gözləyirdi.

Kənddə belə bir xəbər yayıldı ki, sübh tezdən Havalı İbrahimin gözlərinin qabağında şimşək çaxıb və qeybdən eşitdiyi səs Havalı İbrahimə deyib ki, çox çəkməyəcək ki, Mehdi Sahibi-əz-zaman sizin kənddə, Azərin evində zühur edəcək.

İndiyədək heç zaman Havalı İbrahimin gözünün qabağında şimşək çaxmazdı və indiyədək də heç zaman Havalı İbrahim qeybdən gələn səsi bu cür gur və bu cür aydın eşitməmişdi. Günü-nortaya yaxın Havalı İbrahim gələnə-gedənə sübh tezdən qeybdən eşitdiyini danışa-danışa birdən-birə sinəsini tutdu, yerə yığıldı, çapaladı, ağzından köpük gəldi və bir də heç vaxt ayağa qalxmadı.

Axşam Havalı İbrahim öldü.

Allah Havalı İbrahimi bu gün sübh tezdən eşitdiyi xəbəri camaata yetirməkçünmü saxlayırdı? Bu kəndin camaatı necə avam, necə Allahdan dönmüş adamlardı ki, hər şeyi görənlər və hər şeyi eşidənlər İbrahimin adının qabağına «havalı» sözü qoymuşdu və onu vecinə almırdı?

Kəndin bütün camaatı Azərlə Aysulunun evinə axışdı və kəndin bütün camaatı Əlinin, Həsənin, Hüseynin, Zeynalabdinin, Məhəmməd Bağırın, Cəfər Sadığın, Musayi-Kazımın, Rzanın, hələ qırx günü tamam olmamış Məhəmməd Təqinin əlindən, ətəyindən, ayağından öpməyə başladı və həmin gündən də bütün kəndin camaatı Mehdi Sahibi-əzzamanı gözləməyə başladı, amma heç kimin xəbəri olmadı ki, elə həmin günün gecəsi bütün ürəyini bir xof bürümüş, doxsan üç yaşlı Bayandur İxtiyar yenə gözünü yumub yata bilmədi, gecənin yarısı həyəətə çıxdı, yatmış kəndin bütün məhəllələrini bir-bir gəzdi və öz-özündən soruşdu:

– Tanrının bizə qəzəbi tutmuş?

Sonra doxsan üç yaşlı Bayandur İxtiyar hələ lap uşaq yaşlarında ikən ozanın Dədə Qorqud boylarını söyləyəndə dediyi misraları xatırladı və elə bil ki, həmin misralar uzun-uzun illərdən bəri qaranlıq bir mücrünün içində gizlədilib saxlanmışdı, indi mücrünü açdılar və o misralar işığa çıxdı: o gecə sakitliyində doxsan üç

¹Hatəmi-tai – (əsl adı Əbu-ədi bin Abdulla bin Səd Hatəmdir) VI-VII əsrlərdə yaşamış ərəb əmiri və şairidir. Böyük dövləti və hədsiz səxavəti haqqında Şərqlərin ələmində bir çox rəvayətlər mövcuddur.

yaşlı Bayandur İxtiyarın bütün gün ərzində elə bil ki, tamam aqlını itirmiş camaata baxa-baxa həyəcandan səyriməyə başlamış və indi də səyriyəni dodaqları lap uşaqkən eşitdiyi həmin işıqlı misraları söyləməyə başladı:

Ucalardan ucasan, uca Tanrı!
Kimsə bilməz necəsən, görklü Tanrı!
Sən anadan doğmadın,
Sən atadan olmadın,
Kimsə rizqin yemədin.
Kimsəyə güc etmədin.
Qamu Yerdə əhədsən.
Allah – səmədsən.
Adəmə sən tac urdun.
Şeytana lənət qıldın.
Bir suçdan ötəri dərğahından sürdün.
Nəmur göyə ox atdı,
Qarnıyarıq balığı qarşı tutdun.
İbrahimi tutdurdun,
Xam gönə çulğadın,
Götürüb oda atdırdın, odu bustan qıldın.
Ululuğa həddin yox.
Sənin boyun-qəddin yox.
Ya cisimlə cəddin yox!
Urduğun ulıtmayan, ulu tanrı!
Basdığın bəliirtməyən, bəlli tanrı!
Götürdüyün göyə yetirən, görklü tanrı!
Qaçdığın qəhr edən, qəhhar tanrı!
Birliyinə sığındım, çələbim, qadir tanrı!
Əziz Allah mədəd səndən.
Mədəd səndən!
Əziz Allah,
Mənə mədəd dedim.

Yenə gün keçdi, ay dolandı, Azərlə Aysulunun onuncu oğlu oldu və Azər onuncu oğluna onuncu imam Əli-Ənnəqinin adını qoydu və bundan sonra kəndin bütün camaatı gecə-gündüz on ikinci imam Mehdi Sahibi-əzzamanın yolunu gözləməyə başladı.

Kəndin camaatından Yaqubun yadına düşdü ki, altı il bundan əvvəl inəyi axşam meşədən qayıtmadı, gecə gedib gördülər ki, canavar inəyi dağıdıb, bu zülm deyildi, nə idi? İsrafilin yadına düşdü ki, inişil qırt toyuqlarının çıxartdığı on səkkiz cücədən cəmi yeddisi salamat qaldı, bu zülm deyildi, nə idi?; dünyanın Təbriz

kimi, Ərdəbil kimi, Gəncə kimi şəhərləri var idi və bu böyük şəhərlərdə yaşayanlar qızıla qızıl demirdi, gümüşü zinət hesab elə-mirdi, amma bu kəndin durna kimi qızları misdən bilərzik taxırdı, bu zülm deyildi, nə idi? Əbülfəzin yadına düşdü ki, keçən il qonşuları Ələkbərin oğlunun toyunda, Ələkbər o biri qonşuları Fərə-cullahı daha artıq fikir verirdi, nəinki ona və Fərəcullahın da ya-dına düşdü ki, üç il bundan qabaq Əbülfəzin yekə qızı onun kiçik oğluna daş atmışdı və uşağın başı yarılmışdı, nə var-nə var, Fərə-cullahın bu balaca oğlu Əbülfəzgilin bostanını tapdalmışdı, belə bir müsibətə dözmək olardı?; bu müsibət deyildi ki, Mərdan öz qı-zını İsgəndərə verməmişdi, amma Əlibaba kimi qara pıspısanın birinə vermişdi?; bəs buna necə dözmək olardı ki, Əlövsətin qar-pısında dörd sağmal inək saxlanırdı, amma yeddi uşaq atası Kərimin həyətində cəmi birçə inək var idi?

Mehdi Sahibi-əzzaman gələndən sonra bütün bu haqsızlığa son qoyulacaqdı və ədalət öz yerini tapacaqdı.

Əkinlər əkilmədi, bu qardaş dedi o qardaş əksin, o qardaş de-di mən niyə əkirəm, bu əksin; torpaq becərilmədi, o bunun dalın-ca dedi, bu onun dalınca dedi, bununla onun ədavəti düşdü, onun-la bu qanlı oldu, qonşu qonşunun xeyrinə-şərinə yaramadı, dayı-oğlu bibioğluna fırıldaq gəldi, qız atanın üzünə ağ oldu, ana çörə-yi oğuldan əsirgədi.

Havalı İbrahimin qəbri pir oldu. Camaat bir-birinin ayıbını ta-paraq gəlib pirə söylədi, ayıbı olmayan haqqında yalan dedi, Meh-di Sahibi-əzzaman gələndən qədər pirdən hərəkət istədi.

Azərlə Aysulunun on birinci oğlu oldu və Azərin daha heç bir əlacı yox idi, on birinci oğluna on birinci imam Həsən Əsgərinin adını qoydu və bundan sonra kəndin bütün camaatı öz doğma oğ-lunu-qızını tamam yadından çıxartdı, öz ev-eşiyini yadından çı-xartdı, əli qoynunda Mehdi Sahibi-əzzamanın yolunu gözlədi ki, gəlib onu xoşbəxt edəcək; amma bu xoşbəxtlik necə olacaqdı?; axı, Fərəcullah xoşbəxt olacaqdısa, Əbülfəz bədbəxt olmalıydı,

¹Hatif – qeybdən gələn mələk səsi, Şərqi ədəbiyyatında məcazi mənada da işlədilir, yəni ki, ürəyin səsi, qəlbin dediyi.

²Sahəölçən – Məhəmməd peyğəmbərin ləqəblərindən biridir, Məhəmməd peyğəmbər merac zamanı göyün yeddinci qatına – Allahın yanına qədər-ki məsafəni göz qırpmında qət edib.

³Lövhi-məhfuz – dünya yaranmamışdan əvvəl Allahın qələm ilə varlığın taleyini yazdığı lövhədir, göylərdə saxlanır.

çünkü Fərəcullahın xoşbəxtliyi təkcə o vaxt mümkün idi ki, Əbül-fəz bədbəxt olsun, Əbül-fəz o zaman xoşbəxt ola bilərdi ki, Kərim bədbəxt olsun. Zübeydinin o vaxt üzü güləcəkdə ki, Fatmanın sinəsinə dağ çəkilsin...

Kəndə aclıq düşdü, çünki nə əkən var idi, nə becərən, çörək yox idi və camaat gicikəni soyutma eləyib qarnını doydururdu, təkcə Azər çöldə əkib-becərən oğlanlarına çörək yedirdirdi, inəyə qulluq edib oğlanlarına süd içirdirdi və buna görə Əli də, Həsən də, Hüseyin də, Zeynalabdin də, Məhəmməd Bağır da, Cəfər Sadiq da, Musayi-Kazım da, Rza da, Məhəmməd Təqi də, Əli Ənnəqi də, Həsən Əsgəri də sağlam böyüyürdü və hər birinin də sifətində Aysulunun gözəl bənizinin bir suyu var idi. Əlinin on dörd yaşı var idi, Həsən Əsgərinin hələ bir yaşı tamam olmamışdı və bu uşaqlar başa düşə bilmirdi ki, camaat onlardan nə istəyir, niyə onların əllərindən, ətəklərindən öpürlər və bu qədər ki, uşaqlarıdır, niyə öz uşaqlarına baxmırlar, niyə kəndin uşaqlarının acından qarnı şişir?

Kəndin uşaqları yığışib gəlib çəpərin çölündə dayanırdı və həyətdəki təndirin başında bardaş qurub çörək yapan Aysulu xalaya baxırdı və Aysulu da ürəyində yana-yana «Can!.. Can!..» deyə-deyə bu uşaqların hərəsinə bir parça çörək verirdi, amma hamısına çatdırı bilmirdi və buna görə də uşaqlarına yedizdiriyi özünə nuş olmurdu.

Kəndin eşşəkləri baxımsız qalib çöllərə düşmüşdü, atlar vəhşiləşib ilxıyla meşələrə çəkilməmişdi, canavarlar elə bil kənd camaatının əldən düşüb əfəlləşdiyini başa düşmüşdü, inəkləri parçalayırdı, gecələr tövlələrə soxulub qoyun-keçidən apardığını aparırdı, aparmadığını da bir-bir boğub tələf edirdi.

Kəndin camaatı bir-biri ilə didişirdi, bu ondan bir ovuc noxud oğurlayırdı, o bir armud üstündə vurub bu birisinin başını yarırdı.

Doxsan altı yaşlı Bayandur İxtiyar bir-bir kəndin evlərini gəzməyə başladı:

– Camaat, dəli olmusunuz? – dedi. – Aqlınızı başınıza yığın – dedi. – Özünüz özünüzü tilsimə salmışınız!.. Oyanın! Çıxın tilsimdən! – dedi, amma Bayandur İxtiyarın ağzına baxan yox idi və axırda camaat doxsan altı yaşlı Bayandur İxtiyarın beləcə boş sözlərindən o qədər təngə gəldi ki, qocanın dalına bir təpik vurub kənddən qovdu və Bayandur İxtiyar təzədən kəndə qayıtmaq istəyəndə İbrahim pirinin yanında qocanı daşa basdılar, uşaq da, bö-

yük də, arvad da, kişi də əlinə keçən daşı, kösövü ağsaqqalın üstünə tozladı və o vaxtdan Bayandur İxtiyarı görən olmadı...

Həmin il payız tez gəlmişdi, pəncər qurtarmışdı, ağaclarda meyvə qalmamışdı və camaat ac idi, yeməyə şey tapmırdı, amma hər şeyə dözmək olardı, çünki Aysulu yenə boylu idi və Sahibi-əzzamanın təzədən dünyaya qayıtmağına az qalmışdı, bir azdan dünya güləcəkdə.

Aysulunun vədəsi yaxınlaşdıqca, qarnındakı tərpendikcə, tər-pik atdıqca ürəyində səbəbini bilmədiyi bir nigarançılıq baş qaldırırdı, artırdı və Aysulu bir gecə yataqda Azərin qolunu öpə-öpə pıçıldadı:

– Gəl burdan qaçaq...

Azər Aysuludan çox özündən soruşdu:

– Hara qaçaq?

On bir uşağı götürüb on ikincisini də gözləyə-gözləyə, evi-əşiyi atıb, torpağı başsız qoyub hara getmək olardı, hara pənah aparaydılar və ümumiyyətlə, nə üçün qaçmalıydılar? Kimə nə pislik etmişdilər və kimə nə boyun olmuşdular?

Aysulu Azərdən ayrılmaq istəmirdi, gecə-gündüz Azərin yanında olurdu və Azər güclə Aysuludan ayrılıb çölə işləməyə gərdirdi.

Həmin gün də Azər çöldə idi.

Kəndə bir göz qırpımında xəbər yayıldı: Aysulunun ağrısı tutub və belə işlərdə səriştəsi olan Qəmərbanu arvad tumanının balaqlarını əlinə yığıb on ikinci dəfə Azərgilə qaçıb ki, uşağı tutsun.

Mehdi Sahibi-əzzaman zühur edirdi.

Bütün kənd Azərgilə axışdı.

– Allahımıza qurban olaq!

– Lailahəilləllah!

– Sahibi-əzzaman gəlir!

– Mehdi gəlir!

– Allahımıza qurban olaq!

Uşaqdan tutmuş böyüyəcən camaatın hamısının gözündə dəli bir işıltı var idi və elə bil ki, bu solğun bənizli, tutqun baxışlı adamların köksündən qopmuş həyəcan, qurtuluş ehtirası bir ilğim kimi kəndin üstünə çökmüşdü.

Azərgilin həyəət-bacası adamlarla dolu idi.

– Sahibi-əzzaman gəlir!

– Sahibi-əzzaman gəlir!

Əli, Həsən, Hüseyn, Zeynalabdin, Məhəmməd Bağır, Cəfər Sadiq, Musayi-Kazım, Rza, Məhəmməd Təqi, Əli Ənnəqi, Həsən Əsgəri evvanda bir-birinə qısılb ürəklərini bürümüş bir xof ilə həyət-bacada ağızları köpüklənə-köpüklənə:

– Sahibi-əzzaman gəlir! – deyər qışqıran bu adamlara baxırdı və təzə qardaşları Mehдини gözləyirdilər.

Bu vaxt bütün ətrafa bir çağa çığırtısı yayıldı və camaat səsinə kəsib, elə bil, qeybdən gələn bu səsə– Sahibi-əzzamanın səsinə qulaq asdı; camaat gözləməkdən yorulmuşdu, yoxsa aclıqdan, ədavətdən, qarğışdan, çirkabdan yorulmuşdu, nə sirriydisə, yekə-yekə kişilər də Sahib-əzzamanın səsinə qulaq asa-asa arvad kimi ağlayırdı.

Mehdi Sahibi-əzzamanın bu çağa səsinə elə bir məlhəm var idi ki, adamların sinəsinə yayılırdı və yorğunluqda da, aclıq da, ədavət də, qarğış da, çirkab da bu məlhəmin içində əriyib gedirdi, yox olurdu; həmin canın səsi elə bil ki, adamların ayağını yerdən üzüb havaya qaldırırdı və adamlar ömürlərində hiss etmədikləri bir yüngüllük hiss edirdilər.

İrəlidəki arvadlar özlərini saxlaya bilməyib evə doluşdular və birdən-birə dünyanın ən dəhşətli, ən müdhiş bir xəbəri həmin çağa səsi gələn otaqdan həyətə yayıldı:

– Uşaq qızıdır!..

Azərlə Aysulunun on ikinci uşağı qız olmuşdu.

Bu xəbər camaatı ayaq üstündə qurutdu, dizlər titrədi, ürəklər dayandı, gözlər qaraldı, camaatı soyuq tər basdı və elə bil ki, hamı lal oldu, cıncırığını çəkə bilmədi.

Qəmərbanu arvad çağanı çölə çıxardı və qıpqırmızı ət parçasına oxşayan bu qız uşağını iki əli ilə qabağa uzadıb camaata göstərdi və özü də qəzəbdən alışıb yanan gözlərini camaata zillədi. Hava soyuq idi və çılpaq çağa anasının qarnından çıxıb birdən-birə hiss etdiyi bu soyuğa görə susdu və hər tərəfə sükut çökdü, Qəmərbanu arvadın gözlərindən yağan qəzəb camaata sirayət etdi, sonra çağa yenə birdən-birə çığıрмаğa başladı və sükutdan sonrakı bu çığırtı camaatı hərəkətə gətirdi, Fərəcullah həyətdəki taxta

¹ Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209), hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvinin (1253 – 1325), fars şairi Əbdürrəhman Caminin (1414 – 1492) və özbək şairi Əlişir Nəvainin (1441 -1501) müxtəlif vaxtlarda yazdıqları «Leyli və Məcnun» əsərləri nəzərdə tutu² .

çənin üstünə qalxdı və günün altında qapqara yanmış cod dərili boğazının iri damarları şişə-şişə:

– Axmaq camaat!..– qışqırdı. – Dəli İbrahimin sözünə inanan camaat! – qışqırdı. – Dəli İbrahim bizi tənəsülünə doladı getdi!.. Biz axmaqlara bu da azdı!.. İndi Dəli İbrahim o biri dünyadan baxıb bizim başımıza kül ələyir!.. Sonra da qəhqəhə çəkib bizə gü-lür!..

Birdən-birə elə bil ki, doğrudan da, Havalı İbrahimin dəli qəhqəhəsi həyəət-bacaya yayıldı və adamlar qıç olub bu qəhqəhə-yə qulaq asdı.

Fərəcullahın gözü eyvanda dayanıb qorxudan əsim-əsim əsə-əşə bir-birinə sığınmış Əliyə, Həsənə, Hüseyinə, Zeynalabdinə, Məhəmməd Bağıra, Cəfər Sadığa, Musayi-Kazıma, Rzaya, Məhəmməd Təqiyə, Əli Ənnəqiyə, Həsən Əsgəriyə sataşdı və Fərəcullah əli ilə eyvanı göstərüb daha da bərkdən qışqırdı:

– Bunlar iblisdi, camaat! Bizi bu günə qoyan iblislər bunlar-dı!..

Camaatın bütün içini bürümüş intiqam ehtirası çölə çıxıb dal-ğa-dalğa kəndin məhəllələrinə, düzlərə, dağlara yayıldı:

– İblisdilər!..

– İblisdilər!..

– İblisdilər!..

Qəmərbanu arvad iki əli ilə də yuxarı qaldırıb saxladığı və ki-rimək bilməyən qırmızı ət parçasını var gücü ilə camaatın üstünə tulladı, əllər yuxarı qalxdı, o qırmızı ət parçasını göydə qapdılar, çığırtdı kəsildi, qırmızı ət parçası yox oldu, əllər qıpqırmızı qana bulandı və camaat eyvana yeridi, Əlini boğub öldürdülər, Həsən-lə Hüseyinin başını daşla əzib öldürdülər, Zeynalabdin, Məhəmməd Bağır, Cəfər Sadıq ayaq altında qalıb öldü, Musayi Kazımın ayaqlarından tutub başını divara çırpıb öldürdülər. Rzanın dəhşət-dən bağı yarıldı öldü, Məhəmməd Təqinin boynunu burub öldür-dülər, Əli Ənnəqini, Həsən Əsgərini ayaqlarının altına alıb tapda-ladılar, öldürdülər, yenə tapdaladılar və bu zaman ərşə qalxan sə-sküy içində tükürpədən bir çığırtdı elə bil ki, camaatı ayıldı və ha-mı əl saxlayıb uzun tumanının altından, ayaqlarının arasından hə-lə də damcı-damcı qan axan, ayağıyalın, başıaçıq Aysuluya baxdı.

Aysulu indicə doğduğu otaqdan çıxmışdı və həmin tükürpər-dən çığırtdı ilə qışqıra-qışqıra bir-bir boğulub ölü düşmüş Əliyə, daşla başları əzilib ağappaq beyinləri qana qarışmış Həsənə, Hü-seynə, ayaq altında qalmış Zeynalabdinə, Məhəmməd Bağıra, Cə-

fər Sadığa, başı qanlı əski parçası kimi sinəsinə tökülmüş Musayi-Kazıma, ağappaq ağarıb, elə bil ki, yuxuya getmiş və təkcə ağzının qırağından qan süzülən Rzaya, boynu burulub başı arxasına baxan Məhəmməd Təqiyə, başları, qabırğaları tapdanıb palaz nazikliyində yerə sərilməmiş Əli Ənnəqiyə, Həsən Əsgəriyə baxırdı, camaatın qana bulaşmış əllərinə, ayaqlarına baxırdı.

Camaat yerində donub qalmışdı və Aysulu daha qışqıra-qışqı-
ra yox, ulaya-ulaya camaatın arasından keçib həyəət düşdü, tövlənin yanındakı dəryazı götürdü və bir əli ilə dəryazın əlcəyindən, o biri əli ilə sapına keçirilmiş dəmirdən yapışıb Azərin hər gün tiyəsini itilədiyi, adamın qolunda tük qırخان dəryazın ucunu var gücü ilə ayaqlarının arasına keçirdi və döşlərinin arasına kimi qarnını ortadan cırdı.

Camaat quruyub qalmışdı və heç kim yerindən tərənə bil-mirdi.

Aysulu qan nohurunun içində yerə sərilməmişdi və Aysulunun bağırsaqları, kəsilməmiş mədəsi də qarnından çıxıb ətrafa tökülmüşdü və kəndin bütün milçəkləri uçub gəlib Aysuluya darışmışdı.

Aysulu hələ ölməmişdi, amma ağzını kip örtüb heç bir səs çıxarmırdı, təkcə böyümüş gözləri ilə baxırdı və dili ilə demədiklərini böyümüş gözləri ilə deyirdi.

Azər çöldən evlərinə gələndə də bütün camaatı beləcə yerində quruyub qalmış gördü, amma kiçikdən tutmuş böyüyəcən hamının başı ağappaq ağarmışdı.

Azər əvvəlcə Aysulunu təmizləyib basdırdı, sonra Əlini basdırdı, sonra Həsəni, Hüseyini, Zeynalabini basdırdı, sonra Məhəmməd Bağır, Cəfər Sadığı, Musayi-Kazımı, Rzanı basdırdı, sonra Məhəmməd Təqini, Əli Ənnəqini, Həsən Əsgərini basdırdı, amma nə qədər axtardısı da qızın tikələrini tapa bilmədi, uşaq əllərdə didişdirilib, ayaqlar altında tapdanıb torpağa qarışmışdı.

Azər iki gün gecə-gündüz bu işlə məşğul oldu və Azərin heç özünün də xəbəri olmadı ki, qarqara saçı, saqqalı, sinəsinin, qollarının tükləri ağappaq ağarıb.

Gözəl Xasiyyətlinin bu dünyanın cənnəti kimi vəsf elədiyi dağlar qoynundakı o kənd tamam dağılıb viranə qaldı – ölən öldü, qaçan başını götürüb qaçdı, kənddə cəmi üç-dörd nəfər qaldı və onlar da bir gün gördülər ki, İbrahim pırında Havalı İbrahim qəbir daşı yanı üstə çönüb, qəbirin içi boşdur və torpaqda da yalın ayaq izləri var; həmin üç-dörd nəfər də bu yerlərdən qaçıb getdi və kəndin xaraba qalmış dəyirmanının yanında bir söyüd ağacı

bitdi. O söyüd ağacının yarpaqları gecələr o qədər şəh yığdı ki, dan ötüb gün doğandan sonra, bütün günü elə bil ağlayırdı, yarpaqlardan, budaqlardan damcı-damcı yaş axırdı; sonra yenə axşam düşürdü, gecə gəlirdi və o söyüd ağacının həndəvərində, elə bil, kim isə Bayandur İxtiyarın səsi ilə astadan oxuyurdu:

Qarşı yatan qara dağlar,
Qarıyıbdı, köşək verməz...
Qanlı-qanlı ırmaqlar
Quruyubdu, suyu gəlməz.
Şahbaz-şahbaz atlar
Qarıyıbdı, qulun verməz.
Qızıl-qızıl dövələr
Qarıyıbdı, köşək verməz..

Həmin Qırmızı Tuman Kişi didərgin düşmüş Azər idi...
...Ocağın közü hələ qızarırdı.

Mahmudun bütün bunlardan xəbəri yox idi və Mahmud bilmirdi ki, qoca dilənçinin əlindən çörək qapan Qırmızı Tuman Kişi bütün ömrü boyu təziyədarlığa məhkum olmuş bir adamdı; Mahmud bunu bilmirdi, amma indi, bu gecəçəği, bu çayın sahilində Qırmızı Tuman Kişinin həmin baxışının cazibəsi o qədər güclü idi ki, əgər, bu dəm, Mahmudun bir cami-Cəmşidi¹ olsaydı, Qırmızı Tuman Kişiyə baxardı və yaddan çıxmayan o baxışın mənasını axtarardı.

Bəs Məryəm?

Yavaş-yavaş çayın şırıltısı da, cavan xanəndənin səsi də uzaqlaşdı, sonra tamam yox oldu və Mahmud bu səssizlik içində, bu boşluq içində yuxuya getdi və Mahmudun yuxusu əvvəlcə Məryəmin nuruna boyandı, amma sonra get-gedə bu yuxu da Qırmızı Tuman Kişinin baxışları ilə doldu.

Sofi hiss etdi ki, Mahmud yatıb, amma Sofi yata bilmirdi.

Sofi əli ilə qurşağını bir də yoxladı.

Nə olacaqdı qurşağa? Niyə yoxlayırdı? Sən də yıxıl yat bir tərəfdə, gecənin xeyrindənə, səhərin şəri yaxşıdı, yat, bədbəxt Sofi, yat, miskin Sofi, yat. Yat ki, səhər durub yenə nökrəçiliyini davam eləyəsən...

Sofi bütün ömrü boyu qaşiyəkeş² olmuşdu, amma bu örtüyü nə qədər gəzdirmək olardı?

Bayaq uzaqdan eşidilən o xanəndə zəngüləsi Sofinin o biri dünyanın yox, bu dünyanın Ən Yüksək Budağına³ səsləyirdi və ömrünün bu çağında kol-kos dibini özünə məskən eləmə deyirdi.

Qırx altı il ki, bu qədər işıqsız yaşamışdı, Xızır daha heç vaxt

Sofinin imdadına yetməyəcəkdi⁴ və Sofi özü özünə kömək eləməli idi.

Sofi yenə də əli ilə qurşağını yoxladı.

Bu qurşaqdan dünyada heç kimin xəbəri yox idi, təkcə Sofinin özündən başqa və bir də Allahdan başqa.

Həmin gecə qaranlığında Sofi heç vaxt duymadığı bir qətiyyət duydu və öz-özünə pıçıldadı:

– Allah qafirüzzənbdir...⁵ Ocağın közü yanıb külə dönürdü və ocaq yavaş-yavaş tamam zəifləyirdi, sönürdü.

XIII

Buludlar qıpqırmızı qızarmışdı və bu lopa-lopa qırmızı buludlar göz işlədikcə uzanan bozumtul çöllükdə bozumtul-qırmızı bir dünya yaratmışdı və elə bil ki, bu bozumtul-qırmızı dünyada heç vaxt canlı bir məxluq olmamışdı, burada nəfəs ilıqlığından, canlı hərərətindən əsər-əlamət yox idi.

Buludlar batmaqda olan günəşin qabağını kəsmişdi.

Bu bozumtul-qırmızı dünyada onlar üç nəfər idi: Mahmud idi, dizlərinəucən uzanmış boz köynəkdən başqa əynində heç nə olmayan arıq, uzun, ayağıyalın bir kişi idi və bir də cır-cındır içində olan, amma addımlarında, hərəkətlərində, baxışında bu cır-cındır içindəki sağlam bədəninin gücü hiss edilən alagöz, sarışın bir oğlan idi.

Ayağıyalın kişi iz axtaran it kimi bir dəfə də olsun başını qaldırıb gözünü yerdən çəkmirdi.

– Bax, buradan keçiblər, – deyirdi və daşların, kolların üstündə təkcə özünün seçə bildiyi iz ilə Camaatın ardınca gedirdi və Mahmudla Sarışın Oğlan da Ayağı Yalın Kişi ilə Camaata doğru addımlayırdı.

Bayaq əxlaqsız ərəb, erməni, yəhudi və yunan arvadları dəstəsinə rast gəldilər və bu dəstəni görən Ayağı Yalın Kişi dedi ki, Camaat yaxındadır.

Əxlaqsız arvadlar dəstəsində qırıqlı üzü günün altında yanıb qəhvəyi rəng almış, qırx beş-əlli yaşlarında arıq bir arvad Mahmud baxa-baxa dilini çıxarıb oynatmağa başladı və göz vurdu, sonra dilini ağzına salıb çıxara-çıxara daha da iti oynatdı və ağzının suyu dilinin ucundan axıb töküldü; arvad bir də göz vurdu və Mahmud bilmədi ki, nə eləsin. Bu vaxt biləyində Sarışın Oğlanın sərt əlini hiss etdi, Sarışın Oğlan güclü əli ilə Mahmudun biləyini-

dən yapışıb kənara çəkdi və onlar yenə Ayağı Yalın Kişi ilə yanaşı addımlamağa başladılar.

Sübh tezdən indiyə kimi ağzını açıb bir kəlmə də söz deməyən bu Sarışın Oğlan bəlkə lal idi? Amma onun həmişə uzaqlara baxan ala gözləri fikirli və kədərli idi və bu adam şübhəsiz ki, özü özü ilə danışırdı, özü özünün müsahibi olurdu; əlbəttə, Mahmud bu təkbətək söhbəti eşitmirdi, amma hiss edirdi və Mahmud burasını da hiss edirdi ki, Sarışın Oğlanın ürəyi sakit deyildi və bu ürək yalnız bir qarın çörəyin, yalnız diri qalmağın, yaşamağın dərđini çəkmirdi...

Əxlaqsız arvadlar dəstəsi arxada qaldı.

Mahmud bu iki nəfərə bu gün sübh tezdən rast gəldi, daha doğrusu, onlar Mahmuda rast gəldilər. Mahmud neçə gün idi ki, çöllü-biyabanda azmışdı, hara getdiyini bilmirdi, heç kimə də rast gəlmirdi, cibində iki qızıl sikkə ola-ola neçə gün idi ki, dilinə heç nə dəymirdi. Tasrağagün axşam Ərzurum dağlarına qalxan araba yolu ilə gedə-gedə özü də bilməmişdi, yoldan çıxmışdı, azmışdı.

Qəribə idi, Mahmud hara getdiyini bilmirdi, heç kimə rast gəlmirdi, bu çölləri, dağları tək dolaşırdı, amma Mahmud darıxmırdı, elə bil, heç hara tələsmirdi və hətta bəzən Mahmuda elə gəlirdi ki, əslində heç kimi görmək istəmir, beləcə tək-tənha olmaq istəyir... Mahmud bu hissdən qaçırdı, çünki sövq-təbii duyurdu ki, özünü həmin hissənin ixtiyarına versə onun üçün həyatda hər şey dəyişər, başqalaşar, Mahmud özü də başqa bir adam olar və o zaman, əlbəttə, yer üzündə daha Məryəmin heç vaxt heç kimi olmaz.

Bu gün sübh tezdən bu iki nəfər gələndə Mahmud kolların dibindən yeməli pencər axtarırdı və Ayağı Yalın Kişi Mahmudu görən kimi soruşdu:

– Camaat hara getdi?

Mahmud çöllü-biyabanda birdən-birə peyda olmuş bu Ayağı Yalın Kişiyə heç nə deyə bilmədi və Ayağı Yalın Kişi də başa düşdü ki, Mahmud Camaatı tanımır, Mahmud acdı və kimsəsizdi.

– Gəl, – dedi Ayağı Yalın Kişi. – Camaatda həmişə çörək tapılır. – Sonra udqundu və nazik, arıq boğazının ucu sərt, iri hulqu mu qalxdı, endi.

Mahmud, Ayağı Yalın Kişinin ardınca addımladı və özü də təəccüb etdi ki, necə oldu ki, tanımadan, bilmədən bu kişinin ardınca düşdü. «Çörək» sözünün nə yaman sehri, qüvvəsi var idi...

Yox, Mahmud səhv edirmiş, Mahmudun bütün varlığı insanlara can atırmış... Mahmud Ayağı Yalın Kişinin xüsusi ehtiras və hərisliklə tələffüz etdiyi və xəbər aldığı Camaatın kim olduğunu bilmirdi, amma, hər halda, Ayağı Yalın Kişinin tez-tez adını tutduğu Camaat insan idi və Mahmud başa düşdü ki, yalnız Məryəm həsrətində deyilmiş, Mahmud, ümumiyyətlə, adam həsrətindəymiş; Mahmud heç vaxt bilməzdi ki, adamlara bu qədər bağlıdı... Hisslər aldadırmış, hissələr gəlmiş-gedərmiş... İnsan ürəyi necə mürəkkəb imiş, necə bir sirri-xuda imiş?.. Adamlar qəddar idi, adamlar acgöz idi, dərddli-sitəmli idi, qan töküdü, anlamırdı, hə, hə, belə idi, bundan da artıq idi, amma, amma adamsız da mümkün deyildi.

Mahmud bir həftə idi ki, tamam tək idi.

Əslində, Mahmud Məryəmə rast gələncən həmişə tək olmuşdu, amma bu təklik yaxınların əhatəsində olmuşdu və qərribə idi, səfərə çıxdıqları müddət ərzində Mahmud Sofiyə daha artıq öyrənmişdi, nəinki bütün əvvəlki ömrü boyu.

Yazıq Sofi... Sofi öz həyatını Mahmudun yolunda qurban verdi. Sofi bu səfərin ağırlığına, bu səfalətə dözə bilmədi, Sofi özünü məhv etdi. Həmin çaydamı boğdu özünü? Qayadanmı atdı? Qurdlara-quşlaramı yem oldu?

Sofi həmin gecə çay qırağında Mahmudun belinə küp qoyanda Mahmud onun əllərində elə bir məhrəmlik, mehribanlıq hiss etdi ki, birdən-birə uşaqlığını yadına saldı, anasını yadına saldı, atasını yadına saldı və Mahmudun bütün içinə bir kövrəklik hakim kəsildi, sonra bu kövrəklik keçdi, anlaşılmaz bir boşluq yarandı və o boşluq içində bir tənə baş qaldırdı: Mahmud bütün ətrafda daş ürəklər görürdü, amma, əslində, ən soyuq, daş ürəyin sahibi elə özü idi.

Bütün bu səhər boyu Mahmud bir dəfə də olsun anasını, ya atasını gözünün qabağına gətirib hallarına yanmamışdı. Axı, Mahmud bilirdi ki, anasının da, atasının da ən istəklisidi, anasına da, atasına da ondan əziz adam yoxdu... Nə üçün Mahmud həmin sıx gecə yadlığı və tənhalığı içində məhrəm əlləri ilə onun belinə küp qoyan Sofinin də halına heç vaxt yanmamışdı və indi də yanmırdı? Axı, Sofinin nə təqsiri var idi ki, çöllərə düşmüşdü? Axı, Mahmud açıq-aşkar görürdü ki, Sofi əzab çəkir, Sofi qorxur, Sofi yorulur, bəs, nə üçün elə bilirdi ki, elə belə də olmalıdır və nə üçün Sofinin halına acımırdı?

Onda bəs, Mahmudun ürəyindəki bu yanğı nə idi? Təkcə Məryəmdən ayrıldığına görəmi yanırıdı? Əvvəllər Mahmuda elə gəlirdi ki, doğrudan da belədir, amma sonra get-gedə daha artıq hiss etməyə başlayırdı ki, yox, təkcə belə deyil. Məryəm əziz idi. Məryəmsiz həyat yox idi və Məryəmə etibarsız çıxmaq, Məryəmi axtarmamaq, tapmamaq mümkün deyildi, çünki hərgah bu mümkün olsaydı, onda, deməli, dünyanın axırı idi; bütün bunlar belə idi, amma bütün bunlarla bərabər, Mahmudun ürəyindəki yanğı təkcə Məryəmdən ayrılmağın yanğısı deyildi və çay qırağındakı həmin gecənin səhəri tamam tək qaldığı vaxt Mahmud özü öz ürəyindəki yanğının səbəbini kəşf etdi: bu yanğı hamının, ümuminin yanğısı idi və Mahmud ona görə məhz anasını, məhz atasını gözlərinin qabağına gətirmirdi ki, hamının, küllün halına yanırıdı, gündüz gördüyü tamam yad adamlar gecə gözünün qabağından getmirdi; biri bədbəxt idi, ac idi, Mahmudun ürəyi yanırıdı, çünki insan nə üçün bədbəxt olmalı idi, bu boyda dünyada ac olmalı idi?; o biri qatil idi, xain idi, Mahmudun ürəyi yanırıdı, çünki insan nə üçün qatil və xain olmalı idi? Mahmud belə düşünürdü...

Yazıq Sofi... Sofinin cibində cəmi ikicə qızıl qalıbmiş və Sofi bu iki qızılı Mahmudun cibinə qoyub özünü taleyinə təslim edib. Mahmud bütün varlığı ilə belə hesab edirdi və buna tamam əmin idi ki, Sofi bu naşı dünyada, bu amansız dünyada intiharını seçib, intiharını üstün tutub.

Mahmud belə bilirdi, amma Mahmud bilmirdi ki...

...Ocağın közü yanıb külə dönürdü və ocaq yavaş-yavaş tamam zəifləyirdi, sönürdü.

Sofi sönən ocağa baxırdı.

Mahmud yatmışdı.

Həmin dəm bu sönən ocaq Sofiyə çox şey deyirdi... Heç kim bu ocağa kömək etməsəydi, üstünə bir kösöv atmasaydı, odun qoymasaydı, sönüb gedəcəkdə, necə ki, bax, indi sönür. Gün keçəcək, yağış yağacaq, külək əsəcək və bu ocağın yeri də buralardan silinib gedəcək və heç kim bilməyəcək ki, haçansa burda bir ocaq yanıb və istisi ilə kimlərisə qızdırıb.

Sofiyə də heç kim kömək etməyəcəkdi.

Sofi özü özünə kömək etməli idi və edəcəkdi.

Qırx altı illik ömrü boyu Sofi heç vaxt indiki kimi qətiyyətli olmamışdı.

Sofi köynəyini qaldırıb belindəki qurşağı açdı və Sofi heç

qorxmadı ki, kimsə gəlib başının üstünü alar, qarət edər. O anda ki, Sofi qət etmişdi: bu ləl-cavahirin sahibi özüdü, Sofi dəyişmişdi, Sofi cəsur və güclü olmuşdu.

Sofi belindən açdığı qurşağı sönməkdə olan ocağın zəif işığında öz qabağına sərdi. Qurşağın üstünə səpələnmiş daş-qaş ocağın zəif işığını həmin andaca özünə çəkib alışıb-yandı.

Sofi qurşağı açılmış belində və bütün bədənində bir quş yüngüllüyü hiss etdi və Sofi başa düşdü ki, bu yüngüllük təkcə qurşaqdan azadlığın yüngüllüyü deyil, bu yüngüllük uzun-uzun illərin nökrəçiliyindən, məhrumiyyətdən, miskinliyindən azad olmağın yüngüllüyüdür.

Sofi bir müddət ocağın zəif işığında yaşilla, göylə, qırmızı ilə, sarı ilə alışıb-yanan bu ləl-cəvahirə baxdı. Sonra bu ləl-cavahirin içindən bir dənə cəfəri gülü¹ götürüb o tərəf-bu tərəfə çevirdi və sidq-ürəkdən özü özünü söydü: axmaq adam, əbləhlər əbləhi, bu qədər ki, iztirablar çəkirdin, götür-qoy edirdin, dünyanın riyazəti² elə sənə qalmışdı?

Sofi əlini uzadıb barmaqlarının qəti hərəkətilə qabağındakı varidatı tən ortadan iki yerə böldü, həmişə süfrə kimi qabaqlarına saldığı dəsmalı qoynundan çıxartdı və iki böldüyü cavahiratı ovcu ilə dəsmala yığıb ağzını bağladı, sonra ehmallica ayağa qalxıb həmin bağlamanı Mahmudun üstünə saldığı yun şalın altına qoydu, yenə öz yerinə qayıtdı.

Sofi çalışırdı ki, yatmış Mahmuda baxmasın, çünki Sofi ürəyinin dərinində bir səksəkə ilə hiss edirdi ki, Mahmuda baxsa, indi bütün varlığında duyduğu qətiyyət əriyə bilər, yox olar və yenə miskinlik dünyası Sofini öz qoynuna alar. Sofi bu an ölməyə hazır idi, amma o miskinlik dünyasına qayıtmaq istəmirdi.

Sofi Mahmuda baxmırdı, amma özünü saxlaya bilmədi, indi-cə yun şalın altında gizlətdiyi bağlamaya tərəf baxdı. Sofi ləl-cavahirin yarısını Mahmuda bağışladı və əslində Mahmudu – kimsəsiz, yazıq, əlsiz-ayaqsız bir adamı dünyanın varlılarından biri etdi. Bunu dünyada heç kim etməzdi, amma Sofi etdi... Mahmud səhər oyanacaqdı və üstünə örtüyü şalın altında bir ətək ləl-cəvahir tapacaqdı, amma... amma Mahmud bu qədər dövləti nə edəcəkdə? Axi, Mahmud üçün bu qədər dövlətin heç bir əhəmiyyəti yox idi və bu dövlət Mahmudu xilas etməyəcəkdə... Bəlkə də əksinə, başkəsinin biri bu varidatdan öteri xəncəri soxacaqdı Mahmudun ürəyinin başına... Sofi elə bil ki, o xəncər soyuqluğunu öz

ürəyinin başında hiss etdi və tez də bu hissi özündən qovdu; yox, geriyə yol yox idi, addım atılmışdı və hərgah Sofi bu dəm geriyə çəkilsəydi, yaşamamalı idi.

Sofi gözünü bağlamayı qoyduğu yerdən çəkdi, amma özünü saxlaya bilmədi, bacarmadı, yenə o tərəfə baxdı və yenə ayağa qalxıb indicə ehmallı qoyduğu bağlamayı ehmallıca da yun şalın altından götürdü, açıb içindəkinin yarısını ovcuna yıgdı, gətirib yerdəki qurşağın üstünə səpələnmiş ləl-cavahirə qatdı, yarımçıq bağlamayı təzədən büküb aparıb Mahmudun üstündəki yun şalın altına qoydu.

Sofi gəlib qurşağı rahatladı və təzədən belinə bağlamaq istədi, amma bağlaya bilmədi, çünki yun şalın altına qoyduğu o əl boyda bağlama bir ovsunçu hərisliyi və sirayəti ilə Sofini özünə çəkirdi.

Mahmud dünyanın yazığı, əlacsızı idi. Mahmud nə birinci idi, nə də sonuncu idi. Mahmudun xisləti bədbəxt xisləti idi və bu bədbəxtlik Hindistan ölkəsinin xəzinələrinə sahib olsa belə, özünü xoşbəxt edə bilməyəcəkdi. Tale Mahmudu məhkum etmişdi və Sofi bu dəm qarşısındakı qurşağın üstündə zəif ocağın işığını oynadan, qamaşdıran ləl-cavahirini, qızılın hamısını Mahmudun başına səpsəydi də Mahmudun məhkumluğu azalmayacaqdı.

Əl çək, Sofi, o miskinlik dünyasının tənələrindən əl çək, kişi ol, Sofi, dünyanın dərini çəkmək sənə qalmayıb, Sofi, Allah sənə xoşbəxt edir və Allah qafirüzzenbdir.

Sofi qəti bir hərəkətlə qurşağı götürüb belinə sarıdı və Mahmuda yaxınlaşdı, əyilib yun şalın altındakı bağlamayı da götürdü, onu da qurşağının içinə basıb çayın lap kənarına çıxdı, birdən dayanıb əlini qoynuna saldı və dar günləri üçün gizləyib saxladığı iki qızıl sikkəni qoynundan çıxartdı, təzədən geri döndü, həmin iki qızıl sikkəni Mahmudun başının yanında yerə qoydu və o gecə qaranlığında iti addımlarla məqsədinə tərəf yollanıb gözdən itdi.

Sofinin səccadəsi¹ yadından çıxıb çayın qırağında qaldı...

...Ayağı Yalın Kişi diqqətlə daşlara, kollara baxıb:

– Sümsüklər Camaatın dalınca gedir, – dedi. Əllərinə keçsək bizi yeyərlər. – Ayağı Yalın Kişi udqundu və yenə də nazik, arıq boğazının ucu sərt, iri hülqumu qalxdı, endi. – Dolama gedək, Camaata çataq.

Mahmud heç nə soruşmurdu: Camaat kimdir, Sümsüklər nə

deməkdir? Sarışın Oğlan da bir söz demirdi, eləcə dinməz Ayağı Yalın Kişinin düşdüyü iz ilə gedirdilər...

Lopa-lopa buludlar qıpqırmızı qızarırdı.

Ayağı Yalın Kişinin gözləri də bu buludlar kimi qıpqırmızı idi, çünki Ayağı Yalın Kişi neçə illər idi ki, yuxusuzluq azarına tutulmuşdu və yuxusuzluq əlindən də səfil və didərgin olmuşdu. Neçə illər idi ki, bu adam, bir balaca gedən kimi, görürdü ki, bədənindən çıxan toxum, o toxum ki, nəsil artırır, dünyanın təzə bir adamının bünövrəsini qoyur, həmin toxum alışıb-yanan ocaq üstündəki tavada dağ olmuş yağın içində yumurta ağı kimi cızıltı ilə qızırır. Neçə illər idi ki, bu qarabasma Ayağı Yalın Kişidən əl çəkmirdi, onu yatmağa qoymurdu, dəli etmişdi və Camaata qatmışdı. Dörd gün bundan əvvəl gecələr qarabasma vaxtı qışqırdığı üçün Camaat Ayağı Yalın Kişini döyüb qovmuşdu, amma Camaatdan kənarda yaşamaq mümkün deyildi və əslində, Camaatın ürəyi yumşaq idi və Ayağı Yalın Kişi yenə Camaatın yanına qayırdı.

– Camaat!.. Camaat!.. – deyərək Ayağı Yalın Kişi uzun, nazik barmağı ilə uzaqdakı qayalığı göstərdi.

Doğrudan da, gəlib Camaata çatmışdılar.

Camaat qayalığa səpələnmişdi və bütün bu adamların əynindəki çirkli və bozarıb rəngini itirmiş cır-cındır həmin bozumtul-qırmızı dünyada qayalardan seçilmirdi, təkcə uzanmış saçlar, qır-xılmamış saqqallar ya qaralır, ya da gümüş kimi ağarırdı.

Ayağı Yalın Kişinin və onun kimilərin Camaat adlandırdığı bu adamlar ellərindən-obalarından didərgin düşmüş evsiz-eşiksiz səfillər dəstəsi idi. Yeməyə çörək tapmayanlar, başlarına müsibət gəlmişlər, adam öldürüb qaçanlar, dərvişlər, casuslar, yollarda soyulmuş, vardan-yoxdan çıxmış bəzurganlar, qocalıb əldən düşmüş fahişələr, dilənçilər beləcə dəstə ilə çöllərdə, dağlarda gəzirdi, gecə imkan düşəndə ucqar kənd həyətlərini qarət edirdi, yolunu azmış, məskənindən uzaqlaşmış inək, qoyun, keçi, toyuq – xəlvəti əllərinə nə keçirdisə oğurlayıb yerdən döşəmə, göydən tavan içində dolanırdı. Yolların qaçaq-quldurları nə dağlardan, nə də qoşunlardan qorxurdu, qorxduqları, görəndə yollarını dəyişdikləri Camaat idi.

Bu gün Qul Məhəmməd ilə Xarkeş Mahmud¹ çöllərdə azmış bir yabını çəkə-çəkə qayalığa gətirmişdi.

Qul Məhəmməd Zəfər kələntərin oyununda qalib çıxmışdı və

qul olmaqdan qurtarmışdı. Zəfər kələntər kef məclisləri üçün belə bir oyun düzəltmişdi ki, qullardan kim ən yaxın qul dostuna ən böyük qəddarlıq fikirləşib tapsa və tapdığını həyata keçirə bilsə, onu qulluqdan azad eləyirdi, cibinə də on təngə pul qoyurdu. Qul Məhəmməd uşaqlıqdan bir yerdə qul olduqları və on beş il bir yerdə sərəsər Zəfər kələntərə xidmət etdikləri, həmişə bir yerdə çörək yedikləri, su içdikləri Qul Əhmədə qəflətən həmlə edib əlini-qolunu sarımışdı, belinə bir mis səhəng bağlamışdı, səhəngin altından balaca bir deşik açmışdı, Zəfər kələntərin qonaqları yığışdığı dikdirin qabağında böyütkən kollarından hündür və qalın bir çəpər çəkib meydança düzəltmişdi. Qul Əhmədi bu meydançaya salmışdı, sonra bir qazan yağı dağ eləyib Qul Əhmədin belinə bağladığı mis səhəngə tökmüşdü; dağ yağ səhəngin altındakı deşikdən axıb Qul Əhmədin çılpaq belinin arasına tökülürdü və Qul Əhməd öküz kimi böyürə-böyürə belindəki bu yükə qurtarmaq istəyirdi, özünü çəpərə atırdı və böyütkən kolları əlləri-qolları belinə bağlanmış bu adamın bədəninə dəlik-deşik edirdi, üzünü-gözünü cırıb dağıdırdı; Qul Əhməd beləcə böyürə-böyürə özünü yerə atdı, dağ yağ mis səhəngin ağzından axıb qul Əhmədin başına töküldü və bu zaman yeri-göyü elə bir bağırtı bürüdü ki, hətta döyüş meydanlarında, qurduğu oyunlarda düşmənlərinə, əsirlərinə verdirtdiyi işkəncələr zamanı min bir nalə, şivən eşitmiş Zəfər kələntərin də ürəyi bərkdən döyündü, sonra Qul Əhmədin başı tamam bişdi və qul Məhəmməd şəksiz qalib kimi, hətta, qaliblər qalibi kimi azadlıq qazandı, amma tanıyanlar da, tanımayanlar da bu əhvalatı eşidib Qul Məhəmməddən üz döndərdi və Qul Məhəmməd nə qədər yalvar-yaxar elədi ki, vallah, ay adamlar, mən siz fikirləşdiyiniz kimi pis adam, qansız adam deyiləm, hərənin alnında bir yazı var, mənim alnımda belə yazılıbmış, bədbəxt oğlu bədbəxt Əhmədin də alnına heylə yazılıbmış, vallah, ay adamlar, Əhməd bacarıb mənim əlimi-qolumu birinci sarısaydı, fikirləşib tapdığım oyun yalan olardı; amma bu yalvar-yaxarın təsiri olmadı və Qul Məhəmməd baş götürüb didərgin düşdü və gəlib Camaata qoşuldu.

El aşığı Tahir Mirzə, Karvanqıran şəhərinin hakimi Hatəm Məliyın qızı Güləndama aşıq olmuşdu və Tahir Mirzənin Güləndamın gözəlliyindən, hicranın izzatlarından, ağırlığından, səbrsiz aşıqın yara yetişmək və yar ilə qol-boyun olmaq arzusundan söhbət açan qoşmaları xalqın dilinin əzbəri olmuşdu. Həmin qoş-

malara qulaq asan Hatəm Məlik and içmişdi ki, onun kimi bir atanın qızına tamah salmış Tahir Mirzənin qoşma deyən dilini dibindən çıxardacaq, saz çalan barmaqlarını dibindən kəsdirəcək və Tahir Mirzə də neçə vaxt idi ki, gizləndirdi, gözə görünmürdü. Bir gün el aşığının kəndlisi Xarkeş Mahmud Tahir Mirzəyə boyun oldu ki, elə eləyəcəyəm ki, Güləndamı sənə göstərəcəyəm və bütün əsl aşıqlər kimi sadələvh olan Tahir Mirzədən pul aldı, sonra gedib Hatəm Məliyə söz verdi ki, elə eləyəcəyəm ki, Tahir Mirzə keçəcək sənın əlinə və Hatəm Məlikdən də pul aldı, Tahir Mirzə Hatəm Məliyin əlinə keçdi və Hatəm Məlik and içdiyi kimi də elədi: Tahir Mirzənin dilini dibindən çıxartdırdı, on barmağının onunu da dibindən kəsdi, amma Hatəm Məlik burasından da xəbər tutdu ki, Xarkeş Mahmud Tahir Mirzədən də pul alıb. Hatəm Məlik özü tamahkar və ikiüzlü adam olduğu üçün, başqa tamahkar və ikiüzlü adamlardan zəhləsi gedirdi və onlara qarşı mübarizə aparırdı. Xarkeş Mahmud başa düşdü ki, işlər xarabdı və didərgin düşüb axırda Camaata qoşuldu.

Qul Məhəmmədlə Xarkeş Mahmudun çöllərdən çəkib gətirdikləri həmin yabını Cəllad Kazım bir az bundan əvvəl bu qayalıqda kəsmişdi.

Cəllad Kazımın atası da cəllad olmuşdu, babası da cəllad olmuşdu və hamı elə bilirdi ki, Cəllad Kazımın oğlu Əlifəttah da cəllad olacaq, amma elə qəribə bir əhvalat baş verdi ki, xalq mat qaldı, Cəllad Möhsünün nəticəsi, Cəllad Qırmızı Fətullanın nəvəsi, Cəllad Kazımın oğlu Əlifəttah birdən-birə şer yazmağa başladı və Əlifəttahın yazdığı aşiqanə qəzəllər cavanların o qədər xoşuna gəlirdi ki, bu qəzəllərin üzünü köçürüb Quran kimi boyunlarından asırdılar. Cəllad Kazım başa düşürdü ki, Əlifəttahın birdən-birə qəzəl və qəsidələr yazmağı adi iş deyil və Cəllad Kazım burasını da hiss edirdi ki, bu işdə nə isə var və əslinə baxsan həmin «nə isə» Cəllad Kazımın özündən gəlir; bunu hiss edirdi və bütün ürəyini bürümüş bir xofla gözləyirdi ki, bu işin axırı nə olacaq. Cəllad Kazım məhkəmənin hökmü ilə dabana döyməkdən, əl və ayaq, qulaq və burun kəsməkdən, göz çıxartmaqdan savayı cəlladlıq elədiyi iyirmi üç il müddətində 1211 insan başı kəsmişdi, amma 1212-ci adamın başını kəsə bilmədi, cəmi üç gümüşdən ötəri bir ata ilə oğulu öldürmüş bu qatilin başını kəsməyə ürəyi gəlmədi və həmin məhkəmənin adamları Cəllad Kazımın özünü tutub burnunu, qulaqlarını kəsdi, zindana saldılar. Bir zərrə də

gün işığı düşməyən həmin zülmət zindanda Cəllad Kazım dünyanın rənglərini gözünün qabağına gətirdi, səhər günün çıxmağını, axşam batmağını gördü və elə bil ki, bütün ömrü boyu dolmuş sinəsindən fəlsəfi şerlər axıb gəldi, Cəllad Kazımın özü də şair oldu. Heç kim bilmədi ki, Cəllad Kazım zindandan necə qaçdı. Cəllad Kazım hamıya deyirdi ki, onu zindandan Həzrət Mikayıl qaçırıb; dünyanın işlərini nə bilmək olardı, bəlkə elə doğrudan da belə idi... Cəllad Kazım əlifbanı bilmədiyi üçün yerdən qaynayan bulaq kimi sinəsindən axıb gələn qəzəlləri, qəsidələri, mürəbbiləri, təcribəndləri, rübailəri, qitələri, beytləri yazıya köçürmürdü və bu şerlər çox qəliz olduqları üçün adamların hafizəsində qalmırdı, unudulurdu. Camaatın içinə düşəndən sonra məcbur olub heyvan başı kəsəndə də Cəllad Kazım bədahətən fəlsəfi şerlər deyə-deyə kəsirdi.

Camaat elə qayalıqdaca ocaq çatıb Cəllad Kazımın fəlsəfi şerlər söyləyə-söyləyə kəsdiyi yabını kabab eləyib yemişdi və odda qızarmış ət iyi hələ də buralardan çəkilib getməmişdi, bu sal qayalara, qayaların arasında bozaran qaratikan kollarına, Camaatın cır-cındırına hopmuşdu. Ora-bura atılmış iri yabı qabırğaları, omba sümükləri, bel və boyun fəqərələri ağappaq ağarırdı və bu sümüklərin əti elə yeyilmişdi ki, tamam tərtemiz idi və Sümsüklər bu sümüklərdə yeməyə bir şey tapmayacaqdılar, qayaların dibini axtarıb yabının başını, ayaqlarını tapacaqdılar və bişirib yeyəcəkdilər.

Sümsüklər korlardan, çolaqlardan, cüzam, burs və misri xəstəliklərinə tutulmuş adamlardan ibarət bir dəstə idi və hamı tərəfindən, hətta Camaat tərəfindən də qovulmuş bu insanlar həmişə bir az aralıda Camaatın ardınca gedirdi və Camaatın qabağından qalanlarla yaşayırdı.

Həmin bozuntul-qırmızı dünyanın qırmızısı yavaş-yavaş azalırdı və günəş hələ qızartısı tamam çəkilməmiş qara buludların arxasında batdıqca elə bil ki, yeməkdən sonra adda-budda qayalığa

¹ Cami-Cəmşid – Şərq rəvayətinə görə, hökmdar Cəmşidin camıdır və bu camın içinə baxanda nəyi və kimi arzulayırsansa, görə bilərsiniz.

² Qaşıyəkəş – hərfi mənası «yohərin örtüyünü gəzdirən adam» deməkdir; məcazi mənası isə «birinə sidq-ürəkdən və sədaqətlə qulluq edən adam» deməkdir.

³ Ən Yüksək Budaq – Şərq fəlsəfəsində Cənnətin rəmzi.

⁴ Əfsanəyə görə, Xızır azmış yolçuları xilas edir.

⁵ Qafirüzzənb – günahları bağışlayan.

səpələnib dincələn Camaat adiləşirdi; buludların qırmızı kölgəsi ilə bərabər, bu adamların qeyri-adiliyi də çəkilib gedirdi və bu zaman bütün bu qayalıqı bürümüş səfalət necə vardisa, elə də görünürdü.

Mahmud, Sarışın Oğlan və Ayağı Yalın Kişi qayalığa gələndə onlara fikir verən olmadı və Ayağı Yalın Kişi arıqlığına, yorğunluğuna yaraşmayan bir cəldliklə ətrafına sümüklər atılmış ocaq yerinə tərəf qaçdı, Sarışın Oğlan yerə oturub kürəyini bir qaya parçasına söykədi və əski sarınmış ayaqlarını ovxaladı, Mahmud isə necə dayanmışdısa, eləcə də dayandı, tərپənmədi.

Mahmud gözlərini bu səfalətdən çəkə bilmirdi. Səfərə çıxdığı müddət ərzində Mahmud yaxşı başa düşmüşdü ki, dünya başqa dünyadı və bəzən öz iztirabları, qayğıları Mahmuda çox kiçik görünürdü, amma Mahmud ağılna gətirməzdi ki, bu başqa dünyanın özündə də bu dərəcədə bir səfalət dolaşır.

Mahmud qayalıqə səpələnmiş bu adamları bir-bir gözdən keçirirdi və bunların arasında Mahmud Qırmızı Tuman Kişini gördü.

Qırmızı Tuman Kişinin bir gözü ağappaq ağarmışdı – başına gələnələr azmış kimi, on gün bundan qabaq çöldə gözünə ilan tüpürmüşdü, amma Mahmud Qırmızı Tuman Kişini görəni kimi tanıdı və bu adamın tək gözünə baxa-baxa yaddan çıxmayan o baxışların mənasını anladı, Qırmızı Tuman Kişiyə dediyi sözləri elə bil təzədən eşitdi: «Eh, sən nə bilirsən dərd nədir?» və həmin sözlərin sadələvhlüyü Mahmudun özünü öz gözlərində o qədər kiçiltirdi və o qədər mənasız, əhəmiyyətsiz bir məxluq etdi ki, bu kiçikliyin, bu mənasızlığın və əhəmiyyətsizliyin havasızlığı Mahmudu boğdu, ürəyini qamarlayıb sıxdı, sıxdı.

Muxtar Bədheybət böyrü üstə qaya dibində uzanmışdı və hamıdan çox yediyi üçün ağır-ağır nəfəs alırdı. Muxtar Bədheybət ayaq üstə tərپənməz dayanmış Mahmuda baxırdı və Mahmudun nəzərləri Muxtar Bədheybətin xoşuna gəlmədi. Muxtar Bədheybətin sol əlini dirsəyindən bir az aşağı kəsmişdilər və Muxtar Bədheybət kəsilmiş əlini qurudub özündə saxlamışdı və həmin qurumuş əlini az qala adamların gözünə soxa-soxa pul yığırdı, dilənçilikdən yorulduğu vaxtlar Camaata qoşulurdu. Muxtar Bədheybət əslində gərək Sümsüklərin arasında dolaşaydı, çünki əlsizlər, ayaqsızlar Camaatın içində baş çıxara bilmirdi, amma hamı Camaatdan qorxurdusa, Camaat da Muxtar Bədheybətin qurumuş əlindən qorxurdu.

Mahmud da Muxtar Bədheybətə baxdı və gördü ki, bu bədbəxt adam taleyindən o qədər razıdır ki, boynundan ilanmuncuğu¹ asıb; dünya gör necə dünya idi ki, bu bədbəxtə də göz dəyə bilirdi...

Muxtar Bədheybət ayağa qalxıb Mahmuda yaxınlaşdı və göz-lərini Mahmuddan çəkməyərək ətrafında dövrə vurmağa başladı. Muxtar Bədheybət boyda Mahmuddan kiçik idi və başını azacıq yana əyib altdan-yuxarı Mahmuda baxa-baxa və ətrafında da dövrə vura-vura:

– Kimdi bu? – soruşdu, sonra daha cəld Mahmudun başına dolana-dolana və altdan-yuxarı ona baxa-baxa gah bərkdən, gah da yavaşdan tez-tez təkrar eləməyə başladı. – Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu?..

Mahmud tez-tez söylənən bu suala nə cavab verəcəyini bil-mirdi və Camaatın da nəzəri yavaş-yavaş Mahmuda dikilirdi. Muxtar Bədheybət Mahmudun başına dolana-dolana bu dəfə Camaata tərəf baxdı və qoynundan çıxartdığı qurumuş əlini Mahmudun üzünə uzada-uzada gah pıçılı ilə, gah da qışqıra-qışqıra elə hey deyirdi:

– Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu?

Camaat iki-bir, üç-bir gəlib Mahmudla Muxtar Bədheybətəin ətrafına toplaşmağa başladı və Muxtar Bədheybətəin dalbadal təkrar etdiyi sual elə bil ki, Camaatın arasından əks-səda verməyə başladı. – Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu? Kimdi bu?..

Birdən-birə elə bil ki, Mahmudun sinəsinə ilıq bir yağış yağdı və bu dərddli dünyada beləcə qəflətən sinəsinə yayılmış yağış ilığı Mahmudu kövrəltdi, amma Mahmud da az görməmişdi, Mahmud da az fikirləşməmişdi və Mahmud bu Camaata, bu yazıq Camaata bildirməliydi, deməliydi ki, mən də sizdənəm, mən də sizin birinizəm. Mahmud özü də bilmədi ki, necə danışıdı və özü də səsinə eşidə-eşidə heyrətə gəldi:

– Gecə-gündüz oda yandım, alışdım, tutdu, yolum-yolum yoldu dərd məni! Fələk mənimlə də inad elədi, ağalar! Qəm ilə hicrandı töhfən, söylədi, ağalar! Kəskin qılıncıyla bağrım teylədi, bölük-bölük etdi, böldü dərd məni, ağalar!..

Camaat Mahmudu dövrəyə alıb dünyanın möcüzəsi kimi ona tamaşa edirdi və bu dəm həmin qayalıqda elə bir sakitlik var idi ki, elə bil Camaat ortada dayanmış Mahmuda matdım-matdım baxdığı kimi, min-min il yaşı olan bu iri qayalar, sıldırım daş par-

çaları da Camaatın bu sükutuna, bu sakitliyinə və heyrətinə tamaşa edirdi.

Mahmud bütün sifətində, boynunda, sinəsində mehriban bir nəfəs hiss edirdi, bir doğmalığ, məhrəmlik hiss edirdi və bu hiss qaynayıb sözlərlə Mahmudun sinəsindən çıxırdı:

– Gecə-gündüz kəsməz ürəyimin göz yaşsı, ağalar! Sizin kimi, məni də çöldən-çölə saldı dərd, ağalar! Məni də sizin tək yuvasındakı quş kimi tutdu, dəlik-dəlik etdi, dəldi dərd, ağalar!

Camaat gözünü də qırpmırdı. Camaat tən ortada dayanıb qəribə-qəribə sözlər söyləyən bu əlif qamətli cavan oğlana baxırdı. Bu cavan oğlanın ağzından qaynayan sözlərdə bir sehr var idi və bu sehr Camaatın içində kimisə uşaqlığına çəkib aparırdı, kiminsə çoxdan yadından çıxartdığı anasını gözünün qabağına gətirirdi, kiminsə balasını yadına salırdı, kiminsə öldürdüyü adam indi gözlərini açıb ona baxırdı. Bu, yaxşı sehr deyildi və bu sehr hər şeyi illərin hafizələrdə bağladığı kirəcindən, hisslərin korusu arasından çıxarıb ortaya töksəydi, bu adamlara insanlıq ləyaqəti gətirəydi, onda daha yaşamaq mümkün olmazdı və Camaat bunu sövq-təbii duyurdu.

Sinəsindən qopub gələn bir həyəcan, hərəret Mahmudun iki əlini də göyə qaldırdı və Mahmud dedi:

– Aman fələk, kömək elə bu gündə! Qanlı fələk, bəddi daş yağdırdın bu insanların başına! Rəhmin gəlsin bu insanlara! Qadir mövlə, bu insanların qışını yaz et! Dəli könülləri eşq oduna qala!..

Mahmud bu sözləri dedikcə, Muxtar Bədheybət, elə bil, yuxudan ayılıb yenə altdan-yuxarı Mahmuda baxa-baxa dövrəsinə dolanmağa başladı və birdən qurudulmuş əlini Mahmudun sifətinə basdı, qışqırdı:

– Ali-əbaya¹ and olsun ki, dəlidi bu! Dəlidi bu! Dəlidi bu!

Muxtar Bədheybətin qurudulmuş əlinin uzun, cod və qarqara çirklə dırnaqları Mahmudun alnına sancıldı və bu dırnaqların sancıldığı yerlərdən nazik qan damcılarını süzülüb Mahmudun qaşlarının üstündən gözlərinə axdı.

Muxtar Bədheybət bir də qışqırdı:

– Dəlidi bu!

Bu dəfə Muxtar Bədheybətin yoğun səsi Camaatı ayıldı.

Kimsə qışqırdı:

– Ovçudu bu, gözlərindən qan tökülür!

Camaat gülməkdən az qaldı qəşş etsin və qıy vurub səhərdən bəri səfeh sözlər danışan bu dəlini hoydu-hoyduya götürdü:

– Bundan qan iyi gəlir! – Camaat uğunub getdi.

– Div başı kəsib bu! – Camaat əlinə keçəni ləzzətlə Mahmudun başına atmağa başladı.

Mahmud iki qolunu da geniş açıb elə bil ki, bütün Camaatı qucaqlamaq istəyirdi:

– İnsanlar!.. İnsanlar!.. Ağalar!..

– İki şahı verdik danışdırdıq, indi üç şahı veririk, kəsməz! – Camaat gülməkdən qəşş edə-edə daha artıq bir ehtiras və ləzzətlə əlinə keçəni Mahmudun başına tolazlamağa başladı; daş, kömür, kösöv, at sümüyü...

– Ovçudu bu, maral gəzir!..

Bu vaxt Camaatın arasından qıvrım, pırpız saçları ağappaq ağarmış bir qarı ortaya yüyürdü və ağzından tüpürcək sıçraya-sıçraya nazik səsiylə gücü gəldikcə qışqıra-qışqıra danışmağa başladı:

– Günlərin bir günü gün tutuldu, gündüz qaranlıq oldu. Məlik Cabbar padşahla Məlik Səttar padşah əndamları yanmış arvadlarıynan dənizin qırağına çıxdılar ki, görsünlər bu necə işdi? Birdən dəryadan bir balıq çıxdı, bunların dördünü də uddu. Uşaqları qaldı yetim! Biri qız idi. Bilirsən nə elədi? Sənin kimisinin birini gördü. Yapışdı burasından! – Qarı əlini atıb Mahmudun ayaqlarının arasından yapışdı. – Dedi, ovçu, ovdan danışmasan, buraxmaram! Sıxacağam!

Mahmudun həya, abır hissi içindən qopan bağirtını boğdu və Mahmud bütün ətrafına yığılmış və indi bu cır-cındırın içində dünyanın ən xoşbəxt adamları kimi ləzzətlə gülə-gülə az qala özlərindən gedən Camaata baxa-baxa başa düşdü ki, əslində insanın xoşbəxt olmağı üçün çox az şey lazımdı və ümumiyyətlə, hələ məlum deyil ki, xoşbəxtlik nədi...

Camaatın içində tək dişini ağarda-ağarda ən çox uğunub gedən Qısır Qarı idi. Ceyrandan sonra qürbət ellərdə tək qalıb çöllərə düşmüş və axırda Camaata qoşulmuş Qısır Qarı bu müddət ərzində o qədər aclıq və əzab-əziyyət çəkmişdi ki, Gəncə də yadından çıxmışdı, Ceyranın vəfasızlığı da yadından çıxmışdı, Mahmud da yadından çıxmışdı və əslində Qısır Qarı yalnız indi dünyanın ən sərbəst və qayğısız adamı idi: Qısır Qarı daha nə pul qazanmaq qayğısı çəkirdi, nə ara vurmaq, ara düzəltmək qayğısı, nə də sa-

bahkı günün qayğısını, çünki sabahkı gün yox idi və günlər hamısı bir-birinin eyni idi, bir-birinin güzgdədəki əksi idi; tam azad və iddiasız bir həyat dünəninin, bu günün və sabahın eyniliyində davam edirdi: əlinə keçəni ye və yaşa.

Mahmud hiss edirdi ki, bütün sifəti qıpqırmızı qızarıb və bu qızartı Muxtar Bədheybətın qurumuş dırnaqlarının batdığı yerdən süzülüb gələn isti qanın qızartısı deyildi. Əlbəttə, Mahmud bu dəm bu ağbaş qarınının xərcəng barmaqlarından dartınıb qurtara bilərdi, özünü sıldırım qayalıqdan tullaya bilərdi və bu zaman hər şey sona yetərdi. Mahmud həmin azadlığın, həmin yoxsulluğun yüngüllüyünü bütün bədəni ilə hiss etdi, amma bu xoşbəxt Camaat bu dəm dəli bir ehtirasla gözləyirdi ki, bu tamaşanın axırı nə olacaq və bu Camaatın ki, sifətində bu qədər xoşbəxtlik var idi, bunun müqabilində Mahmudun sifətinin alışıb-yanması bir heç idi və Mahmud danışdı, ovdan danışdı:

– Ova çıxdım bir gün. Qabağımdan bir dovşan qaçdı, ayaqları yox idi!..

Camaat bərkdən güldü.

– Yay götürmüşdüm, ox götürməmişdim. Oxu atdım, dovşanı yerə sərdim!..

Camaat daha da bərkdən güldü.

– Tiyəsi yox bıçağım var idi, cibimdən çıxartdım, dovşanı soydum!..

Muxtar Bədheybət:

– Canım ay dovşan! – deyib daha gülməkdən ayaq üstə dayana bilmədi və yerə oturub qurudulmuş əlinin qaxac barmaqları ilə torpağı döyəcləyə-döyəcləyə uğunub getdi.

– Altıyox bir qazan tapdım. Dovşanın ətini altıyox qazanda qovurdum!..

Ağbaş qarını əlini buraxmışdı və o da Muxtar Bədheybətın yanında yerə oturub gülməkdən az qalırdı qəşş etsin. Mahmud daha o buraxılmış xərcəng əlin fərqiində deyildi. Mahmud uğunub gədən bu adamlara baxa-baxa, ağlaya-ağlaya danışdı və Mahmud xoşbəxt idi ki, Camaat onun ağlamağını görmür, başa düşmür və bu dəm atası Mahmudun yadına düşdü: səfərə çıxmazdan bir az

¹Cəfəri gülü – yüzdə yüz faiz təmiz qızıl.

²Riyazət – bütün ömrü boyu oruc tutaraq, pəhrizkarlıqla məşğul olaraq öz cismini tərbiyə etmək, nəfəsi və tamah hissini öldürmək.

əvvəl Ziyad xan xırda tum gözlərini Mahmuddan gizlətdi və Mahmud yalnız indi başa düşdü ki, Ziyad xan ağlayırmış.

– Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi ovçu dostumu çağırdım gəldi. Hamımız yedik, hələ artıq da qaldı!..

Camaat gülməkdən doymaq bilmirdi:

– Yeddi min...

– ...yeddi yüz...

– ...yetmiş yeddi...

– Sonra nə oldu?

– Artığını bağladıq qurşağımıza, bir xoruz əmələ gəldi. Bu xoruza mindik, yola düzəldik...

Camaat təzədən uğunub getdi:

– Xoruza...

– Xoruza mindilər...

Və bu zaman dünyanın görünməmiş bir hadisəsi baş verdi: uğunmaqdan az qala özündən gedən Qısır Qarıya birdən-birə elə gəldi ki, burnu böyüdü və əlini burnuna aparanda gördü ki, yox, bu burun deyil, bu – dimdikdi. Qısır Qarı dimdik çıxarmışdı, sonra Qısır Qarı bütün varlığını sarsıtmış bir dəhşət içində gördü ki, bədənindən quş lələkləri çıxır və bütün bədəni bu lələklərlə örtülür və Qısır Qarı qışqırmaq istədi, Camaatı köməyə çağırmaq istədi, amma qışqırmaq əvəzinə, qarğa kimi qarıldamağa başladı və bütün bədənini sarsıtmış o dəhşət də elə bil ki, ötüb getdi, xoş bir nigarançılıqla əvəz olundu.

Həmin qarğa qarılığını heç kim eşitmədi, hamının fikri-zikri Mahmudun yanında idi, hamı gülməkdən qəşş edirdi və heç kim görmədi ki, Qısır Qarı birdən-birə necə kiçildi, necə gözgörəti çö-nüb yekə və qara bir qarğa oldu, sonra o qayalıqdan necə ayrılıb uça-uça göyə qalxdı, Camaatın başı üstə iki dövrə vurdu, sonra da uça-uça bu yerlərdən uzaqlaşdı, göyün dərinliklərində gözdən itdi...

– Xoruza...

– Xoruza mindilər...

– Bəs sonra?..

– Sonra nə oldu?

– Qabağımıza bir çay çıxdı. Çaydan tapdıq bir palan. Palanı sökdük, içindən...

– Yox, palanı sökməyin! – Bu sözləri bütün ömrü boyu çiyin-nə palan alıb yük daşımış hambal Ömərüşağı dedi; hambal Ömə-

ruşağı qocalmışdı, daha qolunda güc qalmamışdı, yük daşıya bil-mirdi, bir müddət səfil dolaşib Camaata qoşulmuşdu və indi, de-yəsən hambal Ömərüşağı gülməkdən dəli olmuşdu, çünki birdən-birə var gücü ilə bağırmağa başladı, elə bil gözünün qabağında ba-lasının başını kəsirdilər. – Yox, palanı sökməyin!.. Palanı sökmə-yin!..

Camaat qeyz ilə başını çöndərib beləcə qəflətən keflərini po-zan hambal Ömərüşağına baxdı və hambal Ömərüşağı Camaatın bu qəzəbli baxışındakı məhkumluq hökmünü hiss etdi və heyvani bir qorxu ilə daha da bərkdən bağırdı:

– Yox!.. Yox!.. Yox!..

Qul Məhəmməd qara qıllı, uzun və ağır sümüklü qolları ilə ətrafdakıları kənara itələdi və yerdən iri bir daş parçası qapıb var gücü ilə hambal Ömərüşağının başına çırpdı; hambal Ömərüşağı-nın kəlləsindən sıçrayan ağ beyin horrası qanına qarışdı, bircə anın içində qıpqırmızı palçıq bütün sifətinə yayıldı və hambal Ömərüşağı üzü üstə yerə sərilən kimi, Qul Məhəmməd hündür bir qayanın üstünə atılıb sinəsinə, boynuna səpələnmiş qan ləkələri-ni, ağ beyin horrasını əli ilə silə-silə bərkdən qışqırdı:

– İnni dariballahu qatilün!¹

Mahmud iki əli ilə də qulaqlarını qapayıb başını tutdu, amma ərəbcə deyilmiş bu sözlər elə bil barmaqlarının arasından süzülüb beyninə dolurdu: inni dariballahu qatilün... inni dariballahu qati-lün... inni dariballahu qatilün...

Camaat hərəkətə gəlmişdi. Hambal Ömərüşağının kəlləsindən sıçrayıb dağılmış sıyıq beyin və axıb yavaş-yavaş laxtalanmış qan elə bil ki, Camaatın içində mürgüləyə-mürgüləyə girəvə axtaran qan hərisliyini oyatmışdı, səsləri, hərəkətləri, hiss-həyəcanları in-sanlıqdan çıxarıb lap əzələ aparmışdı və Mahmud hərəkətə gəl-miş, həyəcanlanmış bu Camaatın arasında sıxıla-sıxıla, əzilə-əzi-lə başa düşdü ki, daha sondu, dəbbə² kimi tapdalanacaq və Mah-mud bu son məqamda Camaatla rastlaşdığı vaxtdan bəri tamami-lə yadından çıxartdığı Məryəmin adını qışqırmaq istədi, hətta Mahmuda elə gəldi ki, qışqırdı bu adı, «Məryəm!.. Məryəm!» – qışqırdı, amma həyəcan, çılğınlıq içindəki Camaatın səs-küyü, ha-ray-həşiri Mahmudun qışqırtısını boğdu, Məryəmin adını Mah-

¹ Səccadə – müqəddəs hesab edilən namaz xalçası.

mudun dilindən alıb bircə anın içində yuxu kimi yaydı, yaydı və yox etdi.

Bu vaxt sərt və güclü bir əl Mahmudun qolundan yapışıb dartdı və Mahmud tamam vəhşiləşmiş Camaatın arasında daha heç nə fikirləşə və hiss edə bilməsə də qolunu sıxan bu güclü barmaqlarda bir tanışlıq və havadarlıq duydu.

Sarışın Oğlan Mahmudu tanıyırdı, yəni Sarışın Oğlan bilmirdi ki, Mahmudun adı Mahmuddu və Mahmud gəncəli Ziyad xanın oğludu, amma Sarışın Oğlan burasını dəqiq bilirdi ki, ağlaya-ağlaya Camaatı xoşbəxt etmiş bu iri, göygözlü cavan indicə ayaq altında qalacaq, bu köməksiz və fağır adam əziləcək, məhv olacaq; Mahmudun qolundan yapışıb darta-darta Camaatın arasından çıxartdı və öz ardınca darta-darta Camaatdan uzaqlaşdırdı.

Gün tamam batmışdı və o bozumtul-qırmızı dünyadan daha əlamət yox idi. İndi hər tərəf gecəqabağı bir kölgəyə bürünmüşdü və bu kölgəli aləmdə heç bir işıqdan əsər-əlamət yox idi; hər tərəfi bürümüş bu gecəqabağı kölgə dünyanın dərdindən-ələmindən xəbər verirdi və hər tərəfə də bulanıq su kimi, bir ümitsizlik çiləyirdi.

Camaat arxada qaldı.

Sal qayaların qaralan kölgəsi də arxada qaldı.

Qəribə idi, Camaatdan uzaqlaşdıqda, o sal qayaların qaraltısı gözdən itdikcə, Mahmudun beyninə bir aydınlıq çökürdü və Mahmud Camaatın sifətini bir-bir gözünün qabağına gətirirdi, bu sifətləri bütün cizgiləri ilə dəqiq və aydın görürdü və bu dəqiqlik, aydınlıq hər tərəfi bürümüş ümitsizliyi daha da artırırırdı. Gözünün qarşısına gələn sifətlərdən birini Mahmud yalnız indi Mirzə Salmana oxşatdı və bu bənzəyişdən diksindi...

Bu dəm Gəncədə nə var görəsən, doğma Gəncədə, çinarlı Gəncədə... Mahmud bilməzdi ki, Gəncə onunçün bu qədər əzizdir və Gəncədən ötrü bu cür burnunun ucu göynəyə bilər. Ziyad xan nə edir? Qəmərbanu necədir? Mirzə Salman? Görəsən, sarayın həyətidəki o alma ağacının barla dolmuş budaqları yenə yerəcən sallanıbmı? Görəsən, toyuqlara baxan o kəndli arvad yenə saraydadımı və yenə də tıqqıldayan, civildəyən yumurtaları balaca uşaqların qulağına tutub eləcə gülümsəyirmi? Bəlkə o kəndli arvad çoxdan ölüb, heç Mahmudun xəbəri yoxdu? Axı, axır

¹Xarkeş – tikan satan.

vaxtlar o kök, yekəpər, amma mehriban arvadı deyəsən heç görmürdü... Birdən-birə saraydakı bir nökərin sifəti Mahmudun göz-lərinin qabağına gəldi və Mahmud həmin nökərin sifətini heç vaxt görmədiyi bir təfərrüatla gördü, hətta qaşının üstündəki kiçik çapıq yerini də gördü. Mahmud bu adamın adını bilmirdi. Neçə il idi ki, həmin adam sarayda nökər idi və bütün bu müddət ərzində Mahmud onunla bircə kəlmə də danışmamışdı, amma nə üçün indi o adamı beləcə xatırladı?

Neçə vaxtdan bəri qovduğu, yaxına buraxmadığı, özündən kənar etdiyi bir fikir bu dəfə Mahmudu süpürləyib qamarladı: doğrudan da bu səfərin bir mənası varmı?; bir halda ki, bütün dünyaya belə bir ümitsizlik və uzaq xatirələr içində idi, bu dünyada işıq axtarmağın mənası vardı mı; bir halda ki, bu ümitsiz dünyanın, bu qəmgin dünyanın özündə bu cür bir Camaat dünyası var idi, Mahmudun öz xoşbəxtliyi arxasına düşməyə haqqı vardı mı? Mahmud bu fikirlər içində qəfil bir doğmalığ hissetdi, doğma bir nəfəs duydu və əlbəttə, bu, Məryəmin nəfəsi idi və bu doğma nəfəs Mahmudun beynini doldurmuş, Mahmudu məhv edən bütün bu suallara cavab verirdi; sözlə yox, həmin doğma duyumla cavab verirdi; Mahmud bu doğma nəfəsi bir daha hissetdi və bu nəfəs elə bil Mahmudun da içinə dolub nəsə sevincli, kiçicik də olsa nə-sə işıqlı bir ovqat gətirdi, bir ümid ərəfəsinin əhvalını gətirdi.

Sarışın Oğlan, Mahmudun qolunu buraxdı və Mahmud həmin gün – o uzun və üzüntülü gün, Camaat dərdi ilə dolu olan gün birinci dəfə Sarışın Oğlanın səsini eşitdi:

– Bu aclıq, bu sə-sə-səfalət aradan gö-gö-türülməlidir!..

Sarışın Oğlanın dili topuq çalırdı və indi açıq-aşkar həyəcanlı olduğu üçün danışığının bu qüsuru artıq hiss olunurdu.

– Millət bu cür ə-ə-əzab içindədi, amma iki bö-bö-böyük türk dövləti¹ bi-bi-birləşmək əvəzinə, bir-bi-birini mə-mə-məhv edir!.. Ba-ba-başlarına 12 imam çalması ba-ba-bağlamaqdansa, özlərini qızılbaş ad-ad-adlandırmaq darsa², öz xa-xa-xalqlarının qeyrətini çə-çə-çəksinlər! Pu-pu-pullarımızın üstündə də 12

imamın a-a-adını yazırıq¹ öz a-a-adımızı ya-ya-yazmaq aqlımıza gə-gə-gəlmir!.. Zülqədərələr bir tə-tə-tərəfə ayrılıb, əf-əf-əfşarlar bir tərəfə a-a-ayrılıb, qa-carlar ayrı, ru-ru-rumular ayrı, ustaçlılar şa-şa-şamlıları bə-bə-bəyənmiş, şahsevənlər pa-pa-padarları...²

Bu aclıq, bu sə-sə-səfalət aradan götürülməkdən ötrü bü-bü-tün yer üzünün türkləri bi-bi-birləşməlidir!

Sarışın Oğlan qəribə sözlər danışdı və Mahmud yanaşı adımlaya-adımlaya maraqla bu Sarışın Oğlana baxırdı; cır-cındır içində olan Sarışın Oğlanın danışığında, baxışında, hərəkətlərində bir qətilik, inam və bir də cazibə var idi, dediyi sözlər adamı ələ alırdı, özünə çəkirdi. Mahmud bu adamın ürəyində bir buz soyuqluğu hiss edirdi, amma eyni zamanda həmin ürəkdə bir hərarət də var idi, bu – bayırın buz soyuğunda içəri üzündən tərləmiş pəncərə şüşəsinə bənzəyirdi.

Sarışın Oğlan Mahmudun sifətindəki təbəssümü özü başa düşdüyü kimi yozdu:

– Hə, hə, bi-bi-birləşməliyik biz!.. Görürəm, gö-gö-görürəm, oxumuş adamsan. Xacə Nə-nə-nəsirəddin Tusi ö-ö-özü «Əxlaqi-Nəsiri»də yazır ki, «bi-bi-birlik» nə qədər ya-ya-yaxın olsa, o qədər ka-ka-kamil olar.

Mahmud, Sarışın Oğlanın sözlərindəki bir qüsuru açıq-aşkar görürdü və ona görə də dedi:

– Tusi bütün insanları «birliyə» çağırır, amma sən təkə türkklərin birliyini arzulayırsan.

Sarışın Oğlan daha da artıq həyəcanlandı və dili daha da tez-tez topuq vurmağa başladı, amma bu pəltəklilik elə bil ki, Sarışın Oğlanın nitqinin cazibəsini azaltmaq əvəzinə artırırdı:

– Mə-mə-mənim üçün millətin fö-fö-fövqündə insanlıq yoxdu! Mənim üçün tü-tü-türklər insandan fö-fö-fövqəndir!.. Bü-bü-bütün heyvanlar ey-ey-eyni deyil! Şirlər, pə-pə-pələnglə bərabər, so-so-soxulcanlar da var! İnsanlar da ey-ey-eyni deyil. Bütün yeye-yer üzünün türkləri si-si-sifətlərinin quruluşundan, a-a-adətlərindən asılı olmayaraq bi-bi-birləşməlidir!.. Bəs, biz nə e-e-edirik? Uzun Həsən os-os-osmanlıların əleyhinə yu-yu-yunanlarla it-it-it-tifaq bağladı!

Qa-qa-Qa-raqoyunlu ilə Ağqoyunlu bir-birini qırdı!.. İndi Sultan Səlim nə e-e-edir? Taxta çıxan kimi tə-tə-təbə-liyindəki qırx mi-mi-mindən çox qızılbaş as-as-as-dırdı! Kimdi qı-qı-qızılbaşlar? Özümüzünkü Şah İsmayıl nə edir? Şi-şi-şie qeyrəti çə-çə-çəkir! Türk qeyrəti çə-çə-çəkmək əvəzinə! Özümüz ö-ö-özümüzü qı-lıncdan ke-ke-keçiririk? Onda da bax, be-be belə olur! – Sarışın Oğlan geri çöndü və əlini uzadıb barmağı ilə Camaatın qaldığı yaylaq tərəfi göstərdi.

Mahmud birinci dəfə idi ki, belə bir fəlsəfə ilə rastlaşırdı və təəccüblə:

– Bəs, başqa xalqların acları, səfilləri? – soruşdu.

Bu adi sual Sarışın Oğlanı lap özündən çıxardı və Sarışın Oğlan gözləri qəzəbdən oynaya-oynaya, qışqıra-qışqıra cavab verdi.

– Başqa xalqlar? Ba-ba-başqa xalqlar bizə qul ol-ol-olmalıdır! Bi-bi-biz hələ öz türk millətimizin dərdini çə-çə-çəkə bilmirik, sə-sə-sən başqalarından da-da-danışırsan? Mən... Mən onları qul edəcəyəm! Çindən tutmuş A-a-Aralıq dənizinəcən, Si-si-Si-birdən tutmuş Yə-yə-Yəmənəcən bir ərazi bi-bi-bizimidir! Mən bü-bü-bütün türk xalqlarını birləşdirəcəyəm! Mə-mə-mənim ömrüm çatmasa, bu-bu-bunu mənim oğlum edəcək! Onun öm-öm-ömrü çatmasa, onun oğlu e-e-edəcək! Sonra o bi-bi-birisi!.. Sonra o bi-bi-birisi! – Sarışın Oğlanın ağzı get-gedə köpüklənirdi və elə bil ki, bu dəm özü öz iradəsindən çıxacaqdı; birdən əlini atıb Mahmudun yaxasından yapışdı və daxili kindən-küdurətdən güc almış hikkə ilə Mahmudu silkələyə-silkələyə qəzəblə, dili dodağına dolaşa-dolaşa bağırdı: – Zə-zə-zəhləm gedir bu ya-ya-yalançı xeyirxahlıqdan! Xalqı o-o-oyanmağa qoymayan, a-a-ayağa qalxmağa qoymayan sə-sə-sənin kimilərdir! Yalançı «bəs ba-ba-başqaları?» sualının qulları! Ya-ya-yalançı insanpərvərlikləri ilə a-a-acizliklərini, heçliklərini ö-ö-ört-basdır edənlər! Məhv etmək la-la-lazımdı millətin fə-fə-fövqündəki bu bə-bə-bəşərilik fəlsə-fəsinini! Bü-bü-bütün kitabları ya-ya-yandımaq la-la-lazımdı! Tusinin də ki-ki-kitablarını!..

Sarışın Oğlan, Mahmudu bir tərəfə itələdi və iti addımlarla uzaqlaşib qaranlıqda gözdən itdi.

Gecə düşmüşdü.

Bütün bu qışqırtılardan, qəhqəhələrdən, hiss-həyəcanlardan sonra həmin qaranlıq gecəni ölü bir sakitlik bürüdü.

Mahmud dizi üstə yerə çömbəlib bu sakitliyə qulaq asdı.

Gecənin bu ölü sakitliyi elə bil Mahmudun bədəninə dolmuş gözə görünməyən, amma sızıldayan nazik tikanları bir-bir çəkib çıxarırdı, amma bu bir rahatlıq gətirmirdi, əksinə, o cismani sızılıntının əvəzinə heç bir işıq ucu görünməyən bir ümitsizlik bütün fikrini, hissini bürüyürdü.

Mahmud göyə baxdı.

Göy par-par yanan ulduzlarla dolu idi. Mahmud uşaq vaxtı hələ lap beş-altı yaş olanda, həmişə ulduzlara baxıb fikirləşirdi ki, axı, ulduzlar quş deyil və ulduzların qanadı yoxdu, bəs necə uçub göyə qonublar?

O uşaqılıq illəri də bu ulduzların məsafəsi qədər dərin bir uzaqlıqda idi və o uzaq uşaq sadələvhlüyü dünyanın qəddarlığı içində körpə barmağı nazikliyində bir şam idi, kövrəklik saça-saça əriyib yox olurdu.

Mahmud əriyib yox olan o nazik şam körpəliyi içində, o say-sız ulduzlara baxa-baxa özünü dünyanın ən tənha, ən kimsəsiz və ən yazıq adamı hiss etdi və burasını da hiss etdi ki, həmin ölü gecə sakitliyində için-için ağlayır.

Mahmud üzüqoylu yerə sərildi.

Və Mahmud yaş gözləri ilə özünü Camaatın arasında gördü və gördü ki, kimsə ortada dayanıb ağlaya-ağlaya nəsə danışır və Mahmud da Camaatla birlikdə həmin kimsəni dövrəyə alıb, Camaatla birlikdə həmin kimsəyə gülür, yerdən daş, kösöv, sümük qarıb həmin kimsəyə atır, həmin kimsənin başını yarıır.

Sonra bu görünüş çəkilib getdi.

Camaatın qaldığı o qayalıq ahənrüba kimi Mahmudu özünə çəkirdi.

Yox, ayaqda taqət yox idi və...

və bu axır idi...

və bu zaman elə bir hadisə oldu ki, Mahmud bilmədi, bu – həqiqətdi, yoxsa yuxudu, sayıqlamadı, amma əllərinə baxdı və gördü ki, əlləri gömgöy rəngə bulaşmış. İndicə Mahmudun bütün bədənini, bütün əzələləri gərilməmişdi və Mahmud var gücü ilə ikiəlli yapışdığı o boğazı sıxırdı; Mahmud heç vaxt bilməzdi ki, qollarında belə bir güc var, sinəsində belə bir qəzəb, kin var və Mahmud həmin güc ilə, həmin qəzəb ilə boğurdu; bu – nə idi?; yox, – bu, adam deyildi, başqa bir canlı da deyildi, elə bil bir topa gömgöy bulud idi və Mahmud bu bir topa kömgöy buludun boğazından, məhz boğazından yapışmışdı və boğurdu, gücü gəldikcə sıxırdı və sıxdıqca da, boğduqca da başa düşürdü ki, bu gücü verən dəhşətli bir intiqam hissidir; yox, o bir topa buluddan çox, bir topa tüstüyə oxşayırdı, bir topa gömgöy tüstüyə və bu gömgöy tüstünün boğazı canlı boğazı idi, adam boğazı idi və Mahmud barmaqları arasındakı o boğazı sıxırdı, var gücü ilə sıxırdı və hərdən özü o gömgöy tüstü topasının içində görünməz olurdu, tüstü bütün bədənini bürüyürdü; birdən-birə-Mahmud o topa gömgöy tüstü içində boğul-

¹İlanmuncuğu – ilan kəlləsində muncuqvarı sümükdür, guya, bəd-nəzərdən gözləyir.

duğu üçün az qala pırtlayıb hədəqəsindən çıxacaq iki yekə göz gördü və hər biri bir əl boyda olan bu gözlərin rəngi yox idi; az qala pırtlayıb hədəqəsindən çıxacaq o iki yekə rəngsiz göz heç nə ifadə etməyən nəzərlərlə Mahmuda baxırdı və Mahmud dərhal başa düşdü ki, bu rəngsiz yekə gözlər Allahın gözləridi, barmaqları arasında var gücü ilə sıxdığı bu boğaz Allahın boğazıdı və o gömgöy tüstü topası, əslində, Allahın özüdü.

Mahmudun əlləri boşaldı. Mahmud tamam gücsüzlədi və o gömgöy tüstü topası uçub yox oldu və Mahmud özü özü ilə tək qaldı...

...Əlbəttə, Mahmud bilmirdi ki, sabah sübh tezdən Sarışın Oğlanın – Ərzurum hakimi Süleyman paşanın xüsusi göndərdiyi atlılar gəlib Mahmudu tapacaq və saraya aparacaqlar.

XIV

O doğma, mehriban pıçılı nəbz kimi Baba Keşişin beynində vururdu: «Az qalıb, həyatım!.. Lap az qalıb!.. Bax, Müqəddəs Evin günbəzi göründü! Məryəm xilas olacaq!.. Məryəm qurtulacaq!.. Az qalıb, lap az qalıb...»

Müqəddəs Evin yüz illərlə bundan əvvəl iri sal daşlardan hö-rülmüş və indi qarqara qaralmış günbəzi doğrudan da göründü, elə bil ki, o doğma, mehriban pıçılı doğrudan da hər şeyi görürdü və uzaqda qaralan günbüz Baba Keşişin ürəyinə bütün ömrü boyu hiss etmədiyi bir rahatlıq gətirdi: artıq hər şey arxada idi, bütün iz-tirablar, işgəncələr geridə qalırdı, xacın təmizliyi dinsiz nəfsinə və zorakılığına üstün gəlmişdi və belə də olmalı idi, çünki hər halda dünyada Xeyir Şərdən güclü idi və ən son məqamda Xeyir öz gücünü göstərdi.

Baba Keşişin topuqlarınacan uzun qara köynəyi tərdən islanıb kürəyinə, sinəsinə yapışmışdı və Baba Keşiş iri, iti addımlarla irəlilədikcə boynundan asdığı yekə dəmir xaç sinəsinə dəyə-dəyə elə bil ki, fikirlərini təsdiq edirdi.

Baba Keşiş ömründə Müqəddəs Evi görməmişdi, amma o günbüz qaraltısını görəndə kimi, Müqəddəs Evi tanıdı və bu dəm birdən-birə bu kol-koslu, daşlı-çınqıllı dağ yolunda bir pasxa ətri hiss etdi. Elə bil bütün bu tərəflərə kəsmiklə yoğrulmuş xəmirin ətri yayılmışdı; bu bomboz tikanlı kollar, iri daşlar, qaya parçaları

Baba Keşişə o qədər doğma gəldi ki, elə bil, bunlar hamısı Məryəmin əlləri ilə düzülüşdü.

Baba Keşiş iri və tələsik addımlarla yoxuşa qalxa-qalxa Məryəmin zərif, ağ əllərini gözlərinin qabağına gətirdi və birdən-birə Baba Keşişə elə gəldi ki, bu cür doğmalaşmış o bomboz kolların iynə uclu iri tikanları Məryəmin zərif, ağ əllərinə batdı və Məryəmin əlləri qana bulaşmış qıpqırmızı oldu. Bu qafil qan qırmızısı Baba Keşişi yolun ortasında ayaq üstə saxladı və Baba Keşişə elə gəldi ki, o doğma, mehriban pıçiltının söylədiklərinə və Gəncədən çıxdığı gecədən bu günə kimi əzab-əziyyətlə yolunu gəlidiyi Müqəddəs Evin bu qədər yaxınlığına baxmayaraq, bədbəxtlik ondan və Məryəmdən əskik olmayacaq. Baba Keşiş iki əlini də qaldıraraq əvvəlcədən bədbəxtlik hissini özündən qovmaq istədi, gözlərini bərk-bərk yumub üzünü yana çevirdi ki, o qan qırmızısını görməsin. Yox, yox, Allahın mömin bəndələri üçün Müqəddəs Evdə hər bir dərdə əlac var idi və Müqəddəs Qoca da öz məsləhətləri ilə Baba Keşişə kömək edəcəkdi, çünki Allah nəyə görə sə Baba Keşişdən üz döndərsəydi də Məryəmdən üz döndərməzdi.

Bu dəfə Baba Keşiş Məryəmi hər bir hücrəsindən nəfəs qoxuyan, hər bir əşyasından iyrenclik yağan, zənginliyi ah-uflarla, göz yaşları ilə nəfəs alan, bakirəliyi əxlaqsız, məsumluğu ifritə etmiş saray içində gözlərinin qabağına gətirdi, Məryəmi müsəlman saray arvadlarının şəhvətdən xəbər verən paltarında gördü və bu görünüşü qırmızı qan görünüşündən daha dəhşətli və daha dözülməz idi. Yox, Məryəm belə bir dinsizlik və pozğunluq içində ola bilməzdi. Düzdü, indi Məryəm sarayda idi. Düzdü, Ziyad xan oğlu Mahmudu qəyyumluğa götürmüş Dəli Süleyman paşa bircə gecənin içində Baba Keşişi tapdırıb Məryəmi saraya aparmışdı, amma Məryəm hələ əvvəlki kimi pak və təmiz idi.

Bəs, sabah nə olacaqdı?

Süleyman paşa Mahmud ilə Məryəmin toy gününü sabaha təyin etmişdi. Süleyman paşa dünyanın elə bir dəli adamı idi ki, nə ağına baxırdı, nə bozuna və nə desən eləyə bilərdi, özü də tülkü kimi hiyləgər idi, ayıq adam idi, hətta başqasının nə fikirləşdiyini də az qala özündən oxuyurdu.

¹Ali-əba – Məhəmməd, Əli, Fatimə, Həsən və Hüseynədən ibarət ailə nəzərdə tutulur.

Süleyman paşa sarayda Məryəm ilə Baba Keşişi bir yerdə saxlayırdı və dünən özü onların otağına gəldi, «Birigün toydu!» – dedi, sonra zəndlə Baba Keşişə baxdı. Baba Keşiş bilirdi ki, Dəli Süleyman paşanın sarayından qaçmaq mümkün deyil, amma yenə fikrindən keçirdi ki, Məryəmi götürüb Hələbə qaçsın. Hələb paşasının dargası Ərtün bəyin köməyinə sığınsın. Birdən Süleyman paşa dili kəkələyə-kəkələyə dedi:

– Yox, ke-ke-keşiş, Ərtün bə-bə-bəyi də öldürdərəm, səni də. – Və Baba Keşiş başa düşdü ki, son məqam gəlib çatıb və yeganə ümid Müqəddəs Evdi. Bu gün səhər Məryəmi sarayda qoyub özü yola düzəldi. Məryəmsiz Baba Keşiş azad idi, dünyanın dörd tərəfində hara istəsəydi, gedə bilərdi, əsir Məryəm idi, amma o nəfs düşkünləri, o qəddarlar burasını da yaxşı bilirdi ki, divin canı şüşədə olduğu kimi, Məryəmsiz də Baba Keşiş üçün həyat yox idi və buna görə də heç kim Baba Keşişi izləmirdi, təqib etmirdi.

Düzdü, dinsizlər, nəfs düşkünləri tülkü kimi hiyləgər idi, qazdan ayıq idi, amma onlar da bilmirdi ki, Allahın mömin bəndələri üçün Müqəddəs Ev var və bu Müqəddəs Evin qapısı Baba Keşişin üzünə açıqdı və Müqəddəs Evdəki əlaclardan biri Məryəmi dinsiz əlindən hifz edəcəkdə.

Baba Keşişə, elə bil, təzədən güc gəldi, təzə nəfəs gəldi, bütün tərəddüdlər, qarabasmalar yox oldu və Baba Keşiş iri və tələsik addımlarla yoxuşu qalxmağa başladı.

Baba Keşiş yer üzündə on mömin adamdan biri idi ki, Müqəddəs Evin sirlərinə bələd idi və artıq Müqəddəs Evdən hansı əlacı götürəcəyini bilirdi: Məryəmin pak, təmiz bədəni heç bir din düşməninin, heç bir nəfskarın gözünə görünməyəcəkdi.

Sonra Müqəddəs Ev bütöv göründü. Çılpaq qayaların qoynunda tək-tənha ucalan bu qədim binanın da sal daşları günbəzi kimi qarqara qaralmışdı və Baba Keşiş yaxınlaşdıqca bu böyük binanın damında, günbəzində vəhşi göyərçinlərin buladığı yerlər adda-budda ağarırdı.

Baba Keşiş bilirdi ki, Müqəddəs Evin günbəzi qızıldan deyil, amma, hər halda, Müqəddəs Evin bu qədər sadə və dünyəvi görkəmi elə bil ki, Baba Keşişi bir anlıq sarsıtdı, amma elə həmin anda da Baba Keşiş başa düşdü ki, əslində belə də olmalıdı, o qüdrət həqiqətən böyükdür, qadirdir ki, dünyanı məhv edən sərvətdən və dəli edən gözəllikdən yüksəkdir.

Baba Keşiş Müqəddəs Qocanı da heç vaxt görməmişdi, amma

Müqəddəs Qocanı da görən kimi tanıdı. Müqəddəs Qoca sömə-sindən¹ çıxıb ən adi bir bəndə kimi Müqəddəs Evin qabağında yerdə oturmuşdu, əynində uzun-uzun illərdən bəri cırılıb dağılmış cod kətandan uzun ağ köynək var idi, ayaqları yalın və çirklidir, bu arıq adamın uzun saqqalı, uzun seyrək saçları da tamam ağarmışdı, alını, yanaqları, əlləri qırıq içində idi və Baba Keşiş yaxınlaşdıqca get-gedə artan bir heyretlə görürdü ki, Müqəddəs Qocanın çevik gözləri nə qiyafəsinə, nə saç-saqqalının gümüşünə, nə də bədəninin, sifətinin qırışına uyuşur. Müqəddəs Qocanın gözlərində açıq-aşkar bir ehtiras var idi, dünyanın hiss-həyəcanları var idi.

Baba Keşiş gəlib Müqəddəs Qoca ilə üzbəüz dayandı.

Baba Keşiş qalib idi, Müqəddəs Evin qarşısında dayanmışdı və tamam əmin idi ki, Müqəddəs Evin qarşısı üzünə açılacaqdı və bununla da dünyanın Məryəm təmizliyi hifz olunacaqdı, amma, amma Baba Keşişin ürəyində heç bir sevinc yox idi.

Müqəddəs Qoca əlləri ilə arıq, uzun dizlərini qucaqlayıb bir yerdə dayanmayan gözlərini altdan-yuxarı zəndlə Baba Keşişə zilləmişdi və Baba Keşiş bu gözlərdə bir istehza, rişxənd gördü, Baba Keşişin qalın qaşları çatıldı: nə isə olmuşdu...

...Baba Keşiş düz hiss etmişdi.

Bu Müqəddəs Ev uzun-uzadı əsrlər boyu birinci dəfə idi ki, belə bir dəyişmənin, belə bir çevrilmənin şahidi olurdu.

Bir neçə gün bundan əvvəl düz altmış dörd il üç ay yeddi gün Müqəddəs Evin yanındakı içi çılpaq sömə-sində yaşayan və bir-birinin eyni olan günlərini səhərin gözü açıldandan gecənin yarısına qədər ibadətdə keçirən və müqəddəslik rütbəsinə qaldırılmış bu qoca rahib birdən-birə qarşısındakı meşəli dağ gördü və bu mənzərə qoca rahibi elə sarsıtdı ki, həmin ana qədər insanın belə bir sarsıntıya qadir olduğunu bilməzdi.

Həmin yaşıl meşəli dağ altmış dörd il üç ay yeddi gün idi ki, həmişə qoca rahiblə üzbəüz olmuşdu və yəqin ki, yay vaxtları həmişə də beləcə yaşıl olmuşdu, gün həmişə beləcə bu meşənin üstünə düşmüşdü, amma təbiətin bu gözəlliyini görmək üçün qoca rahibə altmış dörd il üç ay yeddi gün vaxt lazım olmuşdu.

Qoca rahibin ürəyindən bir sancı qopdu. Son zamanlar ürəyi tez-tez ağrıyırdı, amma qoca rahib başa düşdü ki, indi ürəyindəki sancı həmin ağrılardan deyil.

Qoca rahib cavanlığında lal və bir az havalı qonşu qızla günah

işlədib, sonradan bu günahını yumaq üçün guşənişin olmuşdu və düz altmış dörd il üç ay yeddi gün lazım imiş ki, səkkizinci gün səhər tezdən günün altında gülən bu qarşı meşəyə baxsın və bircə anın içində dərk etsin ki, əslində günahı həmin cavan qızla yox, sonradan etmişdir; dərk etsin ki, dünyanın ən böyük günahkarı o kəsdir ki, dünyanın bu meşə gözəlliyi kimi ən adi gözəlliyini belə görə bilmir; günahkar o kəs deyil ki, yeyir, içir və kef edir, günahkar o kəsdir ki, günlərini boş və mənasız bir eyniyyətə döndərir, özü özünə divan tutur, özü öz hisslərini boğub öldürür və bütün bunları yalnız altmış dörd il üç ay yeddi gündən sonra başa düşür.

Altmış dörd il üç ay yeddi gün tərəddüd etmədən ömrünü ibadətdə keçirmiş qoca rahib heç bir hazırlıqsız, heç bir sövqsüz və heç bir tərəddüdsüz bircə anın içində dərk etdi ki, bütün ömrü həddər gedib və əslində bu ömrün bu qədər uzunluğuna baxmayaraq, heç özü də bilməyib ki, ömrü necə gedib.

Birdən-birə bütün varlığına hakim kəsilmiş bu sarsıntılar içində qoca rahibə ləzzət edən bircə şey bu idi ki, dünyadan xəbərsiz dindar axmaqlar onun kimi bir qoca səfəhi müqəddəs hesab edirdi və dalını açsaydı, öpməyə hazır idilər...

...Baba Keşiş Müqəddəs Qocanın alışıb-yanan gözlərinə baxa-baxa başa düşdü ki, indi bir söz soruşsa, bir söz desə, elə cavab eşidər ki, hər şey alt-üst olar. Baba Keşiş bütün gücünü bədəninə yığıb Müqəddəs Qocanın yanından ötdü və Müqəddəs Evin qara rəngə boyanmış darvazasının qarşısında dayandı. Bu böyük, qara darvaza insan xislətində ən kiçik zərrə ləkəni belə qəbul etməyəcəkdi.

Bu vaxt Baba Keşişin heç vaxt ağına gətirə bilməyəcəyi bir hadisə baş verdi: o doğma, mehriban pıçılı: «Mən səndən ayrılmalıyam!.. Mən səndən ayrılmalıyam!.. – dedi və Baba Keşiş pıçılıtnın uçub getməyini, ayrılmağını az qala cismani hiss etdi və yalnız bundan sonra Müqəddəs Evin ağır, qara darvazası cırılda-ya-cırıldaya açılmağa başladı.

Baba Keşiş bu cırıltı içində hiss edirdi ki, bir cüt alışıb-yanan göz kürəklərinə sancılıb və Baba Keşiş bütün gücünü toplasa da, özünü saxlaya bilmədi və başını arxaya çevirdi.

Müqəddəs Qoca bayaqkı zəndlə Baba Keşişə baxırdı.

Baba Keşiş soruşdu:

– Nə demək istəyirsən, ata?

Müqəddəs Qoca zəndlə baxan dəli gözlərini qıydı və dedi:
– Görürsən, o darvaza sənin üzünə açılır. Amma gərək açıl-
mayaydı.

– Nə üçün, ata?

– Sən iki haqq aşiqini bir-birindən ayırırsan.

Baba Keşiş daha heç nə soruşmadı.

Müqəddəs Qoca hər şeyi bilirdi və bir də ki, bəlkə bu sözləri heç Müqəddəs Qoca demirdi, bu sözləri elə Baba Keşişin özü özü-nə deyirdi? Bu fikir az qaldı Baba Keşişi qamarlayıb Müqəddəs Evin yavaş-yavaş cırıldaya-cırıldaya açılan ağır, qara darvazasına çırsın və Baba Keşiş bütün varlığı ilə başa düşdü ki, tələsmək lazımdı, imkan daxilində tələsmək lazımdı, yoxsa hər şey alt-üst olur.

Müqəddəs Qoca əlini uzadıb uzun barmağı ilə Müqəddəs Evin darvazasını göstərdi:

– Elə bilirsən onlar kiməsə xoşbəxtlik gətirib?

Baba Keşiş dedi:

– Mən xoşbəxtlik axtarmıram, ata, mən təmizlik istəyirəm.

– Təmizlik, paklıq istəyirsən? Axı, sən korsan! Sən təmizliyi, paklığı necə görə bilərsən?

– Mən səni görürəm, ata.

– Yazıq insan, miskin insan! – Müqəddəs Qoca yaşına yaraşmayan bir cəldliklə ayağa sıçradı. – Ömrünü hədəf keçirmiş axmaq bir qocanın simasında təmizlik görürsən, amma bu dağları görmürsən, bu meşələri, bu günəşi görmürsən! Zavallı insan! Təbiət sənə iki göz verib, amma sən kor yaşayırsan və kor da öləcəksən! – Müqəddəs Qoca özü öz sözünü təkzib etdi. – Öləcəksən? Sən bəyəm ölü deyilsən? Ölüsən! Ölüsən! Ölüsən! – Müqəddəs Qoca bu cür qışqıra-qışqıra meşəyə tərəf qaçdı, elə bil, özünə yer tapa bilmirdi, elə bil, kimsə Müqəddəs Qocanı qovurdu.

Bu nə idi belə? İblismi Müqəddəs Qocanın qiyafəsinə girmişdi? Baba Keşiş başa düşürdü ki, yox, belə deyil, gözləri dəli bir

¹ Şərqdə geniş yayılmış dini fanatizm şüarı idi, tərcüməsi: «Mən vurdum, Allah öldürdü».

² Dəbbə – içi samanla doldurulmuş dəri kisə idi; döyüş fillərini müharibələrə hazırlamaq üçün dəbbələri onların ayaqları altına atıb tapdaladırdılar ki, vuruş zamanı düşmənləri də belə tapdalasınlar.

parıltı ilə işıldayan və əlləri ilə uzun köynəyinin balağını yuxarı qaldırıb yaşına, sanına yaraşmayan bir yüngüllüklə meşəyə tərəf qaçan bu qoca Müqəddəs Qocanın özüdü və Baba Keşiş burasını da başa düşürdü ki, daha bu barədə fikirləşmək lazım deyil və tələsmək lazımdır, bu yerlərdən tez çıxıb getmək lazımdır.

Darvaza tamam açıldı və Baba Keşiş içəri girdi.

Bu bomboş, soyuq və rütubətli zalda vəhşi göyərçin peyininin üfunəti baş çatladırdı və orda-burda göyərçinlər quruldayırdı. Baba Keşişin gözləri qaranlığa uyuşandan sonra vəhşi göyərçinləri seçdi və Baba Keşiş heyrət etdi ki, göyərçinlər bu zala necə giriblər? Başını qaldırıb hündür daş tavana baxdı və əl boyda işıq gördü: Müqəddəs Evin də damından adi köhnə binaların damı kimi, daş düşmüşdü və göyərçinlər də yəqin həmin deşikdən keçib burada özlərinə məskən salmışdı.

Baba Keşiş zalın bir küncündəki açıq hücrəyə tərəf getdi və ayaqlarının altında qalan göyərçin yumurtalarının quru qabıqları əzilib xırçıldadıqca Baba Keşişin əti ürپəşirdi və Baba Keşişə elə gəlirdi ki, ayaqlarının altında təzə çıxmış göyərçin cücələrini tapdalayır.

Baba Keşiş açıq darvazadan və tavandan düşən işıqda hücrədəki köhnə tasların, torbaların, nalların, palazların, paltarların arasında solğun və yaraşsız donu ömründə birinci dəfə görsə də tanıdı və cəld həmin donu götürüb peyin üfunətindən çürüntü qoxusu verən rütubətdən tez qurtarmaq üçün iti addımlarla zaldan çıxdı. Qaranlıqdan sonra günəşin işığı Baba Keşişin gözlərini qamaşırdı və Baba Keşiş heç özü də bilmədi ki, necə fikirləşdi ki, bəlkə Müqəddəs Qoca düz deyir və Baba Keşiş doğrudan da kordur?

Ağır, qara darvaza cırıldaya-cırıldaya, qoca sümüyü kimi şaq-qıldaya-şaqqıldaya, yavaş-yavaş Baba Keşişin ardınca örtüldü və bu qocalmış darvaza cırılısı Baba Keşişi yenə təzədən özünə gətirdi. Sonra Baba Keşiş bir uğuntu eşitdi və gözlərini açdı.

Müqəddəs Qoca meşədən çıxıb Müqəddəs Evin darvazasından on beş-iyirmi addım aralıdakı iri bir daş parçasının üstündə oturmuşdu və gülməkdən uğunub gedirdi. Baba Keşişin həmin gün neçənci dəfə tükü ürپəşdi – Baba Keşişə elə gəldi ki, Müqəddəs Qoca qocalıb əldən düşmüş bir bayquşdu, bu daşa qonub.

Müqəddəs Qoca işıldayan gözlərini Baba Keşişdən çəkməyə-

rək və əlini uzadıb arıq, uzun barmağı ilə Baba Keşişi göstərərək uğuna-uğuna deyirdi:

– Təmizlik axtaran axmaq!.. Kor insan!.. Axmaq adam!..

Baba Keşiş Müqəddəs Evdən götürdüyü donu qara əbasının yaxasından qoynuna soxdu və xaç çevirə-çevirə sürətlə uzaqlaşdı.

Müqəddəs Qoca oturduğu yerdən yerə atılıb əlinə keçən daşları, ağac parçalarını Baba Keşişin ardınca atmağa başladı.

Müqəddəs Qocanın atdığı daşlar, taxta qırıqları Baba Keşişin yan-yörəsinə düşürdü, amma Baba Keşiş daha qanrılıb geri baxmırdı və daha xaç da çevirmirdi, üzüaşağı qaça-qaça bu yerlərdən uzaqlaşdı.

Baba Keşişin qoynuna soxduğu don soyuq idi, heç cürə qızımırdı və Baba Keşişin ürəyinin başı üşüm-üşüm üşüyürdü.

XV

Sazəndələr çalırdı, rəqqasələr oynayırdı və bu gün saraydakı bu toy məclisində ən xoşbəxt adam Süleyman paşa idi.

Mahmud demişdi:

– Mənə zor gücünə səadət lazım deyil.

Süleyman paşa gülmüşdü:

– Düzdü, Məcnun, Nofəlin qoşununu daşa basdı, amma İsgəndər Dara ilə vuruşub Rövşənəyi aldı¹...

Süleyman paşa, göbək oynada-oynada qarşısında rəqs edən ərəb gözəlinə baxa-baxa beş altı gün bundan əvvəlki o söhbəti xatırladı və yenə də gülmüşdü: Mahmud çox söz deyə bilərdi, etiraz edə bilərdi, amma Süleyman paşa istədiyini eləyən adam idi və istədiyini beləcə həyata keçirməyi, güclü olmağı, ixtiyar sahibi olmağı Süleyman paşanın özünə ləzzət edirdi.

Ərəb gözəli Təbriz və İstanbul saraylarına layiq bir məharətlə göbək oynada-oynada Süleyman paşanın qabağında rəqs edirdi və Süleyman paşa gülə-gülə iri zümrüd qaşlı üzük taxdığı şəhadət barmağı ilə bir az aralıda oturmuş Mahmudu göstərdi:

– Bəy mən deyiləm, o-o-dur. Onun qa-qa-qabağında oyna.

Rəqqasə Azərbaycan dilini başa düşürdü və qara gözlərini

¹Osmanlı İmperiyası ilə Səfəvilər dövləti nəzərdə tutulur.

²Səfəvilərin əsgərləri özlərini «müqəddəs şialik» əsgərləri adlandırırdılar və 12 imamın şəərəfinə başlarına on iki qırmızı zolağı olan çalma bağlayırdılar, buna görə də onlara «qızılbaş» deyirdilər.

süzdürüb Süleyman paşaya ötkəm bir baxış atdı, oynaya-oynaya Mahmuda tərəf getdi.

Göbək rəqsi əslində azərbaycanlıların xasiyyətinə, adət və məişətinə yad olduğu üçün yalnız saraylarda yayılmışdı və rəqqasələr həmişə ərəb qızları olurdu, ərəb ellərindən gətirilirdi. Bu gözəl ərəb qızı da Məğribdən idi və Ərzurum sarayının bütün kənziləri, rəqqasələri kimi, ümumiyyətlə, Ərzurumun bütün gözəl qızları kimi, Süleyman paşaya vurğun idi. Süleyman paşa qızların beləcə vurğunluğunu hiss edirdi, bilirdi və əlbəttə, belə bir vurğunluq Süleyman paşanın ürəyini açırdı, amma Süleyman paşanın belə bir vurğunluqdan əvvəldən axıra kimi istifadə etməyə vaxtı yox idi, çünki bütün fikri-zikri, əməli və amalı yer üzündəki türkləri birləşdirmək və Böyük Türk dövləti yaratmaq idi, yatan da da yuxuda bunu görürdü. Süleyman paşa qonşu hökmdarlarla danışıqlar aparanda da, əyninə dilənçi paltarı geyib idarə etdiyi Ərzurum torpağını qarış-qarış gəzəndə də, döyüş meydanında da ancaq bu məqsədi güdürdü və əslində bu məqsəd naminə də yaşayırdı. Süleyman paşa böyük dünya müharibələri arzulayırdı, bütün dünyaya sahib olmaq istəyirdi, ərəbdən tutmuş ingilisəcn, çinlidən tutmuş yunanacan yer üzündəki bütün xalqların tabelikdə olmağını diləyirdi və Süleyman paşa bu fikirlər naminə öz imkanlarının məhdudluğunu yana-yana, ürəyinin cızdağı çıxax-çığax başa düşürdü, görürdü, amma əlindən gələni əsirgəmirdi və ən əsası isə, bütün bunlara qəlbən inanırdı. Mahmudu saraya gətirdiyi gün bu fikirlərini söyləyəndə Mahmud diqqətlə qulaq asdı, sonra soruşdu:

– Nə üçün bütün başqa xalqlar bizə «bəli-bəli» deməlidir.

Süleyman dedi:

– Bəyəm «bəzmi-əzəl» «bəli-bəli» de-de-deməkdən başlamayıb?¹

Əlbəttə, Süleyman paşa yarızarafat cavab verdi, əsl cavabını isə gecələr şam işığında yazdığı kitabında verəcəkdə. Həmin kitab, tayfasından və irqindən, oğuzundan və qıpcağından asılı olmayaraq, hamının Quranı olmalıdı. Yox, Süleyman peyğəmbərlik

¹ Səfəvilər Təbrizdə, Ərdəbildə, Naxçıvanda, Bakıda, Dərbənddə, Şamaxıda iri gümüş pullar kəsdirirdi və bu pulların üzərində 12 imamın adı həkk olunurdu.

² Azərbaycan tayfaları.

iddiasında deyildi, axırıncı peyğəmbər Məhəmməd idi² və Süleyman da Allaha inanan müsəlman idi, amma Süleyman müsəlmanlığından da əvvəl azərbaycanlı idi və istəyirdi ki, yer üzündə türk dillərində danışan bütün məxluqat da belə olsun.

Süleymanın yazdığı kitab mərhəmətsiz kitab idi və Süleyman bunu bilirdi. Həmin kitab xəstələri, şikəst olanları axtalamağa və sağlam qanın təmizliyinə çağırırdı, şikəst doğulanların yaşamağını qadağan edirdi, dəliləri, havalıları ölümə məhkum edirdi və bu qadağanın, məhkumluğun dəhşətini özü də hiss edirdi. Bəzən gecəyarısı yataq taxtında tək uzanıb təsəvvür edirdi ki, şikəst doğulan öz uşağıdır və öz uşağını öldürməlidir; amma əsl türkün də böyüklüyü onda olmalı idi ki, xalqın mənafeyi naminə ciyərinin bir parçasını kəsb atmağı bacarsın.

Camaatın arasında olduqları həmin gün Süleyman, Mahmuda baxa-baxa fikirləşdi ki, bu yaraşlıq oğlandan, hələ tamam novcavandan nəsil törəməlidir, yoxsa yox? Süleyman hiss edirdi ki, bu oğlan oxumuş oğlandı, ağıllıdı, amma burası da tamam aşkar idi ki, zavallı idi, aciz idi, yazıq idi və acizin oğlu da aciz olacaqdı, elini, torpağını, xalqını əlində tutduğu qılıncla qaldıra bilməyəcəkdə, yüksəldə bilməyəcəkdə və ağıl onun köməyinə gəlməyəcəkdə; ağıl yüz ildən, iki yüz ildən sonra lazım idi. O vaxt ki, qılınc artıq öz işini görmüş olacaqdı, hələlik isə həmin qılıncın gücünə başqalarının ağılından da istifadə etmək olardı.

Mahmud saraya girib Süleyman paşanı görəndə kimi tanıdı və Süleymanın qabağında bir qalaq kitabı göstərib soruşdu:

– Bəs bu kitablar?

Süleyman dedi:

– Bunları da yandıracağam.

Mahmud bu kitabların arasında Sədinin «Gülüstan»ını gördü, Süleymanın Camaatdan ayrıldıqdan sonra dediyi sözləri xatırladı və «Gülüstan»dakı bir misranı əzbər söylədi:

– Bütün insanlar bir bədənin üzvləridir...

Süleyman, Mahmudun sözlərinin mənasını başa düşdü və həmin anda da sifəti ağappaq ağardı, əlini sərt bir hərəkətlə «Gülü-

¹ Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin hökmdarı Uzun Həsən XV əsrin ortalarında yunan Trabzon imperiyası ilə Osmanlı imperiyasının əleyhinə ittifaq bağlamışdı.

tan»ın ceyran dərisindən cildinə basıb:

– Bi-bi-birinci elə bundan ba-ba-başlayacağam!..– dedi.

Amma Mahmudun iri göy gözlərində elə bir ifadə var idi ki, bu ifadə açıq-aşkar Süleyman paşanın fikirləşdiklərinin əksini deyirdi və ən başlıcası da bu idi ki, həmin ifadə az qalırdı Süleymanın ürəyinə tərəddüd gətirsin... Süleyman özündən azı on yaş kiçik olan Mahmudda bir ali-ətharlıq¹ hiss edirdi və bu hiss Mahmuda qarşı qəzəbi söndürürdü, qəddar olmağa qoymurdu...

...Vaxt gələcək və bu toy məclisindən on doqquz il sonra, bütün ömrünü kiçik döyüslərdə keçirən Süleyman paşa son kiçik döyüşdə xəyanət nəticəsində ölümcül yaralanacaq, ən yaxın adamları belə bu uzun-uzadı xırda müharibələrdən, onları tamam zinhara gətirmiş sərsəri fikirlərdən, bu sərsəri fikirlər naminə münəqişələrdən, çəkişmələrdən bezib, təngə gəlib at belində vaxtsız qocalmış Süleymanı döyüş meydanında tək qoyub gedəcək və o zaman arxası üstə qanlı torpağın üstünə sərilməmiş Süleyman huşunu itirməzdən əvvəl, aləmi bürümüş mavi boşluqda çoxdan unuduğu o iri gözləri və o iri gözlərin həmin ifadəsini görəcək. Süleyman bu gözlərin sahibini xatırlaya bilməyəcək, amma o iri göy gözlər həmin mavi boşluq içində bir paklıqdan, təmizlikdən ona baxacaq. Birdən-birə şıdırgı yağmağa başlayan yağış Süleymanın üzündən-gözündən süzülüb axacaq, qızdırmadan od kimi alışıb-yanan bədəninə bir sərinlik gətirəcək və o sərinlik içində, o mavi boşluq içində paklıqdan, təmizlikdən baxan iri göy gözlərin təbəssümü Süleymanın hədəf getmiş ömründən danışacaq, nahaq axıdılmış qanlardan xəbər verəcək və Süleyman gülümsəyəcək: gecdi daha, hər şey bitib. Sonra o gülüş Süleymanın sifətində donacaq və şıdırgı yağış Süleymanın açıq gözlərinə tökülüb sifətində donmuş gülüşün üstü ilə axacaq...

...Məqribli qız gözəl və cılpaq bədəninin hər bir əzasını əsdirə-əsdirə ortada dövrə vururdu və sürətlə dövrə vurduqca da uzun qara saçları havaya qalxıb qövs cızırdı.

Süleymanın bütün rəqqasələri, kəviz-qulluqçuları ərəb, erməni, həbəş, yəhudi qızları idi, çünki Süleyman belə hesab edirdi ki, özününkülər oğul tərbiyə edib böyütməli, döşlərinin südü ilə balalarına qədim və şərəfli tarixlərinə hörmət, məhəbbət aşılamağı, çünki bunsuz Sabah yoxdu.

Süleyman Mahmuda baxdı və yenə də gülümsədi.

Süleyman paşa əvvəlcə biləndə ki, Mahmudun dərdi nədi, öz-lüyündə onu gülmək tutdu, çünki Mahmudun dərdi Süleymanın fi-kirlərinin, qayğılarının yanında o qədər kiçik və mənasız idi ki, heç olmasa ürəkdə gülməmək mümkün deyildi.

Süleyman bircə gecənin içində Baba Keşişi və qızını tapdırdı, ikisini də saraya gətirdi və indi Mahmud ilə həmin keşiş qızının toyunu edirdi. Süleyman üçün dəxli yox idi ki, Mahmud Gəncəli Ziyad xanın oğludu – Ziyad xan Süleymanın məktubuna, çağırış-larına cavab verməyən və ancaq öz kiçik torpağının mənafeyi ilə yaşayan bütün bu ətraf hakimlərindən biri idi, həm də taxtdan sa- lınmışdı; məsələ burasında idi ki, Mahmud gəncəli olmağından, yaxud təbrizli, ərzurumlu, naxçıvanlı, hətta krımlı, yaxud səmər-qəndli, yaxud istanbullu olmağından asılı olmayaraq, Süleymanın özününkü idi və bu dəm Süleyman Mahmuda özünün yaratdığı bir məxluq kimi baxırdı, çünki Süleymana elə gəlirdi ki, bu məkrli və qarışıq, qanmaz dünyada bir nəfər özünükünü xoşbəxt edib.

Sonra Süleyman məclisin aşağı başında, tül pərdənin arxasın-da oturmuş gəlinə tərəf baxdı. Keşiş qızı gözlərini yerə dikmişdi, bənizi solğun idi, amma əynindəki gəlinlik donu daş-qaşdan, bə-zək-düzəkdən, gümüşü-qızılı naxışlardan par-par parıldayırdı, işıq saçırdı. Süleyman öz kitabında türk qızlarının başqa millətdən olanlara ərə getməyini qəti qadağan edirdi, həm də təkçə xaçpə-rəstlərə, yəhudilərə, bütperəstlərə yox, müsəlman olan ərəblərə, yaxud farslara da ərə getməyini qadağan edirdi, amma kişilərin başqa millətdən olan arvadlarla evlənməyinə icazə verirdi – bu, hələlik xalqın sayının artması üçün lazım idi. Amma indi Süley-manı narahat edən başqa bir şey idi: gəlinin əynindəki yaxası dörd düyməli donun işıltısında nəsə bir qeyri-təbiilik hiss edirdi və Sü-leyman gizlədə bilmədiyi bir kinlə qızın atasına baxdı.

Baba Keşiş gözlərini Süleymanın gözlərindən yayındırdı. Ba-ba Keşiş qorxaq adam deyildi, amma bu dəli paşanın baxışları ada-mı üşüdüdü və Baba Keşiş burasını da hiss edirdi ki, məsələ yal-nız bu əliqanlı dinsizin baxışlarında deyil. Məsələ burasında idi ki, Baba Keşiş nə qədər çalışırdısa da, özünü saxlaya bilməyib hərdən Mahmuda baxırdı; Müqəddəs Qoca Baba Keşişə kor de-mişdi, amma Baba Keşiş bu müsəlman törəməsinin özündə belə bir təmizlik görürdü və həmin təmizlik Baba Keşişi sarsıdırdı am-ma bu sarsıntı sinəsindəki nifrəti, ikrah hissini azaltmırdı, əksinə,

daha da artırırdı: alçaq nəfs sahibi zorakı bir dinsizin gözlərində bu cür təmizlik olmamalı idi.

Süleyman paşanın sarayı qonşu hökmdarların, hətta kələntərlərin, dövlətli tacirlərin belə saraylarının zənginliyi yanında heç nə idi; ziynətin, xalı-gəbələrin, ipək-qumaşların, hər bir küncündən-bucağından hiss edilən erkək-dişi ehtirasının əvəzinə bu sarayda bir işgüzarlıq hökm sürürdü və ev əşyalarından tutmuş, saray adamlarının hərəkətlərinəcən burada hər şey həmin işgüzarlığa xidmət edirdi, amma Baba Keşiş bu sadə sarayın belə hər bir işiltısına, burada səslənən musiqiyə, ehtiraslar qurbanı çılpaq bədənini əsdirə-əsdirə oynadan bu rəqqasəyə, yerdən salınmış böyük süfrəyə düzülmüş yağlı xörəklərə, camlara tökülmüş zəfəranlı sarı şərbətə – buradakı hər şeyə bütün hissi, həyəcanı ilə nifrət edirdi, hətta səliqə ilə iri büllur qablara qoyulmuş yekə qıpqırmızı almalar, hər giləsi az qala baş barmaq boyda olan kəhrəba üzüm salxımları, ətrafa ətir saçan yetişmiş böyük armudlar, ovuca sığışmayan hulular, şirəsi qabığı partladan gavalılar da bu dəm Baba Keşişə iyrənc görünürdü. Baba Keşiş elə gəlirdi ki, dizlərini büküb üstündə oturduğu kiçik döşəkcədən, eşitdiyi musiqidən, gördüyü sifətlərdən, burada nəfəs aldığı havadan bütün içinə bir çirkab daxil olur və bu çirkabı təmizləmək üçün üç gün-üç gecə çayda çimmək də azdı; amma bütün bu çiyirməklə, bu kin-küdurətlə bərabər, Baba Keşişin ürəyində bir rahatlıq var idi. Baba Keşiş əməlisaleh adam olduğu üçün və Məryəm də təkəcə adı ilə yox, bütün xisləti ilə Müqəddəs Ananın sələfi olduğu üçün Baba Keşişin Müqəddəs Evdən gətirdiyi don günəş kimi işıq saçırdı.

Baba Keşiş o solğun və yaraşıqsız, nimdaş donu Məryəmə uzadıb:

– Gəlinlik donundu, – dedi.

Məryəm təəccüblə atasının qoynundan çıxartdığı bu köhnə dona baxdı və bu dəm Baba Keşiş həyatında ilk dəfə yalan dedi:

– Anandan qalıb.

Baba Keşiş birdən-birə, qəflətən söylədiyi bu yalandan özü qorxdı, çünki bu yalandan bir qəbir qoxusu gəlirdi və bu zaman Baba Keşiş dünəndən bəri eşitmədiyi o doğma və mehriban pıçılıtnı yenə eşitdi: «Düz dedin, həyatım... Məndən Məryəmə yadigardı o don...» Baba Keşiş bu doğma və mehriban pıçılıtda indiyə qədər olmayan başqa nəşə də hiss etdi və başa düşdü ki, bu bir

üzrxahlıqdı, o doğma və mehriban pıçılıta bağışlanmaq istəyir, əfv istəyir.

Hansı günaha görə?

Məryəm atasından heç nə soruşmadı və o dörd kəlməlik danışığı Məryəm ilə Keşiş Babanın son söhbəti oldu.

Onsuz da, Gəncədən çıxdıqları o gecədən sonra Məryəm ilə Baba Keşiş həmişə bir yerdə olsalar da, lap az danışurdılar və Ərzurum sarayına gətirildikdən sonra heç danışmırdılar; baxışlar hər şeyi deyirdi.

Məryəm anasından qalmış yaxası dörd düyməli o nimdaş donu əyninə geyəndə bu don gözgöretmə dəyişdi, dünyanın min bir rəngini aldı, par-par parıldadı, dünyanın ən gözəl gəlinlik paltarına çevrildi; elə bil Məryəmin əyninə biçilmişdi, rahat idi, amma Məryəm bu donda anlaşılmıyanı, başa düşməyi bir soyuqluq hiss etdi. Bəlkə bu soyuqluq hissi ona görə idi ki, Məryəm anasından qalan dondan bütün ömründə bilməyi, amma həmişə həsrətində olduğu bir nəvaziş gözləyirdi, umurdu, amma bu don həmin nəvaziş qadirdir deyildi?

Məryəm indi də tül pərdənin arxasında oturub toyun nə vaxt qurtaracağını gözləyə-gözləyə həmin soyuğu bütün bədəni ilə hiss edirdi və başa düşürdü ki, bu soyuqluq əynindəki gəlinlik donundan gələn soyuqluqdu; elə bil ki, çılpaq bədəninə suya salınıb şaxtada dondurulmuş və ilan dərisi kimi sürüşkən olmuş don geymişdi.

Məryəm Gəncədən çıxdıqları o gecədən sonra, bu uzun-uzadı qaçış ərzində atasının necə iztirablar çəkdiyini hiss edirdi, görürdü, başa düşürdü. Baba Keşiş heç nə demirdi, amma Məryəm atasının demədiklərinin hamısını görürdü və burasını da yaxşı başa düşürdü ki, bütün bu iztirablar ona görədir; şüur bunu başa düşürdü, şüur bunu özünə dərd edirdi, amma ürəyə zor yox idi və ürək sözlə baxmırdı. Məryəm bilirdi ki, atasını məngənə kimi sıxan təkə Mahmudun məhəbbəti deyildi, bu məhəbbətin Məryəmin ürəyində özünə yer tapması idi, amma ürəyə zor yox idi, ürək sözlə baxmırdı və Məryəm heç nə edə bilmirdi.

Nə yaxşı ki, ürəyə zor yox idi.

Nə yaxşı ki, ürək sözlə baxmırdı.

Məryəm bu uzun-uzadı qaçış ərzində özünə yüz dəfə ölüm ar-

zulamışdı. Məryəm bilirdi ki, belə olmaz, bu, günahdı, amma Məryəm onsuz da günaha batmışdı və atasının həmişə fikirli və dinməz sifətinə baxdıqca bu günah hissi Məryəmi yüz dəfə də öldürüb-dirildirdi.

Rəqqasənin oyunu da, musiqinin sədaları da Məryəmin bədə-nini bürümüş buz soyuqluğunda əriyib yox olurdu və bu buz so-yuğu içində Məryəm atasına baxdı və atasının gözlərində heç vaxt görmədiyi bir sakitlik, rahatlıq gördü və ən qəribəsi də bu oldu ki, atasının həmin sakitliyi, rahatlığı elə bil soyuq iynələrlə Məryə-min bədəninə sancılıb bütün içini daha da üşüm-üşüm üşütdü.

Məryəm tül pərdənin arxasından Mahmuda baxdı və həmin dəm başa düşdü ki, bu uzun-uzadı qaçış ərzində yüz dəfə özünə ölüm arzulasa da, əslində heç vaxt ölmək istəməyib və bütün bu müddətdə təkcə ürəyi yox, bütün bədəni ilə Mahmuda can atıb. Bu hissın hərərəti buz soyuqluğunu keçib Məryəmin içinə axdı və bu vaxt Məryəmin gözləri atasının qalın, cod qaşlarının altından baxan nəzərləri ilə qarşılaşdı və Məryəm hiss etdi ki, əynindəki donun buz soyuğuna baxmayaraq, bütün sifəti qıpqırmızı qızarır.

Rəqqasə daha oynamırdı, tovuz lələklərindən düzəldilmiş iri yelpiklərlə Süleyman paşanın ətrafını yelləyən qızların yanında oturmuş və dərindən nəfəs ala-ala özü öz gözəl oyunundan sonra ləzzətlə gülümsəyirdi.

Sazçalandan, kamançaçıdan və tütəkçalandan ibarət sazəndə-lər dəstəsi muğamata keçdi və milliyyətə erməni olub, sonradan məscidə getmiş və müsəlmanlığı qəbul etmiş qoca xanəndə Kərbəlayi Usta Ərsin ürəkdən gələn saf səsi ilə Şah İsmayıl Xətəinin lap təzəcə yayılmış qəzəlini oxumağa başladı:

Yəqin bil ki, xidaidir Xətai,
Məhəmməd Mustafaidir Xətai.
Sofi nəslü Cüneydi-Heydər oğlu,
Əliyev-Murtəzaidir Xətai.
Həsən eşqinə meydanə gəlibdir,
Hüseyni-Kərbəlayidir Xətai.
Əli Zeynalibad Bağiru Cəfər,
Kazim, Musa Rizaidir Xətai.
Məhəmməd Təqidir, Əli Nəqqi həm,
Həsən Əsgər liqaidir Xətai...

¹Sömə – tərki-dünya olmuş sofi və zahidlərin hücrəsi.

Kərbəlayi Usta Ərsin Xətəinin sözlərini dəqiq və aydın tələffüz edə-edə oxuduqca Süleyman paşanın gözləri yerindən oynamağa başladı. Kərbəlayi Usta Ərsin gözəl səsinə və xanəndəlik bacarığına görə Süleyman paşanın dözdüyü yeganə başqa millət adamıydı və bu qoca xanəndə müsəlmanlığı qəbul edəndən sonra, ən mömin bir Allah bəndəsi olmuşdu: namaz qılırdı, oruc tuturdu, Kərbəlaya gedib İmam Hüseynin qəbirini ziyarət etmişdi, məclislərdə qazandığı pullardan həmişə zəkat verirdi, şərab içməyi tərgitmişdi və düz otuz iki il idi ki, donuz əti yemirdi, hətta toylarda belə fürsət tapıb muğamat üstündə şəriətə uyğun sözlər deyirdi.

Kərbəlayi Usta Ərsin altmış səkkiz illik ömründə çox məclislər keçirmişdi və məclis əhlinə bələd adam idi. Bu dəfə də Süleyman paşanın yerindən oynayan gözlərini görəndə hiss etdi ki, ağırna-bozuna baxmayan bu dəli adamın dəliliyi baş qaldırır və bu, Kərbəlayi Usta Ərsinin oxumağı ilə bağlıdır. Ürəyi qorxu ilə vurmağa başlayan qoca xanəndə bilmədi ki, nə eləsin və bu zaman Süleyman paşa özü Kərbəlayi Usta Ərsinin imdadına yetdi: əlinin yüngül işarəsi ilə arif xanəndəyə başa saldı ki, keç başqa havaya və beləcə yüngülcə qurtardığından vəcdə gələn Kərbəlayi Usta Ərsin Xətəinin qəzəlini axıracan söyləməyib ustalıqla başqa mahnıya keçdi – bu dəli paşanın ən çox xoşladığı «Sarı bülbül» mahnısını oxumağa başladı və elə bil altmış səkkiz yox, on beş yaş vardı, bülbül kimi cəh-cəh vurdu.

Süleyman paşa özünü güclə saxladı ki, məclisi pozmasın və bu qoca da elə ustalıqla havanı dəyişdi ki, heç kim heç nə başa düşmədi. Xanəndə Xətəinin qəzəlini oxuduqca Süleyman fikirləşirdi ki, xalqın böyüyü belə sözlər yazanda, onda adi bəndələrə nə deyəsən? Süleyman Xətəinin sözlərinə qulaq asdıqca fikirləşirdi və dəli olurdu ki, bu cür getsə, axırda müsəlmanlıq bu millətin adını əvəz edəcək...

Qocanın bülbül kimi cəh-cəhlərinə qulaq asdıqca Süleymanın əvvəlki ovqatı yenə özünə qayıtdı. Yaxşı ki, bayaq özünü saxladı və Xətəinin sözlərini yarımçıq kəsmədi. Hərgah Süleyman bu millətsiz müsəlmançılıq haray-həşirin saxladığı qoca xanəndənin üzünə tüpürsəydi və dalına da bir təpik vurub məclisdən qovsardı, İsmayılın hər yerdə və şübhəsiz ki, bu toy məclisində də olan casusları ikicə gündən sonra şaha çatdıracaqdılar; Sultan Səlim

Çaldıranda səni basdı, Təbrizi aldı, indi Ərzurumlu Süleyman paşa məclisdə sənin sözünü yarımçıq kəsir... Belə bir söhbəti isə Süleyman öz şəninə sığışdırmazdı.

Kərbəlayi Usta Ərsin boğazını arıtlayıb bülbülü təqlid edirdi və Kərbəlayi Usta Ərsinin beləcə bülbül kimi cəh-cəh vurması elə bil ki, məclisə bir çəmən ətri gətirdi, bir tərəfdən də nöqərlər üzərlik yandırıb tüstüsünü məclis oturan zala verdilər: üzərliyin tüstüsü də elə bil ki, bütün qayğıları apardı və bu müvəqqəti dünyada bülbülün gözəlliyindən, meşələrin zümrüd yaşılından, bulaqların saflığından danışdı, amma bu bülbül gözəlliyində, bu zümrüd yaşıllığında, bulaq saflığında bir sünilik var idi, elə bil ki, bunların hamısı şüşədən düzəldilmişdi, zərif, yaraşıqlı və cansız idi.

Süleyman yenə Mahmuda baxdı və gülümsədi, məcnunluq ancaq şairlərin əsərlərində olmurmuş...

Süleyman istədi ki, zor gücünə səadətdən imtina edən–Süleyman yenə gülümsədi, – bu oğlanı xoşbəxt etsin və xoşbəxt etdi.

Mahmud Süleymanın gülümsəməyini gördü və birdən-birə Mahmudun Süleymana yazığı gəldi – niyə? – heç özü də bilmədi, Mahmud neçə gün idi ki, ürəyində bu adama nəsə bir duyğu bəsləyirdi və indi başa düşdü ki, bu duyğu yazıqlıq hissidi; Süleymanın bütün varlığında, xislətində qılnc tiyəsinin itiliyi və soyuq-qanlılığı var idi, amma buna baxmayaraq – bəlkə elə buna görə? – Mahmudun bu adama yazığı gəldi.

Sonra Mahmud fikirləşdi ki, bəs, özü kimdi?

Məryəm Mahmudla üzübüz tül pərdənin arxasında oturmuşdu və bu məclis sona yetəndən sonra, Məryəm Mahmudun olacaqdı, heç kimdən ürkməyib, heç kimdən qaçmayacaqdılar, gecə-gündüz bir yerdə olacaqdılar, uşaqları olacaqdı və bu uşaqlara Məryəm döşlərindən ağappaq süd verəcəkdi və bütün bunlar dünyanın ən böyük xoşbəxtliyi deyildimi? Bir halda ki, bütün bunlar dünyanın ən böyük xoşbəxtliyi idi, bəs nə üçün Mahmud xoşbəxt deyildi və nə üçün birdən-birə Qırmızı Tuman Kəşi Mahmudun gözlərinin qabağına gəlmişdi və səhərdən bəri çəkilib getmirdi? Axı, hər şey əldə olunub, əzab-əziyyətli səfər başa çatıb, Məryəm onunla bir havadan nəfəs alır və arada daha bu tül pərdədən başqa bir maneə, bir sərhəd yoxdu və bu tül pərdənin özü də bir azdan qaldırılacaqdı, Məryəm onun olacaqdı. Bəs nə üçün indi bütün bunlar barədə fikirləşmir. Məryəm barədə fikirləşmir, Qırmızı Tuman Kəşi barədə fikirləşir? Mahmud bütün daxilində bir xəyanət hiss edirdi

və ona elə gəlirdi ki, belə bir məqamda sevinməməyi, özünü xoşbəxtlik içində hiss etməməyi əslində Məryəmə xəyanət deməkdi.

Saraydakı ilk görüşləri zamanı Süleyman paşa Mahmudun xəbərsizliyindən heyrətə gəlib düz gözlərinin içinə dedi ki, Ziyad xan öldürülüb, yerinə Sultan Səlim tərəfdarı Bayandur bəy keçib və daha artıq heyrətə gəldi ki, Mahmud bu dəhşətli xəbəri çox sakit qəbul etdi, amma Süleyman paşa burasını bilmədi ki, beləcə bir heyrət də Mahmudun varlığına hakim kəsildi: Mahmud öz biganəliyinə heyrət etdi və bütün o biri günlər ərzində də həmin biganəliyin sıxıntısı Mahmudu bu cür sıxdı, əzdi.

Mahmud atası barədə fikirləşmək istəyirdi, amma gözlərinin qabağına palana yazığı gəldiyi üçün Camaatın öldürdüyü o bədbəxt qoca gəlirdi və Mahmud bütün iradəsini toplayırdı, bu bədbəxt qocanın sifətinə atasının cizgilərini vermək istəyirdi, onun əvəzinə atasını görmək istəyirdi və bir müddət görürdü də, amma sonra bu görün qarğa-quzğunun üz-gözünü didim-didim dimdiklədiyi min-min kəllələrə çönürdü və Mahmud Çaldıran düzündəki o kəllələr ehramını görürdü. Bu kəllələrdən hər birinin sahibi də insan idi və həmin insanların da ürəyinin sevinci var idi, dərdsəri var idi, həmin insanların da övladı var idi, atası-anası var idi və həmin insanlar da bu göyün altında yaşayırdı, bu günü, bu ayı, bu ulduzları görürdü.

Mahmud anası barədə fikirləşmək istəyirdi, amma gözlərinin qabağına Camaatın arasında uğunub özündən gedən o tək dişli bədbəxt qarı gəlirdi və Mahmud bütün şüuru ilə bu cür fikirləşmək istəməsə də, fikirləşirdi ki, anasına nə olacaqdı, anası həmin qarıdan da pis günə düşməyəcəkdi ki...

Belə bir biganəlik Mahmudu məhv edirdi: dünya tamam marqsız və ələcsiz dünya olmuşdu.

Kərbəlayi Usta Ərsin axırıncı zənguləsini qurtarıb məclisə baş əydi, sazəndələr də susdu və Süleyman paşa gülə-gülə məclisin yuxarı başında xidmətçilərin girib-çıxdığı qapıya tərəf baxdı və bu vaxt Kosa, Keçi və Keçəl hay-küy sala-sala, oynaya-oynaya içəri girdi.

Süleyman paşa sarayda təlxək saxlamırdı, çünki Süleyman paşa bu fikirdə idi ki, azərbaycanlı, başına təlxək papağı qoyub adamların gözü qabağında dombalaq aşanda, əslində öz xalqını təhqir edir. Təlxək əvəzinə xalqın qədim oyunları, zarafatları Sü-

leymana ləzzət edirdi və hərgah Süleymana ləzzət edirdisə, deməli, belə də olmalı idi.

Kosa üzünə bir parça ağ çit yapışdırmışdı, başına ucu şiş uzun təskülah qoymuşdu, əynində tərsinə geyinilmiş kürk, belində qırmızı parçadan qalın qurşaq var idi və qurşağından boş torbalar, boş qazan və çömçə sallanmışdı. Məclis üçün kosalıq edən bu adam yoğun görünməkdən ötrü kürkünün altından belinə balınc bağlamışdı və səsini də nazik çıxarırdı.

Ağ keçi dərisinə bürünmüş Keçi üzünə uzun saqqal bağlamışdı, başına iki uzun buynuz taxmışdı və buynuzlarının arası təzə otla dolu idi, boynundan zınqırov asmışdı və bu uzunboylu adam keçi kimi belini əyib atılıb düşdükcə zınqırovun səsi aləmi başına götürürdü.

Keçəlin başında lap təzəcə qoyun qarnı var idi, pal-paltarı tamam cır-cındır idi, qarın dərisinin üstündən başına dəlik-deşik bir papaq qoymuşdu və qulaqları da papağın içindəydi; tez-tez burunotu çəkib asqırırdı, üzü unlu idi və boynundan bir dənə balqabaq asılmışdı.

Kosa oynaya-oynaya dedi:

– Mən qış oğlu qışam də, neyləyim?

Keçi oynaya-oynaya dedi:

– Mənim işim yaxşıdı, yazam mən, kefim kökdü!

Keçəl təəccüblə xəbər aldı:

– Bəs mən kiməm?

Keçi güldü:

– Balqabaq!

Keçəl də güldü, Kosa da güldü və bütün məclis əhli güldü və Mahmud da güldü, Məryəm də güldü.

Keçəl oynaya-oynaya qabağa düşdü:

A kosa-kosa, gəlsənə!

Gəlib salam versənə,

Çömçəni doldursana,

Kosamı yola salsana!

Keçi təəccüblə Kosaya baxdı, elə bil ki, birinci dəfə idi Kosanı görürdü və dedi:

Yağ verin yağlamağa,

Bal verin bağlamağa,

Kosa gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

Keçəl cani-dildən soruşdu:

– Qardaşım Kosa, gözüm Kosa, canım Kosa, nə üçün ağlayır-
san?

Kosa gözlərinin yaşını silə-silə:

– Mənə bir etibarlı yer göstərin, – dedi.

Keçi soruşdu:

– Neynirsən?

Kosa dedi:

– Arvadımı gizlədəcəyəm!

Keçəl tez soruşdu:

– Arvadın cavandı?

Kosa ağlaya-ağlaya:

– Hə... – dedi.

Keçi soruşdu:

– Gözəldi?

Kosa ağlaya-ağlaya:

– Bəs niyə gizlədirəm? – dedi.

Keçəl qışqırdı:

– Tapdım!

Kosa soruşdu:

– Harda gizlədim?

Keçəl dedi:

– Bizim evdə!

Keçəl bu sözləri elə dedi və Kosa bu sözlərə elə mat qaldı ki, məclisin ağsaqqalından tutmuş, qarasaqqalınacan hamı güldü və bu adi kəndli zarafatı Mahmudu da ürəkdən güldürdü, Məryəm də güldü.

Kosa bu dəfə ortaya düşüb oynaya-oynaya dedi:

Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı it quyruğu!
Kosa bir oyun eylər,
Yığar şabran düyüsün,
Keçəlin toyun eylər.

¹Makedoniyalı İsgəndər İrani zəbt etdikdən sonra III Daranın qızı Rövşənəklə evlənmişdi.

Yığıb bayram xonçası,
Hər yerdə düyün eylər.

Keçəl başını tərpadə-tərpadə Kosanın sözlərini təsdiq edirdi, sonra çirtiq çalib oynaya-oynaya dedi:

Kosam mənim qanlıdı,
Qolları mərcanlıdı,
Kosaya əl vurmayın,
Kosam ikicanlıdı!

Keçəl əlini Kosanın yekə qarnına sürtdü və sinə dolusu bir «Oxxay!» dedi, məclis əhli təzədən qəh-qəhə çəkdi, sonra Keçi buynuzlarını qabağa verib dedi:

Keçəl, keçəl baniyə,
Mindi qüleybaniyə,
Getdi həkimxaniyə,
Həkimxana bağlıdı,
Keçəlin başı yağlıdı.
Keçəl deyər vay başım.

Keçəl, Keçinin sözünü ortada kəsdi və bərkdən dedi:

Qazanda qaynar aşım!

Və Keçəl bunu deyib Süleyman paşanın boşqabdan götürüb ağzına apardığı bir xısma plovu əlindən qapdı və öz ağzına təpşirdirdi. Süleyman özü əvvəlcə bu gözlənilməz hərəkətə, Keçəlin belə bir cəsarətinə təəccüb etdi, amma bu təəccüb hissi tez də keçib getdi və Süleyman paşanı birdən-birə dəli bir gülmək tutdu.

Məclisin adamları da gülürdü və Mahmudla Məryəm də gülürdü.

Mahmud güldükcə hiss edirdi ki, bütün bu müddət ərzində,

¹ Mifə görə insanlar hələ cismən olmayanda ruhlar mövcud idi və Allah ruhları bir yerə yığıb: «Mən sizin Tanrınızam, eləmi?» – soruşub; ruhların ən ağıllıları «Bəli!» – cavabını veriblər və bu münasibətlə yalnız onlarçün düzəldilmiş ilk məclisdə – «bəzmi-əzəl»də Tanrının ilahi məhəbbət bədələrinə içmişlər.

² İslam dininə görə, Məhəmməddən sonra heç bir peyğəmbər gəlməyəcək və dünyada peyğəmbərlik Məhəmmədlə qurtarır.

bədəni, ürəyi, varlığı belə bir gülməyin həsrətində imiş, belə bir sadə və iddiasız zarafatın həsrətində imiş və güldükcə elə bil ki, Mahmudun ürəyi boşalırdı.

Kosa, Keçi və Keçəl elə bil ki, bu saray toyunun üzərlik ətrinə, barmaqlardakı daş-qaş işiltısına, yerdən salınmış uzun süfrənin üstündəki ləziz təamlara bir torpaq havası gətirdi, elə bil ki, illərlə açılmayan geniş pəncərələri açıb təzəcə şumlanmış torpaq ilə üzbəüz dayandın və bu təzə şumlanmış torpağın genişliyi ilə, bərəkəti ilə, təzə-tərliyi ilə sinə dolusu nəfəs aldın.

Mahmud bir xoşbəxtlik hiss etdi və Məryəmə baxdı.

Məryəmə elə gəldi ki, yenə saman sarısı o düzənlikdə gəzişirlər və o saman sarısı düzənlik yenə yamyaşıl təzə yaz otunun ətrini verir, sonra saman sarısı ilə yaz yaşıllığı bir-birinə qarışdı və bu sarı-yaşıl elə bil sarı-yaşıl günün şüaları idi, bütün ətrafa bir işıltı, parlaqlıq gətirdi və bu işıltının, parlaqlığın sarı-yaşıl sevinci göz qamaşdırdı.

Mahmud uşaq vaxtı ağzını yandıran o təndir çörəyinin ətrini yenə də hiss etdi və o çörək istisinin hərarəti içinə axdı. Bir halda ki, dünyada belə bir ətir var idi və bir halda ki, dünyanın belə bir çörək hərarəti var idi, onda nə üçün bunlar yaddan çıxmalı idi və nə üçün insan qəmgin olmalı idi?

O qoca kişi necə cavab verdi? Mahmud onda həmin qocadan soruşdu ki, dərd əlindən necə çətdamır sinəsi? Qoca necə dedi? Hə, belə dedi qoca: «Sən dərdi görürsən, dərd axtarırsan hər şeydə, amma mən, bax, o dağları da görürəm, bu otları, çiçəkləri də görürəm, bu çayı da görürəm...» Belə dedi...

Birdən-birə Gəncədəki evləri Məryəmin yadına düşdü, Ağ Keçi Məryəmin yadına düşdü, qonşuluqlarında yaşayan və bütün günü küçədə atılıb-düşən uşaqlar yadına düşdü, bu uşaqların bir-bir sifətlərini gördü və Məryəmin bütün içində bir fərəh doğdu, elə bil ki, pasxa bayramıdı və Məryəm bişmiş yumurtalara naxış vurur; birdən-birə qaynar sudan təzəcə çıxarılmış bu yumurtaların istisi elə bil ki, Məryəmin ovuclarını, barmaqlarını yandırdı və Məryəmə elə gəldi ki, çıqqaçıq yanan sobanın qabağında oturub əllərinin və ayaqlarının donmuş barmaqlarını qızdırır və bu soba hərarəti əynindəki donun buzunu əridir.

Çox qərribə oldu: Mahmud bu isti çörək hərarəti içində anasını gördü və ancaq indi başa düşdü ki, anası çox gözəl qadındı; elə bil ki, Qəmərbanunun sifətinin birinci layı o çörək hərarəti içində

əriyib yox oldu və o birinci lay ilə bərabər, vaxtsiz qocalıq da, qayğılar da, çılğınlıq da yox oldu və Mahmud anasının heç vaxt görmədiyi əsl sifətini gördü: adi bir qadın sifəti idi, sevinmək istəyirdi, əzizləmək və əzizlənmək istəyirdi, yaşamaq istəyirdi və həmin adilikdə dünyanın ən doğma bir gözəlliyi var idi. Bir halda ki, dünyada bu cür adilik var idi və bu adilikdə bu cür doğmalılıq, gözəllik var idi, onda nə üçün insan mürəkkəblik axtarmalıdı? Günlərin bir gözəl günü insan başa düşəcək ki, bilə-bilə, yoxsa yox, amma bütün ömrü boyu mürəkkəblik axtarıb, hər şeydə bir mürəkkəblik görüb, əslində isə ən böyük müdriklik elə dünyanın adiliyinin özündə imiş. Bir halda ki, dünyanın adiliyində belə bir xoşbəxtlik var, onda mütləq, mütləq Camaat da bir ovuc işıq tapanacaq, çünki bir ovuc işıq – bundan artığı heç lazım da deyil, – divlərin, əjdahaların qoruduğu dəmir qapılar arxasında deyil və onu oralarda axtarmaq da lazım deyil; həmin bir ovuc işıq hər addım-başındadı, bütün dünyadadı.

Kosanın, Keçinin və Keçəlin beləcə açıqürəkli, şux zarafatlarından sonra Süleyman paşa özündən və dünyadan razı idi. Süleyman hələ də gülümsəyə-gülümsəyə xidmətçi saray qızlarının, kənzələrin yanında oturmuş bayaqkı rəqqasəyə baxdı və fikirləşdi ki, toydan sonra bu Məqrib gözəlini yatağına çağıracaq, gecəni onunla keçirəcək və bu gözəl qızı da xoşbəxt edəcək. Süleyman paşa bu gün elə bil Xızır İlyas idi, hamıya xoşbəxtlik paylayırdı...

Yenə saz dilləndi, kamança səsləndi, tütək dilə gəldi və Kərbəlayi Usta Ərsin Kosanın, Keçinin və Keçəlin zarafatından sonra həm dincəldi, həm də ürəyi açıldı – bir «Şur» dəsgahı başladı və qoca xanəndənin səsi, şirin nəfəsi həmin gecə bütün məclis əhlinin ürəyinə yol tapdı; bütün məclis əhlinin, təkcə Baba Keşişdən başqa.

Bütün məclis boyu Baba Keşişin dodağı da qaçmadı.

Baba Keşiş qızının sifətindəki təbəssümdə bir xoşbəxtlik əlaməti gördü və bu, Baba Keşişi daha artıq sarsıtdı: bir dinsizlik çirkəbi ki, bu cür sadəlik, adamlıq donuna bürünüb Məryəm kimi təmizliyi də aldatmağa qıyırdı və aldada bilirdi, bundan artıq nə riyakarlıq ola bilərdi? Bir məclisin ki, yaraşığı dinini danmış və tonqalda diri-diri yandırılmağa layiq olan bir fırıldaqçının və lotunun

¹ Ali-əthar – Məhəmməd peyğəmbərin övladlarına işarədir və məcazi mənada pak, təmiz övlad deməkdir.

pozğun hissləri oxşayan nəğmələri olacaqdı, nə üçün həmin məclis yeganə qızının toyu kimi, Baba Keşişin qismətinə çıxmalıydı, hansı günahına görə Baba Keşişin yeganə qızı bu natəmizlik içində özünü xoşbəxt hiss etməli idi?

«Sakit ol, həyatım, sakit ol...» – o doğma, mehriban pıçılı köməyə gəldi.

Baba Keşiş günah axtarırdı, bəs bu sualların özü günah deyildimi? Yox, tarım çəkilmiş o dinsizin barmaqları altında eyş-işrət hərisliyinə qulluq edən sazın simi deyildi, Baba Keşişin dözən, dözən və dözən əsəbləri idi. Az qalmışdı və bütün bu müsibət qurtaracaqdı. Axı, əzabın da hüdudu var idi... Məryəmin əynində gün kimi işıq saçan don Məryəmi xilas edəcəkdə; o don qoymayacaqdı ki, dinsiz əli Məryəmin bədəninə toxunsun.

Bəs sonra nə olacaqdı?

Baba Keşiş diksindi.

Bəs sonra?

Nə üçün Baba Keşiş bu adi sual barədə fikirləşməmişdi: bəs sonra nə olacaqdı?

Hər halda, Məryəmə dinsiz əli dəyməyəcəkdi və əslində Məryəmin xoşbəxtliyi də bunda olacaqdı. Məryəm sonradan bunu başa düşəcəkdə. Hər şey yaxşı olacaqdı...

Yaxşı olacaqdı...

Nə üçün pis olmalıydı, bu qədər əzab-əziyyət yetməzdimi?

Amma Baba Keşişin içindən bir xof baş qaldırırdı, pis bir ərəfə qorxusu baş qaldırırdı və Baba Keşiş bu xofu, qorxunu boğmaq istəyirdi, çünki həmin hiss Baba Keşişi qızının əynindəki donu cırıb çıxartmağa, tullamağa, tapdalamağa çağırırdı. Bu qorxu hissində dərin bir təəssüf də gizlənmiş və təəssüf deyirdi ki, daha gecdi, Məryəmin əynindəki o donu heç vaxt çıxara bilməz, cıra bilməz, o don ancaq nə vaxtsa Məryəmin qisməti olacaq bir mömin Məsiha oğlunun qabağında açılacaq...

Baba Keşiş var gücü ilə ənglərini bir-birinə sıxıb içindən baş qaldıran o qorxunu boğmaq istəyirdi və doğma, mehriban pıçılı Baba Keşişin dəmirçi ocağından çıxıb qıpqırmızı dəmir kimi qızarmış əsəblərini soyutmağa başladı: «Sakit ol, həyatım, sakit ol... Sakit ol...». Bu pıçılı bir məlhəm olub Baba Keşişin ürəyinə yayılırdı, bu ürəyi partlamağa, qaçmağa, qışqırmağa qoymurdu...

Kərbalayı Usta Ərsin «Şur»un təsnifinə keçmişdi və bir ca-

vanlıq şövqü ilə bu dəfə də Xətəinin sözlərini deyirdi, amma bu sözlər başqa sözlər idi:

Eşqim cuş eylədi keçdi sərimdən,
Artıb gəlir məhəbbətin nurindən,
Niyazımız budur cani-kərəmdən,
Didar ilə məhəbbətə eşq olsun...

Xətəinin bu sözləri Süleymanın kefini lap kökəltədi və Süleyman məclisin aşağı tərəfində oturmuş hərəmağası Xacə Allahkərimə baxdı, sonra da rəqqasəyə baxdı. Məqrib gözəli Süleymanın baxışlarından hər şeyi oxudu və uzun kirpikli göz qapaqlarını bir-cə dəfə yumub-açmaqla sevdalı ürəyinin, İstanbul şərbaflarının toxuduğu zərli-baftalı döşlüyə sığışmayan sinəsindəki hissələrin sözünü dedi və işim-işim işildayan qapqara gözləri ilə bir ox atdı, sonra elə bil özü öz ehtirasının bu cür açıq-saçıqlığından utanıb gözlərini Süleymandan çəkdi.

Fil yükün yüklətmə, qarınca çəkməz,
Dürlü reyhan çoxdur, gül kimi qoxmaz,
Dünya malın versən bizə gərəkəz,
Didar ilə məhəbbətə eşq olsun...

Kərbəlayi Usta Ərsin özü söylədiyi sözlərdən şövqə gəlib daha gözəl oxuyurdu...

Topa-topa buludlar şərqdən qərbə tərəf axırdı və ay, ulduzlar hərdən bu topa buludlar arasından görünürdü, sonra yenə yox olurdu və həmin arada ətrafa çökən aydınlıq kiçik pəncərələrdən keçib bu saray otağına da dolurdu, o zaman Məryəm bu iri göy gözləri daha aydın görürdü, bu solğun bənizin doğmalığı Məryəmin bütün vücuduna sirayət edirdi və Məryəmi özünə çəkirdi, özünə yapışdırırdı.

Onlar otağın ortasında ayaq üstə dayanıb qucaqlaşmışdılar və Mahmud qolları arasındakı bu qızın ürəyinin döyüntüsünü bütün sinəsi ilə hiss edirdi və Mahmuda elə gəlirdi ki, əslində, bu ürək onun öz ürəyidir, bu ürək onun öz sinəsində döyünür və Mahmud Məryəmin əynindəki yaxası dörd düyməli donun yuxarıdakı birinci düyməsini açdı və dodaqlarını Məryəmin hərdən bir otağa dolan aydınlıq içində süd ağılığı ilə ağaran boynunda gəzdirdi.

Sonra Mahmud Məryəmin əynindəki donun ikinci düyməsini açdı.

Bu dəm Məryəm üçün boynunda, sinəsində gözən bu əziz, istəkli dodağın mərhəməliyindən başqa dünyada heç nə yox idi və Məryəm bütün bədəni ilə bu dodaqların ixtiyarında idi; bu dodaqlardan, Mahmudun barmaqlarından, nəfəsindən gələn isti Məryəmi öz içinə çəkirdi, Məryəmi bürüyürdü və Məryəmə elə gəlirdi ki, ana bətninə girir.

Mahmud Məryəmin əynindəki donun üçüncü düyməsini açdı və dodaqlarını Məryəmin döşlərinin arasında gəzdirdi, üzünü-gözünü Məryəmin sinəsinə sürtdü, elə bil Mahmud bu sinədə, bu döşlərin arasında bütün dünyadan gizlənmək istəyirdi.

Məryəm Mahmudun sarışın saçlarını barmaqları arasına alıb alını, üzünü sinəsinə sıxırdı və tez-tez nəfəs alan bu iri göy gözələrin istisi Məryəmin sinəsindən bütün varlığına keçirdi.

Mahmud Məryəmin əynindəki yaxası dörd düyməli donun axırıncı düyməsini açdı və Məryəmin qabarmış döşləri pırtlayıb donun içindən çölə çıxdı və bu vaxt sonralar Marağadan Dərbəndəcən, Bakıdan Ərzurumacən bütün Azərbaycanın dilinin əzbəri olmuş bir hadisə baş verdi: Məryəmin əynindəki yaxası dörd düyməli donun düymələri yuxarıdan bir-bir öz-özünə düymələndi və Məryəmin bədəninə təzədən gizlətdi.

Mahmud Məryəmin əynindəki bu donda bir ilan soyuqluğu hiss etdi və Məryəm də yenə bu donun içində üşüm-üşüm üşüməyə başladı; Mahmud təzədən Məryəmin donunun yaxasındakı düymələri buz soyuğundan donan barmaqları ilə bir-bir açdı və axırıncı düymə açılan kimi, yenə düymələr öz-özünə bir-bir bağlandı.

Məryəm:

– Cır!Cır! Cır bu paltarı! – qışqırdı və Mahmud Məryəmin əynindəki donun yaxasını cırmaq istədi, amma bayaqdan bəri parılıtısını, bəzək-düzəyini itirmiş bu don cırılmırdı, Mahmud nə qədər güc edirdisə, Məryəm nə qədər dartınırdısa bu don cırılmırdı və Məryəmə elə gəlirdi ki, bu gecə qaranlığında kimse onun ağzını qapayırdı, qışqırmağa qoymurdu, amma Məryəm güclə, bütün varlığının istəyi ilə qurtulub qışqırırdı: – Qurtar məni! Qurtar məni! Qurtar məni! – və Mahmud qollarının arasında quruya düşmüş soyuq balıq kimi çapalayan Məryəmi qurtara bilmirdi; Mahmud da qışqırmaq istədi, amma bacarmadı, Məryəmi sinəsinə sıxıb

qızdırmaq istədi, amma Məryəm qızınmadı və bu vaxt Mahmud bircə anın içində aydınlıq əvəzinə otağa dolmuş Camaat gülüşünü gördü, hər tərəfdə bir Camaat təbəssümü gördü, həmin gülüşdə, təbəssümdə bu dəli dünyanın əlacsızlığını gördü və Mahmudun sinəsindən bir ah qopdu, bu ah bir koma od oldu və Mahmud başa düşdü ki, yanır.

Alov Mahmudun paltarını, saçlarını bürüdü.

Məryəm əvvəlcə başa düşmədi ki, birdən-birə gözlərinin qa-bağında alovlanan bu məşəl nədi belə, sonra başa düşdü ki, Mahmud alışıb-yanır və özünü bu yanan məşəlin üstünə atdı, əlləri ilə, bədəni ilə bu yanan məşəli söndürmək istədi, bu yanan məşəli ya-lın əlləri ilə qucaqlayıb sinəsinə sıxdı və özü də alışıb-yanmağa başladı və nəhayət ki, bədəninin buz soyuğu getdi. Məryəm bir gözəl isti hiss etdi...

... Baba Keşiş gecənin qaranlığında böyük tut ağacının dibin-də dayanıb gözlərini Süleyman paşanın sarayında Məryəmgil üçün ayrılmış otağın qaranlıqda güclə seçilən kiçik qoşa pəncərə-sinə zilləmişdi və bütün həyatının ən böyük səbrsizliyi ilə gözlə-yirdi. Baba Keşişə elə gəlirdi ki, indicə sarayın darvazası çırpılıb açılacaq və bütün əzab-əziyyətlərinin bəisi o dinsiz Ziyad xan oğ-lu dəli kimi bu yerlərdən qaçıb gedəcək; onu Mükəddəs Evin tə-mizliyi qovacaq, Tanrının Baba Keşişə uzanmış kömək əli qova-caq, Məsihanın əməli Məryəmi Baba Keşişə qaytaracaq və öz mömin bəndəsini xilas edəcək; amma Baba Keşiş birdən-birə o qoşa pəncərədə bərq vuran bir alov gördü, sonra haray düşdü, son-ra o alovun şölələri artıb pəncərələrdən dilim-dilim gecənin qa-ranlılığına çıxdı...

...Hərəmağası Xacə Allahkərim özünü hövlnak Süleyman paşanın yataq otağına salıb:

– Yanğın! Yanğın! – deyər qışqırdı və Süleyman yanan şamlar-ın işığında Xacə Allahkərimin qorxudan bərəlməmiş gözlərinə ba-xıb qucağındakı Məqrib gözəlini özündən kənara itələdi və ayağa sıçradı.

...Saray adamları su daşıyıb gətirənəcən o məşəl tamam yanıb qurtarıb bir ovuc külə döndü və saray adamları həmin məşəldən alovlanmış otağı güclə söndürdü...

...Topa-topa buludlar elə hey şərqdən qərbə axırdı, hərdən ət-rafa aydınlıq çökürdü və o qaranlıq – aydınlıq gecədə Baba Keşiş

var gücü ilə qaçırdı və başını göyə qaldırıb var gücü ilə qışqıra-qışqıra deyirdi:

– Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!

Baba Keşiş bu qışqırtısına ara vermirdi, çünki Baba Keşiş qorxurdu, qorxurdu ki, qışqırtısına ara versə, ağızından başqa sözlər çıxar.

Baba Keşiş bütün varlığı ilə qorxurdu ki, Allahı danar, boyundakı xaça tüpürər və Baba Keşiş tələsirdi, var gücü ilə qaçırdı, özü özünə imkan vermirdi:

– Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!..

Baba Keşiş kola-kosa ilişə-ilişə, ağaclara toxuna-toxuna qaçırdı və birdən Baba Keşiş ətrafın qaranlığında topa-topa gümüş ağılığı gördü və Baba Keşişə elə gəldi ki, ağacların başı ağarıb, yarpaqlar ağappaqdı.

Qarşıda Ərzurum dağlarının sıldırım qayaları güclə sezilirdi.

O aydınlıq-qaranlıq gecədə həmin doğma, mehriban pıçılı da Baba Keşişə həmlə edirdi. Baba Keşişi bircə anlıq saxlamaq istəyirdi, amma Baba Keşiş ara verməyən qışqırtısı ilə o pıçılı da özündən qovurdu, yaxına buraxmırdı:

– Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə lazım bilmisən, belə də eləmisən!.. Belə la...

Baba Keşiş ayağını boşluğa atdı və daş kimi sıldırım qayaların arxasından başıaşağı uçdu və birdən-birə Baba Keşişə elə gəldi ki, Müqəddəs Qoca yarğanın dibində dayanıb, qollarını geniş açıb onu gözləyir və deyir:

– Gəl, ey axmaq insan, gəl!..

Sonra hər şey bitdi...

...Süleyman paşanın əmri ilə o bir ovuc külü dəfn elədilər.

XVI

Axşam düşürdü.

Batan günəşin qıpqırmızı qızartdığı topa-topa buludlar yenə şərqdən qərbə axırdı; təbiət həmin təbiət idi.

Dörd dəvəlik kiçik bir karvan qarşıdakı təpənin arxasından çıxıb aramla yoluna davam edirdi.

Qabaqda gedən dəvənin üstündə qara rəngli bir kəcavə var idi

və axşamçağı kəcavənin içində də rübəndi üzündən açmayan qadın kəcavənin örtüyünü qaldırıb çölə baxdı.

Altmış-yetmiş addımlıqda əhənglə günbəzi ağappaq ağardılmış köhnə bir məqbərə var idi və saç-ı-saqqalı da bu günbəz kimi ağappaq ağarmış zəif bir qoca məqbərənin yanında, torpağın üstündəcə oturub karvana tərəf baxırdı.

Qadın kəcavədən uzatdığı əlinin işarəsi ilə karvanı dayandırdı və dərhal arxadakı dəvələrdən birinin belindən atılıb qaça-qaça qabağına gələn cavan xidmətçi oğlana nəsə dedi.

Xidmətçi oğlan qaça-qaça qocaya yaxınlaşdı, nəsə soruşdu, sonra qaça-qaça da geri qayıdıb dedi:

– Bu məqbərinin yanında mücəvirdi,¹ xanım.

Qadın başını kəcavədən çıxarıb sarbana:

– Ora sür, – dedi və sarban dəvənin başını çəkə-çəkə məqbərinin yanına gəldi.

Qadın kəcavənin içindəki kiçik mücrünü açdı və bir dənə qızıl sikkə götürüb xidmətçi oğlana uzatdı. Xidmətçi oğlan qızılı alıb qocanın qabağına qoymaq istədi, amma qoca gözünü yerdən çəkib kəcavəyə baxdı və başını buladı.

Qadın:

– Bəs nə istəyirsən? – soruşdu.

Qoca taqətdən düşmüş səsi ilə:

– Çörək ver, – dedi.

Xidmətçi oğlan qızılı qadına qaytardı və qaça-qaça o biri dəvələrə tərəf getdi ki, yemək gətirsin.

Qocanın gözləri qadına tanış gəldi və qadın rübəndi qaldırıb zəndlə qocaya baxdı, amma onu tanımadı.

Qoca da bu qadını tanımadı.

Xidmətçi oğlan bir zənbil çörək gətirib qocanın yanında qoydu.

Qadın bu zəif qocadan daha heç nə soruşmadı: kimin məqbərəsidi bu? sən özün kimsən? başqa nə lazımdı?

Karvan yola düzəldi və bir azdan gözdən itdi.

Qoca yenə həmişəki kimi tək qaldı. O qara kəcavənin içindəki qadın Ceyran idi.

Ceyranın mehtər Cəfərə qoşulub qaçdığı gündən düz otuz yeddi il keçmişdi.

Ceyran mehtər Cəfərin kəndində – dağlar qoynundakı o gözəl Talıstanda üç aydan artıq qala bilməmişdi, darıxmışdı, sıxılmışdı

və gecələrin birində baş götürüb Talıstandan qaçmışdı, bədənini sata-sata, qabağına keçəni aldada-aldada yenə dövlət toplamışdı, xanım olmuşdu, böyük-böyük saraylara yol tapmışdı, ömrü naz-nemətlə keçmişdi və yavaş-yavaş qocalmışdı, tək qalmışdı və indi neçə illər idi ki, bu təkliyi ilə üzbəüz idi.

Ceyran başqalarının verdiyindən artıq məvaciblə yanında xidmətçi oğlanlar saxlayırdı və bu oğlanların əksəriyyəti kənddən gəlmişdi, ömründə qadın görməmişdi. Ceyran bu oğlanların güclü, cavan və sağlam qucaqlarında öz tənhalığından, kimsəsizliyindən gizlənmək istəyirdi. Bu oğlanlar Ceyranı səhər geyindirirdilər, günorta çimizzdirirdilər, axşam soyundururdular, amma bütün bunları qapı-pəncərəsi, qalın pərdə ilə kip örtülmüş qaranlıq içində edirdilər, çünki Ceyran istəmirdi ki, bu cavanlar onun solmuş, qocalmış bədənini görsünlər, amma xidmətçi oğlanlar, onsuz da, əlləri ilə bu boşalmış, torbalaşmış dərinini hiss edirdilər və fürsət düşən kimi, imkan tapan kimi qaçıb gedirdilər. Ceyran min bir vasitə ilə bu cavanların qanını qızışdırırdı və onlarla şəhvət oyununda, əslində, özündən qaçırdı.

Ceyranın bütün ömründə yeganə işıqlı xatirə hərdənbir gözlərinin qabağına gələn iri göygözlü, sarışınsaçlı, solğunbənzirli bir sima ilə bağlı idi və illər keçdikcə bu işıqlı sima da öz cizgilərini, işığı itirdi, illərin kirəci bu simanı da qurudub qaxaca döndərdi və bu qaxac sima da ovulub töküldü, təkcə ünvansız, görümsüz bir ovqatı qaldı.

Ceyranın səfərə çıxdığı kəcavələr həmişə qara rəngdə olurdu.

O qoca mücəvir də Ceyranı tanımadı.

Təkcə Ceyran yox, heç kim bilmirdi ki, o qoca mücəvirin adı Sofi idi.

Çay qırağında yatmış Mahmuddan ayrılıb getdiyi o gecədən sonra Sofinin başına çox macərələr gəlmişdi, Sofi misli-bərabəri olmayan bir sərvətə malik idi, pul pul gətirirdi, dünyanın ən gözəl qadınları Sofinin sarayına can atırdı. Sofiyə hakimlər yaltaqlanırdı, amma Sofi bu dünyada xoşbəxtlik tapa bilmədi, bütün ömrü boyu bircə gün belə rahat yatdığı gecə olmadı və axırda qarabasma dərindən tutulmuş Sofi bütün var-dövlətini atıb Mahmudun sorağı ilə Ərzuruma gəldi və o vaxtdan bəri Mahmud ilə Məryəmin qəbrinin yanında mücəvir idi.

Sofi hər gün Allahdan ölüm istəyirdi, amma Sofi dünyadakı bütün insanlardan uzun ömür sürdü.

Deyirdilər ki, haçansa Məhəmmədəli adlı bir kişi yaşayıb və o kişi Sofidən də artıq ömür sürüb. Görəsən, Məhəmməd-əlinin günahı necə günah imiş?

Sofi düz 214 il yaşadı və 1682-ci ilin, hicri ilə 1093-cü ilin yanında vəfat etdi.

O zaman dünyanın ən möcüzəli bir hadisəsi baş verdi. Vaxtilə Ərzurum hökmdarlarının sarayları olan, indi isə qədim bir məqbərədən başqa heç nə olmayan və xalqın «Mücəvir dərəsi» dediyi bu yerdə yaz təzəcə qurtarmışdı, yay girmişdi, hər tərəf gül-çiçək idi. Birdən-birə günün günorta çağı göy qaraldı. Mücəvir dərəsində tufan qopdu, yer-göy guruldadı, hər tərəfə qarqara qar yağdı, zəlzələ oldu və Mücəvir dərəsinin ortasında bir yarğan əmələ gəldi, yer iki yerə bölündü, sonra yenə birləşdi, tufan dayandı, qara qar əridi, bir azdan yenə gül-çiçək baş qaldırdı, amma Sofi daha yox idi, yarğanın içində qalmışdı.

Bu tərəflərin adamları danışır ki, guya hərdən bu qədim məqbərənin qabağında havadan bir saz peyda olub öz-özünə çalır və guya haçansa Sazlı Abdulla adlı bir el aşığı varmış və bu saz da guya həmin Sazlı Abdullanın sazıdır.

Talistan-Bakı-Moskva.
1982.

¹Mücəvir – hər hansı bir ibadətqah yanında ibadətə çökilmiş adam.

